

241/2

ר' זכריה פראנקעל

הרב ברעזודען והמדינה וראש ישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו אשר בברעסלוי.

חייו, זמנו, ספריו ובית מדרשו.

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

הוצאת חברת "אחיאסף".

הוצאת שניה.

מחירו 55 קאפ'.

ווארשא

ברפוס שולדבערג ושותפו, מווארדא № 6

תרנ"ט.

РАББИ ЗАХАРИЙ ФРАНКЕЛЬ

его жизнеописание

и общественно-литературная деятельность.

Сочинение Ш. П. Рабиновича.

Выпускъ II.

Изданіе "Ахיאсафъ".

ВАРШАВА.

Типографія Шульдбергъ и Ком., Твердая № 6.

1898.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 241. 2.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 5 Мая 1898 года.

פרק שלישי.

רבי זכריה וגלוי-דעותיו ומפעליו בשנות מהומות הריפורמה.

הלך רוח כנסת ישראל האשכנזית בראשית המאה השביעית. הרבנים מורי הוראות וה"רבנים" מתורים אמורים. בטול התורה זה הוא קיומה. ריב הרבנים בברעסלוי; הרב טיקטין ור"א גייגר. מות הראשון. הרבנים שומרי אמונים בשליוואה העליונה ופונא — וה"רבנים" המצודים בזכותו של גייגר. ר' אהרן הארין רב זקן מושבע ועומד לבקש כחא דהיתרא, ריב ההיכל בהאמבורג; הרב בערנאיים מזה וגבריאל ריעסער מזה. "סדר תפלות ישראל" והאיסור ששם עליו הרב בערנאיים. האמונה בגאולה העתידה היתה ל"שבולת" (סימן מובהק) להבחין בין יהודי הריפורמה ויהודים שומרי אמונים. "תשובות" הרבנים בדבר "ריב ההיכל" בהאמבורג. תשובת רבי זכריה פראנקעל. פראנקעל לא לבד יהודי לאמו כי אם גם "ציוני מדיני". פראנקעל מתנגד גדול לה"רבנים" אשר בשם "תעודת ישראל" (המיסיון) הם מבטלים "תורת ישראל" שלא תוכל עמוד בלי תקוה לאמית לעתיד לבא. פראנקעל מורה במקצת בצורך ריפורמה קלה בהיהדות המעשית החיצונית, בלי נגיעה לרעה בגופי תורה, וביחוד שהתקונים יחיו נובעים ממקור היהדות ולא על פי רוח נושבת מתנין למוחנה ישראל. תשובת סאלאמאן הדרשן בהאמבורג ותשובת פראנקעל על תשובתו. תכונת ה"רבנים" בעלי הריפורמה. עדת ברלין מבקשת לה רב "בעל תורה". ממשלת פרוסיה שמה לכה לעניני הדת הישראלית וגזרת על יהודי ברלין לקבל עליהם רב כללי. דבר-מלך (Cabinets-Ordre) להקהלה למנות עליהם, אבערלאנדסראכבינער". קהלת ברלין שמה עיניה ברבי זכריה פראנקעל והוא נאות לזה בלי חמדה. גלוי דעתו בכתב על דבר מצב הדת הישראלית בפרוסיה. משמוע דברים נמרצים להמיניסטר אייזנהארן עיד דת ישראל ה"נסבלת" בפרוסיה. התנאים שהתנה עם המיניסטר, אשר רק על פיהם יקבל את הרבנות. תשובת המיניסטר. פראנקעל מסתלק מהרבנות בברלין. רבי זכריה פראנקעל והתיחסות הריפורמים הקיצונים אליו. לתולדות שמואל הולדהיים. ימי נעוריו וימי השחרות כפראג ובפראנקפורט. התמנותו לרב המדינה במעקלענבורג. היותו למתקן הדת מטעם

הממשלה . ספרו של הולדהיים—, הממשלה המיוחדת אשר להרבנים "Die Autonomie der Rabbiner) היה ל"אורים ותומים" של בעלי הדיבורה . דעותיו על דבר לאומיות ישראלית . תמצית הדעות הכלולות בספר הזה . תורת היהודים כלולה בשלש מלות , "דינא דמלכותא דינא" . פראנקעל יצא בבקרת עזה על "ספר-האורים" הזה . "ספר העתי של פראנקעל : צייטשריפט פֿיר דייע רעליגיאָזע אינטערעסען דעם יודענטהומס" . הצעת השקפותיו על היהדות בשלשת הכרכים אשר בספר הזה .

בשעה שהיה רבי זכריה פראנקל שקוע בחקירות מדעיות, לן בעמקה של הלכה, מגיד "שעוריו" הקבועים ומקדיש יתר עתותיו להנהגת שתי הקהלות הקטנות בזכסוניה, היתה כל הכנסיה הישראלית שבאשכנז כמקרה. הדעות החפשיות כבר באו ללב בני שני דורות וכבר התנחלו מאבות לבנים בימי יובל שנים— מימי מות רבי משה בן מנחם עד שנת ת"ר. מאויילב ושאירות חרשות היו עתה למשא נפש בעלי הדור האוהב ימים לראות טוב הזמני וחפץ חיי עולם הזה. ככל העתים היו ה"פרנסים לפי הדורות". גם אז קמו חבל "רבנים" חדשים ומשונים, אשר כמוהם לא היו עוד ברבני ישראל למיום היתה התורה הרבנית לתורת כל ישראל, ויהיו "רועי-רוח" ו"דואגיה-נפשות" אלה להחולכים בראש צבא המהלכים קדימה.— עוד מעט וחפץ התמורה בחיי הדת הכה גלים בלב רוב בני הכנסיה הישראלית שבמלכות אשכנז, מלחמת הדעות הרעשה כל הלבבות ותפלג את העם הקטן והדל לפלגות לבלי חק ומספר, ובבא העת אשר מחשבות העת החדשה ושאירותיה תצאנה לפעולות אדם נגשו זה בזה בעלי הדעות השונות, העומדים בהמהלכים; ואז נראה החויון שלא היה עוד לעולמים: אומה שלמה מכשת בעצמה את מציותה, "רבני" ישראל מתקבצים זה לזה, מחליטים ומסכימים, כי אמנם כן האומה הישראלית הולכת למות, ואלה ה"רבנים" אשר "אמונתם" תלויה בחוט השערה דק מן הדק, אלה גוזרים ואומרים, כי בשביל קיום התורה מצוה היא מן התורה לקרב מות האומה וכל זה נעשה לשם "חזוק אמונה" וטובת הכלל.

כחזון הנראה בימינו ולעינינו נראה אז באשכנז: שאלת התורה והלאם עלתה כמעט כלה בשאלת הרבנות. שני מאורעות בפי עלילה נתנו יד ל"הרבנים" החדשים להיות לאגודה אחת בבטול תורת הרבנות והעברתה מן העולם: הריב על דבר הרבנות בברעסלוי והריב על דבר "סדר תפלות ישראל" בהאמבורג. בראשון נראה התקוממות

הרבנות החדשה על הישנה, ובשני יסוד ושרש תנועת הריפורמה להכחיר ישראל מגוי ולהכרית תקותו לעתיד לבא. בשני המאורעות האלה כבר נגענו במקום אחר¹), אבל לא במדה המספקת לדעת ולהבין את התיחסות פראנקל ועמדתו להתנועה הזאת בתור רב המה, אך באמצע דרכים, וחותר למצוא פשרה בין שאיפות הזמן החדש ובין התורה המקובלת — תורת הלאם הישראלי. המלחמה הגלויה בין האבות ובין הבנים פרצה לראשונה בברעסלוי קהלת ישראל החשובה והשנייה אחרי ברלין בצפון אשכנז. קהלה חשובה בסדריה: בתורה וגמילות חסדים, אך נפלגה ונפרדה לכתות ושם היה ניכר ביותר המרחק הרב בין האבות ובין הבנים. הראשונים היו שומרי אמונים כאחיהם במדינת פוזנא ופולניא הסמוכות להם, ובין האחרונים כבר היו רבים שהיו מבטלים בלבם את כל יסודות הדת בכלל והגיעו עד הקצה האחרון בחופש הדעות לא לבד בדת ואמונה, כי אם גם בתורת החברה ותקון העולם המדיני. די לנו לדעת, כי הקהלה הזאת הקימה מקרבה את היהודי (אם גם רק על פי מולדתו וגדולו) פֵירֵדִינאנד לאַסֶאל המרעיש גוים ומחריד רגעי ארץ בכחו וגבורת השפעתו על „מפלגת הרביעית” שבמפלגות החברה האנושית, הפועלים שכירי יום. בהקהלה הזאת נתקבל על ידי הפרנסים — שואפי חירות ופריקת עול מצות הדת — הרב גייגר יליד אשכנז הדרומית, בכונה גלויה לדחוק רגלי הרב הזקן טיקמין. הרב הזה היה לדיון שני בברעסלוי, אחרי אשר כבר נודעו דעותיו בקהל רב לרב פעלים השואף להמיר פני היהדות, לתקנה על פי רוחו כראשה ואבריה ולתת לה פנים משונות מפניה מימי עזרא הסופר עד הדור האחרון.

הריב בברעסלוי עבר את גבולו. הרב טיקמין התחזק בכח אחר עשר רבנים טובהקים מהישנים, שאחרים מהם כבר למדו דעת וספר אשכנזית — והם היו רבני שיליזיה העליונה ומדינת פוזנא וכראשם הרב ישראל דייטש בעיר בייטהען. כנגדו נסתייעו גייגר וסיעתו והפרנסים עמם בכחם של „רבנים” החדשים בחבילת תשובות וגלויי־דעת שנתפרסמו בקונטרס מיוחד בשם „גוטאכמען דער ראבבינען”. על צבא „רבנים החדשים” האלה עמדו שני רבנים זקנים: האחד היה ר' יוסף פֵרֵיעדלאַנדער רב בעיר בריליאן אשר בוויסטפאלען, הנודע בספרו „שרש יוסף” שכתב בבטול יום טוב שני של גלויות וגם

¹ רבי יום טוב ליפמאן צונץ, ספריו חייו וזמנו מאת שפֵר, הוצאת אחיאסף

במל יום טוב שני בקהלתו והסכיבה, והשני ר' אהרן חארין בעל מחלוקתו של הגאון ר' מרדכי בנעט (1), ר' אהרן חארין זה היה לקהל ה"רבנים" החדשים למושבע ועומד לסמוך ידו עליהם ולסייעם בכח תורהו, בכל עת שעלה על לבם לחדש או לשנות דברי התורה וסדרי העבודה (2).

הריב הזה היה רב עלילה לא לכד לקהלות ברעסלוי כי אם גם לרוב קהלות אשכנז: הרבנים שומרי אמונים בשיליונה העליונה ובמדינת פוזנא (אחר עשר במספר) עשו את שלהם, הרבו להוכיח במערכות הממשלה העליונה בברלין, כי גייגר בספריו הוכיח, כי בבחינת האמונה הוא עוד גרוע מקראי, כי עוקר הוא גם שרשי תורה שבכתב ועל כן אי אפשר לו להיות רב בעדה שרובה היא שומרי אמונים להתורה הכתובה והמסורה; ובני סיעתו של גייגר ובראשם פרנסי ברעסלוי נסתייעו גם הם בכחם של הרבנים החדשים. אז יצאה המחברת „תשובת הרבנים" — והוא ספר רב הכמות, מלא מאמרים מהרבנים החדשים להוכיח כח הרבנות לשנות ולהחליף דרכי התורה ואופני קיום המצוות. גם פראנקל נשאל אז לחוות דעתו בדבר המחלוקת הזאת, אך הוא היה מסרב להכניס עצמו לדברי ריבות אלה, אולי מפני שכבר ידע אז בנפשו כי רוחו וזה לגייגר ולא אבה לרדן דין האיש אשר אין דעתו נוחה ממנו. במות הרב טיקמין מעצור רעה ויגון ומות מלך פרוסיה נשתנו פני הדברים לטובת הפרנסים בברעסלוי השואפים לריפורמה. כי רוח חדשה נשבה אז במערכות הממשלה העליונה בשבת לכסא המלך פריעדריך ווילהעלם הרביעי (3), ובפמליא של מעלה שחקה השעה להשואפים לריפורמה. אז הודיעו רוב בני הקהלה בברעסלוי, כי על ידי מעשי הפרנסים, שהם למורת רוח שלומי אמוני ישראל, מתפרדים הם מן העדה ולא יוסיפו עוד להביא תרומתם לכלכלת צרכי הקהלה. ובימים ההם עוד לא נתקנו צרכי הקהלות בפרוסיה, ועוד לא הונהגו סדרי העדה, אשר נערכו ונתקנו ממעם הרשות בשנת 1847, ועל כן לא היה עוד כח בידי הפרנסים לגבות את תרומות העדה מבעלי הקהלה על ידי קפיה בדרך המושטר כאשר הוא עתה. בגלל הדבר הזה התעשתו הפרנסים לפיים את שומרי אמונים אשר בקהלתם, ויקימו את בן הרב הזקן לרב המדינה בשיליונה וגייגר נשאר על מכונו בתור רב ראשון מאשר ומקיים ממעם

(1) עיין כרם חלק ב' מכתב י"א, ועיין ב"חנניה שנה ששית .

(2) עיין גדי לנראץ חלק י"א עמוד 441—557 .

(3) עיין ריוטיל צוניץ לשפ"ד עמוד 162—163 .

הפרנסים והממשלה, ותפלג העדה ימים רבים לשתי מפלגות תניות עוינות זו את זו וצוררות זו את זו — המעשים האלה הטילו סער ברוב קהלות אשכנז, אך הריב של „בני היכלא“ עם הרב ר' יצחק בערנאיים על דבה „סדר תפלות ישראל“ נכבד ממנו, כן לדעת הלך־רוח בני הדור בימים ההם וכן לברר מזה שיטתו של פֿראַנקל והשקפתו המיוחדת על תנועת הריפורמה בפרט ועל התפתחות התורה—לאמר: תורת ישראל, שהיא, ורק היא, נשמת הלאם ותקוה האחרונה .

כבר מלתנו אמורה¹⁾, כי האמונה בהנאולה העתידה, התקוה לתחית האומה על אדמת הארץ ששם עמדה ערש ילדותו — התקוה הזאת בכל תמונותיה ופניה היתה „השבולת“ לסמן בה את היהודי, אשר רוחו נאמנה לדתו ואומתו ולהבדילו מן היהודי, אשר גם „אמונתו“ אינה אלא שאלת המקום והזמן ואם כל היום ירבה לדבר: „אין לי אלא תורה“, נדע אנחנו כי גם „תורה אין לו“. לברר הדבר עלינו לחזור על הראשונות ולהביא בזה מקצת דברים שנגענו בהם במקום אחר .

פעמים הבה „ריב היכל“ גלים בלב כנסת ישראל האשכנזית: בשנת תקע"ט ובשנת תר"ב . ביום השבת א' מרחשון תר"ב הוכרו מטעם „חכם“ העדה הרב רבי יצחק בערנאיים ובית דינו האסור לכל איש ישראל שומר אמונים ודבק במסורת אבות להתפלל מתוך הסדרו של בני היכל, אחרי ימים מועטים הגיש הרב בערנאיים עצומותיו לפני הסינאט בהכנסיה החפשית של העיר האמבורג והסכיבה בטענה, כי הוא לברו הרב המקוים והמאשר מטעם הקהלה והממשלה, ובכן רק לו המשפט להוציא סדר תפלה כזה ולקרוא אותו בשם „תפלות ישראל“; והסדר הזה שהוציאו „בני היכל“ אין לאיש ישראל שומר תורה חלק בו; ואם יש את נפשם לתקן להם סדר בפני עצמם יקראו לו בשם „סדר תפלות“ לבד . ודברו בהכרוז האמור היה: היעוד הלאמי הוא נשמת חיים של התורה הלאמית, ואלה המסירים לב העם מהבטחון בתחית האומה הם החותרים חתירה תחת היהדות והאומה ומביאים על שתיהן כליון הרוץ . לדעת הרב בערנאיים הסכים גם חברו הרב רבו יעקב עטלינגער האב"ד באלטונא הסמוכה להאמבורג²⁾. המחלוקת הזאת הרעישה לב רבים, כי בראש „בני היכלא“ עמד אז גבריאל ריעסער נכדו של הגאון רבי רפאל הכהן, איש אשר יהודי אשכנז הביטו אז עליו כעל מלאך גואל ומושיע, איש אשר רב ריב בני עמו

¹⁾ ריוט'ל צונץ לשפ"ד עמוד 41 .

²⁾ צמ"ג ד, יודענמהומס 1843 צד 3—5 .

עם האשכנזים וכו ראו גם נוצרי אשכנז את היהודי החכם המריני אשר התעתד לגדולות, על כן נראה גם בכתבי הרבניס־החדשים (והמה מעטים מאד) שהתנגדו לעקרים של תקוני בעלי ההיכל, אבק של נשיאת פנים לראשי ההיכל הזה. כדבר הריב בכרעסלוי, כן הגישו גם את דברי הריבות בין „בני ההיכל” ובין ה„חכם” מהאמבורג לרבני הקהלות באשכנז. כמובן היה דבר ה„ר בניס” כגייגר, הולדהיים, פֿריעדלאַנדער וסיעתם, כי „סדר תפלות ישראל” הוא מתוקן ומקובל, אך גם הוסיפו לאמר, כי בעשרים המקומות שהשמיטו בעלי ההיכל מתוך הסדר את זכר ציון וירושלים, השבת העבודה לדביר בית אלהים בירושלים ושיבת עם ישראל לארץ אבותיו, עוד לא יצאו ידי חובת „תקונים”; ובאמת באו הם אחרי כן והוסיפו לנסח את התפלות ולתת להם פנים משונות ברוח הדעה, כי תעודת ישראל היא לקרב קץ גאולה לכל בני האדם, ועוד פטומי מלים ודברי מליצה ופיוט, שאינם נאמרים, כי אם להסב את עיני העם מהמחשבה הצפונה בקרב ה„רבנים” המשונים האלה: להכחיד את ישראל מגוי ולהמיתו במיתת נשיקה ובדברים של חבה. על צבא הרבנים הצעירים ההם עמד לחוק ולמלא אחרי דבריהם הרב הזקן רבי אהרן הארין באראד אשר באונגארן, שהיה כמושבֿע ועומד לקיים כל דבר שיצא מפי בעלי הריפורמה בכח זקנתו ותורתו.

גם רבי זכריה פֿראַנקעל נשאל אז לחוות דעתו על „סדר תפלות ישראל”. האמת נתנה להאמר, כי במה שנוגע להצד הטפל שבהשאלה הזאת — אם צדק רבי יצחק בערנאיים באסורו וחרמו שהחריס את הסדר — נמצא גם בתשובתו של פֿראַנקעל אבק נשיאת פנים לריעססער וסיעתו, כי באמת לא קרא הרב בערנאיים על מריביו מלחמת תגרה מתוך קנאת הדת, כי אם נלחם בהם מלחמת מגן בעד קהלתו שהיו שומרי אמונים — ובכל אופן לא נכונו הדברים הקשים שהפליט עמו של פֿראַנקעל נגד בערנאיים מפני שיאמר ויפסוק הלכה, כי המתפלל מתוך „הסדר המשונה הזה” אינו יוצא ידי חובתו, אחרי שבעיקר הדבר גם הוא מסכים לבערנאיים, ומרשיע את „הסדר” ופוסל אותו גם הוא מהיות „סדר תפלות ישראל” וגם יוכיח שההתנסחות נעשתה שלא כהלכה ובלי בחינה ועיון כראוי לדבר נכבד כזה. אמנם בעיקר הדבר נכבדה לנו תשובת פֿראַנקעל ששם כבר נראהו בתור „הרב המהלך באמצע דרכים” במרחק שוה מן השעבוד לאותיות שבתורה, מבלי שים לב לרוחה, ומן זחוחי הלב ה„רבנים” שנתנו לבם כלב אנשי כנסת הגדולה והתנשאו אך לסתר ולעקור מבלתי יכולת וגם מבלי חפץ לבנות ולנמוע.

באמת היו תלויים ואחוזים זה בזה שני השנויים היותר נכבדים בסדרי העבודה בבית הכנסת שעשו „רבנו” אשכנז: להתפלל את התפלות העקריות (ברכות קריאת שמע ולפרקים גם שמונה עשרה) בלשון אשכנז. מפיץ הסלסול החיצוני והטמיעה אמרו לגרש מבית הכנסת לישראל את לשון עם ישראל. ומכיון שהמירו את לשון בני ישראל בלשון בני מייט בשו להוציא מפהם בלשון הנשמעת לבני עם הארץ, כי מקוים לגאולה עתידה ותחית ישראל על אדמת ארץ אבותיו. ככל הדברים האלה נראה אנחנו וראו אז גם רבים מבני עם הארץ סחר של היהודי, איך הוא עושה סחורה בקרשי האומה, תקותיה ונחמותיה לקנות בשכר התמורות האלה את זכויות האזרחים ומשפט אדם במלכות אשכנז.

אחרי שיוציא פראנקל משפט קשה על מסדרי „סדר התפלות לישראל”, כי לא ידעו ללכת גם לשיטתם, ובלי דעה מיושבת ובלי שיטה נכונה כתבו ומחקו, בטלו וקימו נוסחאות, קימו ובטלו מנהגים, ככל העולה על רוחם; ומתוך שמדבריו אלה אנו למדים גם את כלל התיחסותו לתנועת הריפורמה והשקפתו על התורה והלאם והישראל, ודבריו אלה הם הראשונים, שבהם הוא מברר דעותיו בהשאלות שעמדו אז על הפרק, הננו להביא אותם בתמציתם בזה.

לדעת פראנקל, הפלפולים בדבר ההשממות והנוסחאות שבתפלה אך למותר. התפלה היא לדברי חכמי התלמוד „העבודה שבלב”, ובדברנו על נוסחאותיה ולשונה, אין לנו להמשך אחרי הדינים הכתובים, כי אם גם נמצא אשר השנויים שאנחנו עושים במנהגי בית הכנסת אינם מתנגדים בהחלט לההלכות והפסקים של הראשונים והאחרונים, הנה עלינו יהיה להשיב על שאלה יותר נכבדה: האם אין נפש ישראל סולדת בהשנויים האלה? האם לא למורת רוח הרת הישראלית היא התמורה הזאת בלשון התפלות? לא בחווק לדבריהם מדברי הגמרא יחזקו המשנים והמתקנים את דבריהם, כי אם בהוכחה גלויה, כי מעשיהם אלה המה באמת צורך מורגש בלב האומה. איש הנגש לעשות שנויים בדבר קדוש ונשגב כסדרי התפלה, לנגוע בשפך שיח העם כלו לפני אלהיו, עליו להיות גם כן מלא רגשי קדש ואהבת אלהים ועמו. לא הכלל, לא הדין, לא הבקרת הם לקו ומשקלת בעבודה שבלב, כי אם הדברים המסורים אל הלב—ומבחינה זאת מוציא פראנקל דין קשה על מסדרי „סדר תפלות ישראל” אשר בהשממותיהם הם אומרים להסיע כעץ כל תקות ישראל לעתיד לבא ויאמר:

„התשוקה והשאיפה להזמן המאשר, כי יבא יום וישראל יהיה שנית לבן-חורין באחת הפנות על כדור הארץ — וכמובן, מכל ארצות התבל הכי מוכשרת ונכבדת למושב עם ישראל בקבוץ מדיני מסודר היא ארץ אבותינו, אשר בה קשורים כל זכרונות האומה, וזכרונות קדושים התקועים עמוק עמוק בלב העברי — כי יבא יום ולאמיותנו תשוב תנץ ותפרח, וגם אנחנו נשיג כבוד-עם, הכבוד אשר לא ינחל רק עם, שיש לו ניר בארץ, ותקומה מדינית בין העמים אשר בתבל ארצה — התשוקה הזאת בפני עצמה היא רגש קדוש ומהוד, ואין עם באירופה, אשר יחשוב זאת לנו לעון ולעול. נסיון אלפי שנים הורה אותנו, כי נקלה ונבזה במשפחות העמים הוא העם אשר נעקר ממקום גדול, וגם הלל לבו בקרבו, עד כי נבחר לו מות מחיים; עם כזה לעולמי עולמים יהיה לבווי בגוים ונקלה ונבזה בעיניהם (1). בהחפץ והתשוקה, כי באחת הפנות על כדור הארץ — וכדבר המובן מאלי, המקום המסוגל והמוכשר הוא רק הארץ הקדושה אשר בה קשורים זכרונות האומה וכל קרשיה וחמודותיה — יהיה ישראל שנית לבן חורין על האדמה אשר ישמור ויעבוד; בהתקוה, כי עוד יגן ויפרח מטה יהודה וינחל כבוד עם בן-חורין יושב על אדמתו, לא יראה איש עון ועול. נסיון אלפי שנים יורה אותנו לדעת, כי העם שאין לו ניר בארץ ומשמר מדיני, — לא ינחל לעולם כבוד-עם בין משפחות בני האדם. בהתשוקה לתחית האומה הישראלית לא ימצא כל איש מבני אומות העולם מחשבת שנאה או שמץ בזיון ושאט נפש לארץ מולדתו, אשר בה נולדו אנחנו ואבותינו והיא תכלכלנו ברחמים רבים; או כי מזה יוכיחו, אשר נחשוב עצמנו לזרים בארצות מולדתנו ונחפוץ להמיר אותה באחרת. המעולים שבאומות העולם, לא לבד שלא יחשבו את תשוקתנו זאת לחמא בגד ומעל בארץ מולדת, כי אם גם מזה ינבחו לדעת, אשר באלפי שנות הגלות והשעבוד עוד לא שחה לעפר נפש האומה הישראלית ועוד יש לבניה חזון לב נשגב ונעלה ומנמה יקרה ונכבדה, ידעו ויבינו כי השאיפה הזאת עשויה לרום לב בני האומה ולעשותם לאזרחים נאמנים גם להעם אשר בקרבם הם יושבים והארץ אשר בה נולדו המה ואבותיהם. עוד פחות מזה נמצא מעם כדברי המבטלים את האמונה בתחית האומה, באמרם: כי רבים מהיהודים לא יאבו להשליך משכנותיהם ולקבוע ישיבתם בארצם הקדומה. אנחנו

(1) אריענט 1842 גליון: 9, 8, 7. הדברים שהנני מביא בזה הם מתורגמים למי הענין ולא למי המלות, ומפני כמה טעמים אי אפשר הוא להעתיק דברי פראנקעל במקום הזה כצורתם.

באמונתנו נחזיק, כי אלהי ישראל לא לתהו החיה את עמו עד כה, וזה לנו האות כי לגרולות נועד — ובכח היעוד הלאומי הזה אין לנו לבטל ישותנו ולהכחיד עצמנו מגוי; עלינו להוכיח לעיני כל העמים, כי למרות שנות אלף של צרות וענויים, עוד לא תקף אותנו היאוש בעצמו ועוד רוחנו שואפת לדרור, לתחיה ולתקומה בארץ קדומים נחלת עמנו מימות עולם, מימי קדם קדמתה; והגני אומר בפירוש: עלינו להוכיח כי חפץ התחיה עוד בנו חי בקרבנו, כי הרעיון, אשר עוד יבא יום ושארת יעקב יהיה בקרב עמים רבים כמל מאת ה' אשר לא יקה לאיש ולא ייחל לבני אדם", כי שם ישראל יהיה עוד חפשי, הרעיון הזה איננו רעיון רוח. מאורעות העתים שעתה כמעט עברו) מוכיחים לנו, כי דבר כזה איננו רחוק מן המציאות ואיננו יוצא מגדר האפשרות אם רק העם בעצמו איננו מתיאש מתחיתו. והאם אין הרעיון הזה יותר נשגב ונעלה, יותר נחמד ונעים ומושך את הלב מדרכי המחשבות של אלה, אשר על ידי השכלה שטחית ריקה ושרופה, מחאמצים למעט דמות האומה ולכטל כל יסוד וכל עיקר הנותן לנו עז ועצמה בעצמנו בקרבנו? האם אין הרעיון הזה (רעיון הלאומי) נעלה מאותן הדעות אשר המחזיקים בהן בורחים מכל אותות-זכרונות המסמנים את אומתנו ונותנים לה ציונות ותארה? האם לא טובה היא התקוה הזאת (תקות הגאולה לעתיד לבא) מן מעשי-קופים של בעלי החקוי וההתדמות לעמי הארצות, המכוונים כל מעשיהם וכל חפציהם לפי סבות חיזוניות ופניות (לטובת עצמם והנאתם), והמה (בעלי החקוי) נעדרי ההרגש והכשרון להתרומם בתעופת רוחם לזכר שם היהדות והיהודים — ואחרית מחשבותיהם היא: המטיריאליזם (ההכחשה במציאות הרוח), או כי זונים הם אחרי הקוסמופוליטיזם השרוף והריק, אשר יפשיט מעלינו כל כבוד הלאם, להמביע אותנו בים האנושית כלה...".

ויוסף פראנקל על להוכיח משובת בעלי ההתבוללות הרואים תעודת ישראל רק בשביל להיות לאור-עמים ולא קיום העם הזה בשבילו ויאמר: „אם תחרל הדעה הזאת (הדעה מתחית ישראל לעתיד לבא), אם לא תוסיף עוד התקוה הזאת לחיות בלב בני האומה, והיתה זאת לאות כי זנה העם אחרי התועלת החמרית וההנאות העוברות, ועיניו נשואות רק אל החומר ובו שם כל מעינו וכל משא-נפשו. גם הדבר, כי מורי העם בעצמם מסירים לבו מחזיוני לב הלאומיים, ולוקחים לבו בדעות מופשטות ודקות — בפתגמים ידועים, כי הוא בן „ממלכת כהנים“, נושא

1) כוונתו לתקומת מלכות יון ושהרורה משעבוד תוגרמה בימים ההם.

דגל „הדת הכללית לכל האנושית“ „הראשון במלכות שמים“, הדבר הזה הוא מוזיק להעם. כי בכל היות הרעה הזאת (כי לא נברא ישראל כי אם להיות לאוררעמים לברית לאָמים) רוממה ונשגבה לא יבין אותה העם ולא תִּפְנֵם אל לבו, ועל כן לא תתן לו כח ועצמה להחזיק מעמד ולהתחזק ולהתרומם במעלת רוחו בתוך מאורעות העתים. — תעודת התורה היא לדבר אל לב האדם באשר הוא אדם, לרומם נפשו בחווינו לב הקרובים אל לבו, לעורר בקרבו כל תקוה אשר תשגבהו ישע ותעודדהו בצדק. ועל כן בראותנו את ה„רבנים“ המתקנים, שהם רודפים אחרי התועלת הזמנית וההנאות העוברות, ובשביל זה הם מבטלים את עיקרי התורה, מוחקים רישומי התולדה, מסירים לב בני עמנו מעמם, ועם זה גם מאלהיהם, לא נבין איך ישים העם את לבו לדבריהם על דבר תעודת ישראל בין העמים; כי האומנם התוכל להיות כל תעודה לאדם שמת ועבר ובטל מן העולם? היאוש מתחת האומה ימשוך אחריו מיתת האומה, ובכן תמות היא ותעודתה עמה. לכן נמסר לנו העיקר הגדול: אמונת תחית ישראל ותקומתו לשוב ולחיות חיי עולם, חיי לאם שיש לו ניר בארץ אבותיו. — תקוה רוממה, נשגבה ונעלה אשר תשים כבוד על העם ותפארת היא לו לעיני כל העמים, תקוה אשר לעת בא העם עד משבר תאמץ רוחו ותחזק לבו לעמוד בפני סערות הזמן...“.

במאמר הזה מוסיף פֿראַנקעל להוכיח את „בעלי ההיכל“, כי השמיצו מ„סדרים“ את „סדר העבודה ביום הכפורים“, בעוד אשר עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים וכניסתו לקדש הקדשים היתה לנחלת הלאם ואחד מן הזכרונות הנעלים והרוממים מעתים עברו, כאשר מקדש הלאם עמד על תלו, ומכעדו נחזה את חיי העם בכל תקפו וגבורתו, חיי העם והתרוממות רוחו בעבודת אלהיו בבית מועד הלאם, בהיות ההיכל האמתי, „היכל האמיות הישראלית“ עומד על מכונו, מלא חיים ותנועה לאמית. סדר העבודה הזאת מעורר רגשי קדש בלב כל איש ישראל אשר עוד לא נקפאו בקרבו רגשות אהבה לעמו וזכרונותיו. כהנה וכהנה ידבר פֿראַנקעל ויאמר: „התנצלות בעלי ההיכל, כי סדרו וערכו סדר תפלות להם, כפי דעותיהם — לא תוכל לזכות אותם ברין. אחרי כי פרצו גדר באמונת הגאולה, הנה הם עומדים על קו ההתנגדות להשקפת כלל בני האומה, לא ידעו ולא יכירו את שרש היהדות בהעבר, וכמו כן אין „סדר תפלות“ זה מדבר ללב העברי ורגשי רוחו... ובכן, עלינו להביע בזה מגנת לבנו, כי הסדר הזה לא השיג את התכלית הדרושה, פֿתח פתח רחב להכתות בהאומה וגם — בפנים ידועות — לצאת

מתחום היהדות, בסדר-תפלות זה נשמטו דברים הנכונים לרוטם רוח העם ולחוק הרגש הלאומי, רגש הלב העברי שאיננו מתפעל רק בתפלותיו ותחנוניו בלשון העברית". ובכלל רואה הוא פֶּראַנקעל בסדרו ועריכתו של ספר התפלות הזה אותות חפזון והעדר כבוד ראש וישוב הדעת בענין רב הערך כזה, ולכן אין להסכים עליו, לקבלו בבתי כנסיות לישראל. המכתב כתוב 21 מאי 1842=תר"ב, ומכמה מעמים לא יכלנו לתרגם אותו כהוויתו וכצורתו ושמרנו יותר את המעם מהמלות. אבל בזה כבר ציין וצמצם פֶּראַנקעל את השקפתו על הריפורמה: מודה הוא כי ישנם בהיהדות המעשית כמה פרטים הדורשים תקון, אך כל התקונים האפשריים צריכים להיות על פי התורה המסורה לעם ישראל בכללו ועל פי חזונו לב העברי ורגשי הלאם — באחת על פי רוח ישראל אשר תפעם בקרבנו ולא על פי רוח נושבת מחוץ למחנה ישראל. — תשובתו זאת לא היתה לנחת רוח לשני הצדדים, אף כי בה נראה נטיה גדולה לימין לצד שומרי אמונים, ובימים מועטים ותבא תשובה על דבריו מאת סאלאמאן דרשן ההיכל בהאמבורג במחברת אחת בשם „זענד-שרייבען". המחברת הזאת לא היתה לנגד עינינו אבל מהתשובתו של פֶּראַנקעל עליה¹) הננו רואים, כי מענותיו של הדרשן סאלאמאן היו מענות כל המערערים על התנועה לישוב ארץ הקדושה היום: כי היהודים בעצמם לא יאבו למוש ממקומם ולנוע לאסיה, כי אם נחזיק בתקות התחיה הלאומית יאמרו בני עם הארץ כי יגרים הננו בארץ מולדתנו ומגורנו, כי הדת (האמונה) היא למעלה מן הענינים המדיניים, ובכן אי אפשר לה שתהיה קשורה ואחוזה בהלאומית על פי מושגה המדיני. מרבה להלעיב בארץ ישראל ובתקות שיבת ציון, כי אינה אלא בכדי למלא נפש האנשים המתאווים „לגלוסקאות וכלי מילת" שתוציא הארץ על פי אגדה ידועה. סוף דבר מרבה בלצנות וחותר גם להסיר מעליו תלונת פֶּראַנקעל ומתאמץ לגולל ממנו ומחבריו מחברי „הסדר" כי כל דבר השנויים בהתפלות נעשו בקלות ראש, בלי הכנה מדעית ובלי בקרת שלמה בעצם הענין. — על דבריו אלה יתעורר פֶּראַנקעל עוד הפעם, ויוכיח, כי אולת קשורה היא כלב „הרבנים" דורשי הריפורמה להתהדר ולהתיפות לפני אומות העולם, כי רק האומה המכבדת את עצמה היא מכובדת בעיני אומות העולם; כי לשוא ישימו „הרבנים" בעלי ההנאה אלה מבטחם ב„העת הנאורה" וברוח האדם אשר תלך קדימה, כי מההתבוללות והחקוי לא תקום תשועת ישראל. הדברים

(1) אריענט 1842 גליון 23, 25.

האלה נאמרו לפני חמישים וחמש שנים והנם ראויים להשמע ביותר עוד בימינו, ולכל דבר ודבר שישימיע פֿראנקעל בתשובתו זאת יש מקום גם במאורעות זמננו, ומכל דבריו יצא לנו ברור, כי לו חי פֿראנקעל עמנו היום והיה הוא הראשון לנושאי הרעה הלאומית ועסקן גדול בחבת ציון. יתר דברי פֿראנקעל והשקפותיו על תורת ישראל ולאומית ישראלית יתבררו בהמשך דברינו בהגיענו לפרשת אספות הרבנים הראשונה והשניה, שאז יהיה עלינו גם לברר יסודות התורה ה"ריפורמית" אשר לגייגר והולדהיים.

שני המעשים היותר נכבדים בשנות תר"א—תר"ג: המחלוקת בברעסלוי והריב בין הרב בערנאיים ובעלי ההיכל בהאמבורג נתנו יד ל"הרבנים" החדשים לבא בעצה אחת על דבר התורה החדשה וה"תקונים ברת" אשר אמרו לעשות. אמנם כן מדברי האספות ההן והרוחות שהיו שולטות בהן עוד נשוב נדבר בפרק הבא, אך במקום הזה עלינו עוד לעבור בסקירה אחת על מצב הרבנים והרבנות בפרוסיה, כי גם בנפת הזאת נמצא את פראנקעל באמצע מאורעות הזמן ועוד מעט ושמו ופעולתו עלו על שפת לשון הפרנסים וכל בני הקהלה בברלין.

בימי דור אחד ויותר, כאשר התרופף כח הדת נשתכחה התורה מישראל ויקם דור "רבנים", חדשים ומשונים מכל הרבנים שעמדו לישראל מימי חתימת התלמוד עד היום — קמה אנדרלומוסיה בחיי הדת והקהלה ופרעות ומהומות ככל הדברים שבקרושה. הפרנסות והרבנות היו עוינות זו את זו בכמה קהלות. ה"רבנים" החדשים היו עסקנים בדבר מצד אחד להחליש כח הרבנים הזקנים, ולפי דבריהם, לפרוק עול הרבנות מעל צואר בעלי הקהלות, אך לא השוו מדותיהם, ובאותה השעה שהיו ששים להשימיע בקול תרועת נצחון, כי נראה הדבר שהממשלה בפרוסיה החליטה לקרוא לפרנסי הקהלות דרור משעבודם להרבנות הישנה בעניני התורה ועבודת אלהים¹), הנה כבר חבלו הם בעצמם או תחבולות ליסד כנסת-רבנים (חדשים) שיהיה כחה יפה ככח כנסיות הפאסטורים וכהני הדת הקטולית — וכבר נתבכרה המחשבה ומתקרבת לצאת לפעלה אספת ה"רבנים" החדשים, אשר ממנה תצא תורה חדשה לכל כנסיות ישראל שבאשכנז. ביחוד רבו הפרעות והמהומות בחיי הדת וההשכלה בקהלת ישראל אשר בברלין, בראשית שנות מלכותו של פֿריעדריך ווילהעלם הרביעי. גם שם נודעה יד שני המאורעות: מחלוקת גייגר וסיעתו נגד הרב טיקמין ובני עדתו, והריב על דבר ההיכל בהאמבורג.

¹ עיון יאטט נייערע געשיכטע III 182—181.

בברלין רבתה הרעה הזאת יותר מאשר ביתר קהלות פרוסיא, מהעיר הזאת יצא בולמוס החדשות ושנוי פני הדת לכל ישובי ישראל באשכנז. החפץ לחדשות בפני עבודת אלהים התעורר שם עוד לפני שלשים שנה; אך החפץ הזה לא יצא לפעולת ידים במאמר המלך פריערריך ווילהעלם השלישי, ובכל ימי חייו היתה הרשות משגחת בעינא פקוחא לכל ינהיגו כל מנהגים חדשים בסדר-העבודה. את ההשגחה הפרטית על כל הנעשה בבית תפלת היהודים נראה מזה, כי עוד בשנת תקצ"ט נאסרה הרנה במקלה והלבוש המיוחד להחזן בעת התפלה. הרבר הזה הסב, כי הסיוח פרנסי העדה את דעתם מכל וכל מעניני הדת ולא נמצא מורה דת לנערי בני ישראל מוסכם ומקובל ממעם העדה; לסדור קדושין, גטין ולכל הדברים שבקדושה עשה כל איש מהעדה כפי הישר בעיניו. הרבנים, הדיינים ומורי הוראה היו אנשים כשרים והשגיתו ער הכשרות, אך לא היה עליהם ראש וראשון ולא נמצא בכל הקהלת הגדולה הזאת איש אשר יהיה לפה ולמליץ לבעלי הקהלה מול הממשלה, איש אשר במעלת התורה והחכמה יהיה רצוי ומקובל לבני עדתו ודבריו יהיו נשמעים לכל פנות העם ובעלי המפלגות השונות, המעשים בברעסלוי והאמבורג עוררו את ראשי העדה לשום לב גם להנהגה הדתית בקהלת ברלין, הגדולה והחשובה בקהלות אשכנז. הפרנסים ההם היו כלם חפשים בדעות ובמעשים, הם כבר פרקו עול הדת מעל צוארם ולא היו נזקקים לא לדיינים מורי הוראה, לא לרב ראשי ולא לדרשן בויבל, אך השו בנפשם, כי אינם יוצאים ידי חובתם, אם לא יניחו דעת רוב בני הקהלה הגדולה, אשר דרשו בחוקה להם רב מורה דרך אמונה, עומד בפרץ ומאחד כל המפלגות. פרנסי ברלין נמנו וגמרו לבקש להם רב. אך אז נראה גם החזיון המעציב, אשר רבוה ראו עינינו גם היום בארצותינו: בבא השעה הרצויה הזאת נראה כי פסו אנשי לב ואנשי מעשה מבני ישראל, כי כמעט שלא נמצא את האיש שיש לו כח לעמוד במקום גדולים, להתיצב לפני מלכים ושרים ויהיה גם רצוי לבני עמו שומרי אמונים ומחזיקים בדת מורשה. פרנסי ברלין בקשו להם רב כאשר ימצאו וגם שמו פניהם ארצה פולניה למצוא שם רב גדול בתורה ועם זה ראוי והגון לעמוד בראש העדה ולכלכל עניני הדת ברוח משפט ו).

(1) עיין אריוענט 1840 עמוד 199. הכותב מכחיש הדבר, כי ראשי ברלין יבקשו להם רב מרבני פולין, אך יאטט (נייערע געשיכטע III 183) אשר בכל היותו נושא פנים לבעלי סיעתו הריפורמים, נאמן הוא על המעשים, יספר, כי גם אליו פנו ראשי עדת ברלין לבקש להם רב בין רבני פולין, בדעתם, כי הוא בא בכתובים

אבל איש כזה שיהיה רצוי ומקובל גם להפרנסים לא נמצא אז, כאשר לא נמצא אותו גם היום, בהיות הנהגת הקהלות מסורה לעשירים גדולים בעלי הנאה, אשר כבר נקעה נפשם מכל תורה וכל דת ובארחות חייהם ודרכי מחשבותיהם עומדים הם מחוץ לתחום היהדות המקובלת. רב חכם ומשכיל באמת, שיש לו יד ושם בתורה וחכמה, רב גדול כרבני הדורות הקודמים, שומר אמונים ועם זה חכם בחכמות העולם ומתיצב לפני מלכים ושרים, הוא לכמה איש בעל רצון כביר ועומד על דעתו, איש שרצונו חזק עמדו ורעותיו ומחשבותיו קבלו צורה מיוחדת וצביון ידוע, אשר לא ישנה אותן לפי רוח הפרנסים המפרנסים את הרב—ואיש כזה לא היה לראשונה גם לרצון לפרנסי קהלת ברלין.

בין כה וכה והמעשים כבר עסלו העלו זכרון היהודים לפני ממשלת פרוסיה; לא כי באה אז עת רצון לה לזכותם בחקיקאזרח, להשוותם בכל דבר וחזק מדיני ונמוסי לבני עם הארץ, כי אם הגיעה לידי הכרה, אשר באה העת לסדר עניני הקהלה והרבנות בפרוסיה. המהומות הדתיות בחיק כנסת ישראל שבאשכנז כבר משכו עליהן עיני בני עם הארץ ותעלינה על שפת לשון כתבי העת, ואז נראה כי במלכיות אשכנז הקטנות (ווירמעמבערג, באדען וגם בזכסוניה האנמיסימיניות) שמספר בני ישראל עלו שם רק למאות ואלפים בתי אבות, וגם שם היו רצוצי משפט ונבדלים לרעה בחקי אזרח ומדינה מכל תושבי הארץ, אך עניני הקהלות היו סדורים וערוכים והמלכות כבר הכירה את דת ישראל למקוימת ומאושרת בתקף הנימוס המדיני כיתר הדתות אשר בארץ; אך בפרוסיה, אשר חלק לה הזמן עשרת מונים יהודים על כל יתר מלכיות אשכנז, בפרוסיה, אשר בהספח על מדינותיה גם מדינות פולניה מלפנים פוונא ופרוסיה המזרחית והמערבית נפלו לה לחבל אלפים ואולי גם רבבות יהודים, שם היו משטרי הקהלות פרועים לשמצה, ובכך נרגש אז הצורך בפמליא של מעלה אשר בבירת הממלכה לשום קץ למעמד מעציב כזה. שרי הממשלה פנו אל ראשי הקהלות לבאר להם סדרי קהלות ישראל כפי הנהוג והמקובל מימות עולם, סדרי הוראת הדת ועוד שאלות רבות ושונות בעניני התורה והעדה הישראלית. את התשובות על רובי השאלות ההן נמצא במגלת ספר אשר שלח שנתים ימים אחרי כן צונץ על ידי פרנסי ברלין, בתשובה על שאלת הממשלה ע"ד הסדר והמשטר בהקהלה

עם משכילי רופ' בימים ההם, גם ממקום אחר נדע שהיו מדברים בהגאון רבי שלמה איגר בנו של הגאון ר"ע איגר למנות אותו לרב בברלין.

הישראלית במאמר: „תשובות קצרות על השאלות בסדרי עבודת אלהים לבני ישראל“ (1), ופיליפזון הציע לכוון כנסיה (קונסיסטוריה) ישראלית ממעם הרשות על פי תכנית הקונסיסטוריה הישראלית בצרפת. אך ברור הדבר, כי בימים ההם שלמו רוחות מתנגדות זו לזו במערכות הממשלה העליונה בברלין ונשמע או הדבר אשר הרעיש לב כל בני עמנו בפרוסיה, כי אומרת הממשלה לתת להקהלות חק ומשפט חברות פרמיות—שער פי נמוסי הימים ההם לא היו להם כל כח וכל זכות בממלכה, והקשות היתה יכלה בכל עת לבטלן ולקחת גם את רכושן; חק-החברות (Corporatiwsrecht) היתה המלה אשר לשמו וזכרו רגזו תחתיהם כל נבוני היהודים באשכנז, מלבד אלה, אשר שנאתם לתורת ישראל קלקלה שורת בינתם ולא שמו לב לכל המעמד הישראלי המדיני, אם רק יהיה בכחם להוציא לפעולת ידים את הריפורמה הקיצונית משא נפשם וחזון לבם. בימי האנדרולמוסיה הזאת בהשמע בין העמים, כי קמו ביהודים כתות ומפלגות הפורקים מעליהם עול התורה המקובלת, התעוררו חברי המיססיון האנגלית ויבאו בדברים עם בעלי בריתם באשכנז לחוק פעולתם בקהלות ישראל ולתקוע יתדם בברלין למשוך במצודתם את קלי הדעת וקטני האמונה; ויקוו כי ימצאו שלל רב ושכר גדול—הכנסת נפשות רבות תחת כנפי הברית החדשה—תהיה לפעולתם, והממשלה הפרוסית היתה למגן להם ותחוק פעולתם. כה היה מצב הדבר משנת ת"ר וחלואה. הממשלה חשבה או (ובפעם הזאת חשבה בצדק), כי אחרי אשר עד היום עמדה מרחוק לחיי הכנסיה הישראלית בארצה, ולא תדע לכוון פעולותיה בפנה זאת, הלא טוב, כי ראשית כל יבחרו יהודי עיר הבירה באיש חכם שיהיה לרב בקהלתם, והוא יהיה המומחה לכל הדעות בפתרון השאלות הנוגעות לעניני הקהלות בישראל, והרב הזה יהיה כמורשה ממעם כל יהודי הממלכה לשאת ולתן עמו ע"ד הסדרים הדרושים, והמשטר הטוב והמועיל, אשר על פיו ילכו עניני הקהלות למישרים.

תוצאות הדברים היו, כי ביום 26 מאי 1842=ת"ר"ב בא דבר הממשלה מלשכת המלך (קאבינעטס-ארדרע) לפרנסי ברלין לגשת אל בחירת רב כללי בעדתם ולהושיבו על כסא הרבנות, אשר היה פנוי קרוב לחמשים שנה מימי מות הרב הנאון רבי צבי הירש לעווין—וכהרב האחרון הזה כן יקרא גם הנבחר היושב על כסאו בשם „אבער-לאנדסראב בינער“. דבר מלך זה עשה רושם גדול על דעת הקהל

(1) עיין ריוטיל צונץ מאת שפיז הוצאת אחיאסף תרנ"ז עמוד 172 .

וירב המשא ומתן בכתבי העתים וירבו הדברים והויכוחים בין מפלגות העדה, ויבחרו ועד שלשים ושנים איש מראשי פנות העדה הברלינית ויהיה לוועד הבחירה. אז שמו הבוחרים עיניהם כרבי זכריה פראנקעל הרב בדרעודען ולייפציג. הבחירה הזאת היתה כמעט לכל הדעות, אך שואפי הריפורמה התנגדו לזה וגם חבלו תחבולות בסתר להפר עצת הבוחרים כי זכרו לפראנקעל את תשובתו אשר השיב בדבר ההיכל בהאמבורג, כי העיו פניו לקרוא בשם לאומית ישראל ולדבר דברים היוצאים מן הלב ע"ד תחית ישראל העתידה (1). אך הבחירה נתאשרה, וגם פראנקעל, אחרי אשר נמלך בדעתו ושקל כל דבר במאוני בינתו נרצה לקבל את הבחירה. אך אחרי כן עלו בלבו מחשבות שונות, אשר חשב לו לחובה להביע אותן מפורש לפני השרים היושבים ראשונה במלכות פרוסיא, והדברים האלה והאופן והסגנון אשר בהם הביע הרב הזה הגות לבו ומגלת הספר אשר הציע הרב פראנקעל לפני ממשלת פרוסיא, מסמנים ומציינים את האיש וזמנו והרוחות שהיו שולמות בימים ההם.

מעוררו לא היה פראנקעל רודף אחרי הכבוד ואחרי רבנות שתביא לו הכנסות רבות ותעשיר את ביתו. אם נרצה לקבל משרת הרבנות בכרלין עשה זאת רק בדעת נפש, כי בשבתו על כסא הרבנות בהקהלה הראשית והכבודה בפרייסען יהיה בידו להביא טובה לקהלת ברלין ולכלל ישראל אשר בפרוסיא, לתעודה כזאת נשא את נפשו ותהי מושג תקותו. אך גם ידע, כי בחפצו הטוב וחפץ העדה אשר בחרה בו לברו עוד יבצר ממנו להשיב שבות עדתו, לשובב נתיבות הדת ולהקים הנהרסות אם דתי המלכות וסדרי המשמר יעצרו בעד חפצו ולא יתנום לצאת לפעולת ידים; והמעמד הזה יהיה נמשך כל עוד אשר הכנסיה הישראלית בפרוסיא תהיה נחשבת כחברת אנשים פרטים ולא כקהל בעלי דת אשר הרשות הכירה אותה לאחת האמונות המתהלכות בארץ. וכבר הזכרנו כי בימים ההם נשמע מאחורי הפרגוד, כי מתעדרת הממשלה להוציא חק אשר ל כרי דת ישראל יהיה משפט חבורה (קארפאראציאנס-רעכט) ולא יותר. ככל שהיה מעמד היהודים בזכסוניה שפל ובכל שהיו רצוצי משפט, הנה הכירה הממשלה את הדת הישראלית לאחת

(1) יוצא ברור ממומר הארוענט לשנת 1848 עמוד 11, וכמעט מכל מאמרי „צייטונג דעם יודענטהומס" במשך השנה ההיא בכל עת שנגעו הדברים להרבנות בכרלין. בכלל היה כה"ע כלי מבטאו של פיליפסון עוין את פראנקעל ומדבר עליו ברות שנאה כבושה.

מהאמונות שקנו להן חוקת ישוב בארץ והרב נקרא לשבת על כסא הרבנות מטעם הרשות. ידע פראנקל את פרוד הדעות והפרצות אשר רבו בקרב קהלות ישראל בפרוסיא, ועל כן שפט, כי אם יהיה לרב רק מטעם בני הקהלה לא יהיה כחו יפה ודבריו לא יהיו נשמעים, אם דעתו תהיה שונה מדעתם בעניני התורה וסדרי העבודה, — על כן החליט בדעתו, כי לפני בואו לברלין יקח דברים כאשר עם לבבו עם המיניסטר הפרוסי אייכהארן, המיניסטר המפקח על עניני ההשכלה והדת, ויציע לפניו את מחשבותיו ולפי תשובתו יכונן צעדיו ויחליט דבר. תוכן מגלת הספר אשר שלח פראנקל להמיניסטר אייכהארן הוא:

עדת ברלין בחרה אותו לרב הכולל אחרי היות כסא הרבנות הזאת פנוי כימי יובל שנים. השפעת הרבנות הזאת תוכל להיות גדולה ורבה על כל חיי הקהלות הישראליות בפרוסיא. כשהוא לעצמו הנהו מאושר גם היום בשבתו בקהלתו הקטנה, יען כי בהותו רב מורה ו לעדה מקשבת לעצתו ובהיות גם דעת מערכות הממלכה נוחה ממנו, יש בירו להוציא למענם כל הדברים אשר יחשוב לטוב ומועיל לחזוק היהדות ולתועלת מוסרית לבני עם מרעיתו. התקוה לעשר והון, כבוד ותהלה של רב הכולל בהערה הגדולה בברלין אינם לוקחים את לבו. אך הנה היה אליו דבר ראשי העדה הברלינית, כי במשרתו זאת יהיה לאל ידו להועיל להטיב להכלל, ובכן בטל דעתו מפני טובת הכלל ויקבל את הרבנות. אך אז עלה במחשבה לפניו, האם יהיה בירו להטיב לכלל בני עמו על פי סדרי הממלכה בפרוסיא? האם "הסכים הממשלה העליונה לפעולתו והאם לא יפגוש מכשולים ומעצורים על דרכי משרתו? לברר ספקותיו אלה מצא חובה לנפשו לבא במגלת ספר לפני השר היושב ראשונה במלכות פרוסיה להציע לפניו מחשבותיו ולפי דבריו תדע הממשלה אותו ומערכי לבו, אם נכון לפניו לקרב או לרחק איש כזה, לפי רוחה ושיטתה. וזה הוא תוכן גלוי דעתו של פראנקל: „היהודים הם באמת אזרחים בהממלכה אשר ישבו בקרבה ועם זה בעלי דת שאינה שלטת בהממלכה — אך דעותינו השונות מדעות בני האמונה השוררת על דבר האלהות, על דבר למודים ומושגים כגבולות למודי הדת, אינן משפיעות על החיים באופן מתנגד לחפץ הממשלה, ואיש ישראל שומר אמונים ונותן נפשו על תורתו יוכל להיות גם אזרח נאמן במסירת נפש לטובת המלוכה והעם אשר בקרבו יושב. לפי זה אין כל מקום להבדיל את ישראל מכל העמים בממלכה כי יהיו למחלקה טדינית מיוחדת ונבדלת מכל בני הממלכה בכל הדברים שכיין אדם לחברו ובן אדם להממשלה.“

„בטוח אני — יאמר פראנקל — בחכמת המלך פריעדריך ווילהלם הרביעי,

כי לא יעות משפט מאות אלפים עבריו היהודים, אבל עלי לאמר מפורש, כי בצאת המחשבה הזאת (לגרוע משפט קהלות ישראל לבל תחשבה לקהלות, כי אם לחברות פרטיות) לפעלה אי אפשר לי לקבל המשרה הזאת, כי אז לא תוכל אהבת ארץ מולדתי החדשה להכות שרש בלבבי, ועל כל צעד אפגוש מכשולים על חפצי לעשות ולפעול בעדתי כאשר עם לבבי. אך הנה לקחה אזני השמועה, כי כבוד הוד מלכותו, בשמעו, אשר החק החדש הזה הוא למורת עבריו הנאמנים היהודים היושבים בארצו, שב מדעתו, ובכן אמרתי אגלה נא דעתי במגלת ספר זאת לפני כבוד מעלת השר, והיה אם בכל זאת תאשר הממשלה אותי על משמרתי ויהיה זה לי ולבני עמי יושבי פרוסיה לאות כי החק הזה לא יצא לפעולתו". פֿראנקעל מוסיף לבאר את שפלות המצב של הכנסיה הישראלית בפרוסיה; הממשלה לא תשים כלל לב למצבה ותמיד תקרא אותה בשם "כנסית דת נסבלת בהמלכה". בכל היות המצב המדיני של בני ישראל שפל בזכסוניה, אך כנסת הדת הישראלית חשובה בעיני הממשלה ככל כנסיות הדתות האחרות, ונחשב הוא לנושא משרה נכבדה מטעם הממלכה, ועל כן בקבלי את המשרה בברלין, חפצי לשמוע דברים טובים ונחומים ממערכות הממשלה כי יש תקוה גם לכנסת ישראל הפרוסית, אם לא היום, למצער לאחר זמן, להיות חשובה לכנסת דת מקוימת ומאושרת בממלכה ככל יתר הדתות אשר בהממלכה. והתנאי האחרון שהתנה פֿראנקעל עם המיניסטר הוא נכבד ביותר: כבר הזכרנו, כי המיססיון האנגלית, בראותה את המהומה הדתית בכנסיות ישראל באשכנז בכלל ובפרוסיה בפרט, מצאה שעת הכשר לפרוש מצורתה בארץ הזאת ותבא בקשר והתחברות עם החברה, לעשות נפשות להדת השלמת מבני ישראל אשר באשכנז, ותצלח גם לצודד נפשות רבות, להרום שלום משפחות רבות ולהביא מהומה ומוגעת בחיק הכנסיה הישראלית. פֿראנקעל מציע מחשבותיו לפני המיניסטר בלי מעצור ויוציא לפניו כל רוחו; כי מעשי הממשלה, אשר חגן על המיססיון וגם תסייע לה במקצת אינם עשויים למשוך לה לב אמוני הדת הישראלית. ברבריו פי חכם מדיני יבאר, כי כל תורה צריכה לקנות לה הלכות ככחה ועצמה הרוחני ולא לעשות מלחמה בתחבולות; על כל דת ואמונה החובה לזכור, כי דרכיה יהיו דרכי נעם ונתיבותיה שלום, כי הנפשות שיעשו המיססיונרים בתחבולות שונות אינן נותנות כבוד ואינן מוסיפות כח להאמונה אשר באו לחסות בצל כנפיה; ובכן דורש הוא מאת הממשלה הפרוסית, כי בהיותו לרב הכולל בברלין, יהיה לו הרשיון לדרוש ברבים נגד המעשים האלה... בהמגלה הזאת מרבה פֿראנקעל להציע מחשבותיו

על דבר תורת ישראל אשר דרכיה דרכי שלום, וידרוש כי הממשלה הפרוסית תמשוך גם לה חסד, אהבה, שלום וכבוד כראוי לכנסיה עתיקה כזאת. דברים כאלה עוד לא השמיע אף אחד ממשכילי ברלין באוני היושבים ראשונה במלכות מימות רבי משה בן מנחם עד דור הריפורמה. גבורי ההשכלה אלה הוכיחו בכל עת אמן לבם בפריצת גדרים והריסת יסודי התורה המקובלת, אבל מעולם לא טצאו את לבם להשמיע תלונתם על גול משפט הכנסיה הישראלית באוני בני פמליא של מעלה. שמע המיניסטר אייכה ארן את דברי פראנקעל היוצאים מלב איש דורש משפט ואוהב אמת ויתן כבוד להאמת וישב דבר להרב פראנקל לאמר: "יודע הוא לכבד את הדת, הצדק והמישרים אשר בהשקפות הרב ובדבריו שרבר במגלת הספר שהגיש לו, כי בו בטח לבו, אשר בברלין ימצא לו כר נרחב לפעולתו בכשרון דעתו, משא נפשו ומאווי לבו למוכת אחיו בני עמו, והממשלה תבטח גם היא בו ותחוקהו להוציא מחשבותיו הטובות לפעלן". עם המכתב הזה קבלו פרנסי הקהלה בברלין הפקודה מטעם המיניסטרום, לכתוב מצדם לפראנקעל, כי יגיש מכתב בקשה לממשלת פרוסיה, כי תקבלהו לנתין הממלכה ולעשות כל ההכנות הדרושות למהר בא הרב מדרעודען לכהן בכהונתו החדשה. הנה כן היו כל המעשים נכונים לקבלת פני הרב הכולל, אך בין כה וכה ופראנקעל הודיע לפתע פתאום את ראשי העדה בברלין, כי את תשובת המיניסטר יחשוב לאינה מספקת וכי גם מצב בריאותו לא יתנהו לקבל עליו עול הרבנות בעדה גדולה ורבת המפלגות בברלין, והנהו מושך ידו מהמשרה הזאת. הסבה האמתית לא נתבררה עד היום, אך לשפוט מסגנון הדברים שבאו או בכתבי העת נוכל להוציא משפט, כי היו בזה ידי בעלי החבולות ורוקמי מזמות בסתר לעשות כל מה שביכלתם להניא את בא פראנקעל לברלין. מדברי כתב העתי כלי מבטאו של פיליפפון, "צייטונג ד. יודענטהומס" לשנות 1843—1844 נראה כי היתה דעת בעלי הריפורמה נוחה מאד ממאונן של פראנקעל, ובאמת איש כזה בשבתו בברלין היה עלול לקלקל כל עצתם ולהפר את מחשבתם, אותו לא נתנו לנבער מדעת או לכסיל קנאי, כאשר חרצו משפט כל איש אשר נועז לדבר דבר שלא כרוחם וגם לא נועזו להטיל ספק בדבריו לתתו לצבוע ומדבר אחר כפה ואחר בלב; ומיום ששלח דברו להטיל דופי במעשה ההיכל או השנויים בסדר התפלה שטמוהו וישנאוהו שנאה נצחת; כי ראו אשר הוא האיש העתיד להיות להם לשמן בכל דרכיהם וחפציהם. ראו כי איש המורה בריפורמה בפנה ידועה כי תהיה ריפורמה תורנית לפי חפץ התורה

ורוחה, ריפורמה נובעת מחיק חיי האומה הישראלית ובתוך גבולות התורה המסורה; איש אשר כבר הוסכם והוחזק לאחד המלומדים הגדולים בישראל, והאיש הזה לא חת מנשוא לעיני כל העם את דגל תחית האומה ולאמר קבל-עם הדברים, כי אמנם כן יש לאמית ויש תקוה לאמית לישראל, והיא, הלאמית הזאת, קשורה ואחוזה בתורת ישראל כשלהבת בנחלת. על כן גדלה משמטת גייגר והולדהיים לפֿראנקעל במדה רבה משנאתם את רבי רפאל שמשון הירש הצדיק התמים. ידעו כי דעות החסיד הזה, אי אפשר להן שתמצאנה מסלות בלב רוב בני הדור ההוא באשכנז, אך דעותיו של פֿראנקעל המדבר בשם כבוד התורה והאומה, דעות האיש האומר: כן הדבר יש לאמית ויש תקוה להמשפחה הישראלית כי תהיה לה עוד ניר בארץ אבותיה, היו מסוכנות ביותר להריפֿורמה, מפני שנעימים יותר לאון ומתקבלים על הלב. על כן עשו בני סיעתם מה שעשו ובחירתו במלה. כאשר נסתלק פֿראנקעל מן הרבנות בברלין לא נמצא אז עוד אף אחד שיהיה ראוי לאותה משרה והקהלה הברלינית נשארה עוד הפעם בלי רב ראש וראשון למורי הדת, ומני אז ועד היום זה יותר מחמשים שנה לא מצאה לה העדה רב הכולל, ובמקום נשיא הדת ודבר אחד לדור הושיבו בהקהלה דיינים ודרשנים או מורי הוראה, אשר נקראו באשכנז בשםם הלועזי „ראבבינאטסדאסעסער“; אז קבלו יליהם ל„מגיד דמתא“ את הרב הצדיק רבי מיכל זקש, איש גדול בתורה וחכמת ישראל ויותר מזה בחכמת הדרוש, ירא שמים, מדקדק במצות אך במעלת התורה והמדעים לא הגיע לפֿראנקעל. ולו שמשו שניהם כאחד—האחד ברבנות והשני בדרשנות—כי אז, לבטח, קבלה היהדות פנים אחרות בברלין ועם זה ככל אשכנז מפניה עתה היום, כי בהודמן שני החכמים האלה למקום אחד, יצאה מהזדווגות כזאת דעת היהדות ברוח אמוני הלאם והתורה גם יחד, ושומרי אמונים לא היו רק שומרי דינים ואותיות שבתורה, כי אם יודעים ומרגישים את היהדות המקובלת הלאמית והצרופה בכל לבם ונפשם, ורק שני אלה ביחד היו יכולים או לאֶתה את הקרעים ולאחד את הלבבות. אך דברי העדה הברלינית וצמיחת החברה הריפורמית אשר שם אינם עוד ענין לפעולת האיש נושא ספרנו, ונכבד לנו רק לדעת, כי מאותה השעה שהשיב פֿראנקעל את תשובתו הידועה בדבר „סדר תפלות ישראל“ שבה הכיר את תחית האומה והיעוד הלאמי לעיקר גדול, אשר עמו תקום דת ישראל ובנפלו תפול—מני אז היה איש ריב ואיש מדון לרוב „הרבנים“ אבות הריפֿורמה וגייגר והולדהיים בראשם, ומשנת תר"ד עד תר"ח וגם אחרי כן ברוב

שנות חייו הנגו רואים אותו כבחור ביום קרב על מערכת מלחמת הדעות. גם בעת שהיו עליו פני המלחמה משמאל ומימין. — אז הגיעה העת כי יברר את דעותיו על הריפורמה בהיהדות לעת המהומות והסערות בעשר השנים הראשונות להמאה הנוכחית למספרנו, ורובי דבריו ודעותיו נמצאים בספר העתי שיסר אז ונקרא „ספר העתי לחפצי התורה הישראלית, תורת היהדות“ (Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums) ויצאו לאור במשך השנים תר"ד, תר"ה, תר"ו. לברר התיחסות פראנקל לתנועת הריפורמה והדעות שהיו לו לעינים בכל פעולותיו בפנה זאת, עלינו להרחיב מעט הדברים כביורר היסודות והעקרם, החפצים והשאיפות, אשר הולידו אז את התנועה הזאת, אלה הרוחות השולמות עד היום בפנות העם הישראלי שבמערב, ובפנה ידועה, גם במזרח אירופה, ואז נדע ונכיר, כי מה שהיה לפני חמשים וששים שנה, כמעט שנראה בעינינו ונשמע באזנינו גם היום. לברר דעותיו של פראנקל הרוש גם כן להציע דעות ראשי מתנגדיו וזאת נעשה בהצעתנו זאת בפרק הזה.

בספרנו על דבר „צונץ, חייו, ספריו וזמנו“ נגענו רק בקצה התנועה הזאת והצענו בקצרה תולדות גייגר גבור הריפורמה ומוזין ברעת התורה והחכמה, ועתה עלינו להציע בקצרה חיי משנהו, אשר יתרון לו עליו, כי דבר תמיד דברים כאשר עם לבבו, ולא נראה לנו כעושה פשרה—ומשנהו זה היה בעל הריפורמה מקצה האחרון שמואל הולדהיים (נולד בקעמפען תק"ם ומת כברלין תר"ך). הוא היה יליד מחוות פולין אשר למלכות פרוסיה, יליד העיר קעמפען. בעיר הזאת שרובה ישראל מצא לו מקום הפלפול התלמודי, ושמואל הולדהיים בעודנו נער כבר נראו בו אותות כשרון גדול לפלפול וחרifות בהעיר הזאת שהיתה מלאה חכמי תורה מפולפלים וחרifים, אשר עשו את החריפות והחרוד לעיקר והתורה והמצות—למפל, ולרגשי לב ומוזן הנפש המשכלת והדרושת אחרי האמת לא היה כל מקום בעיר הזאת. החרוד הנפרו, הוליד לצנות ושנינה ידועה, שהיא כתבלין לשיחת בני הישיבה, שנינה וחרוד הפוגעים לפעמים גם בקדשי הדת, אם גם בלי דעת ובלי חפץ לחלל את הקדש. — הבחור שמואל נודע על כל סביבו ל„עלוי“ וחרif נפלא, ועם הבחורים ה„עלויים“ לא דקדקו מעולם ולא באו עליהם כמרוניא אם גם לא היו מקיימים את דיני התורה כהלכתם, ויהי לעוקר הרי הרים ומוחנם בפלפולו ומשאתו נחזו גם

הרבנים הישישים. מלבד התלמוד לא ידע עוד דבר מחכמות וידיעות חיצוניות וגם תורת לשון העברית עוד לא ידע כהלכתה, ואף שמגנונו העברי נאה ומתקבל, יש לשער שסגל לו ידיעת הלשון הזאת להשתמש בה (אך לא לדעת אותה ידיעה עמוקה ומדעית) לאחר זמן, אחרי חתונתו עם בת אחד הרבנים, והיא למדה אותו לראשונה קרוא וכתוב אשכנזית. אחרי כן פרצו מדנים בינו ובניה ברברים שאינם ענין לתולדות הולדהיים בפעולתו הספרותית, ואחרי אשר גרש אותה וכבר עברו עליו שנות הבחרות ויהי לו גם בן, ישב על ספסל בית המדרש בהאוניברסיטה אשר בפראג ושם למד בחפץ לב את הפילוסופיה, באותו הצביון ואותה התכונה שהיו לומדים אותה בכתי מדרש וישיבות של מעלה באוסטריא לעת ממשלת הקיסר פראנץ ומשנהו מעמערניך שונאי המחקר והבקרת הכלית שנאה. לב הולדהיים ורוחו היו נזמים יותר אחרי מחשבות מופשטות, לסבור סברות ולהתפלפל בחכמה, מאשר להיות עמל בתורה לאסוף ולכנוס ידיעות בחכמות השעורים, חכמת ההיסטוריה במקוריה ודעת הקרי הלשונית העתיקות. אולם הולדהיים היה איש הרואה את המעשים מבעד אספקלריא מאירה וברורה, ואיש המביט על החיים מחוג חפצו ותועלתו וירא ויבין, כי לאיש כמוהו אין עצה אחרת כי אם להוסיף על ידיעתו התלמודית גם דעת הלשון ולסגל לו סגנון נאה בדרשנות. — כאשר בימי בחרותו, כן בימי שחרותו, לא היה הולדהיים בעל נפש מתרגשת ומתפעלת, בקרת-רוחו היה לבעל שלילה וכל מחשבה ודבר עיון אשר נגע בו נהפך בשום עינו עליו לכפור וקרח. לבו לא היה פתוח לרגשות נעלות ונשגבות, ובראותו איש מתפעל מתעופת המליצה, עבר על שפתיו שחוק קל ואותות לעג נסתר, וכמעט שם עינו בהאיש ויהי גם האיש הזה לנציב-קרח. באחת: היה איש המשליך קרחו על כל סביביו בכח בקרת קרת רוח, והגיון מפיץ קפאון. לאיש כזה אין פלא כי זכרונות העבר ותקות העתיד לא לקחו את לבו, וכאשר היה לרב מורה תורת ישראל, שכולה זכרונות ותקות, החל לסלסל את התורה הזאת להפכה לכמה פנים ולתת לה תמונה שתהיה נוחה לו ולהנזשים אחריו בזמן ההוא. בימי שבתו בפראג עוד היה מחזיק במצות התורה ובני הקהלה פראנקפורט ע"ג אדר בחרו בו לרב, מפני שדמו למצוא בו מורה תורה שומר אמונים, וגם הוא היה זהיר במצות ומשיגה גם על בני עדתו למלא אחרי כל דיני שלחן הערוך, וגם היה דורש ומוכיח מעל הבימה את כל אלה, אשר עברו על דיני הש"ע. בכל זאת לא היה הולדהיים מן הצבועים; כי אם שמר את פרנסתו ומאחד שפרנסתו זאת דרשה ממנו להיות רב פשוט ככל הרבנים הישנים, היה מטלא חובות משמרתו

על פי ההרגל. בעת ההיא ובהדוכסיה מעקלענבורג. שווערין, הממלכה האחת בכל מלכויות אשכנז, אשר סדריה המלוכה ותורת המדינה של ימות הבינים שוררים בה עד היום ומה גם אז, לפני שישים שנה, עברה הרוח על המושל לזכות את עבדיו היהודים, אשר היו עבדים מרודים ורצוצי משפטי אדם, בחירות הרוח, לעשותם לבני חורין מסדרי הדת הישנים ולזכותם בריפורמה, מבלי הרחב משפטיהם בחקי אזרח אף כמלא השערה. ויושב הרוכס ועד יהודים לתקן תורת ישראל והולדהיים נקרא להיות רב המדינה בהממלכה הזאת ומתקן הדת—ממעם הממשלה. אז החל הולדהיים להנהיג סדרי העבודה החדשים: הדרשה האשכנזית, השירה במקהלה בלוי האורגן וכו' וכל זאת למורת רוח בני קהלתו התמימים, שהם היו רוב בני הקהלה, אם כי היושבים בסוד הועד שקבעה הממשלה היו שואפי חדשות ושנויים בתורה ועבודה.

אך איש כהולדהיים, תלמודי חריף ומפולפל לא ימלא שפקו בשנויים בסדרי העבודה בבית הכנסת, בקרת רוחו כמה נחשבו לו שיר וזמרה או מנהגים שונים בהדרת קדש—כל אלה ענינים לנפש פיוטית ודורשת את הרם והנשגב, היופי והנועם. והוא כבר חשב מחשבה גדולה להמיר כל פני היהדות—היהדות שבתורה בכתב ושבתורה שבעל פה— ולהרעיש יסודותיה. אבל הוא לא היה איש כגייגר, כי חסרו לו המון ידיעות וחכמות, אשר גייגר היה השליש בכל ענפיהן וסעיפיהן; גם לא היה מעמיק כמוהו ונעדרו לו התכונות סגולות החכמים המופלאים כגייגר. אך החריפות הועילה לו לכסות מערומיו, ובשכלו השנון ידע לתת לדבריו פנים מסבירות, לדבר הרבה מבלי לאמר מאומה; ובכן היה הוא לראש המדברים בעדת „הרבנים“ הריפורמים וספרו אשר חבר היה להם אז והנהו עד היום לשלחן ערוך לכל רב ריפורמי באירופה ואמריקה.

ספרו של הולדהיים „הממשלה המסורה אל הרבנים“¹) וכאשר נקרא הספר באשכנזית בעצמם ומעצמם (Die Autonomie der Rabbinen) (Schwerin 1843) היה לספר העקרים לכל רבני הריפורמה הקיצונה, וכל „הרבנים“ שקמו אחריו מפטפמים אחרי דבריו וכופלים ומשלשים אותם מבלי להוסיף משלהם אף רעיון אחד. בגלל הדבר הזה נכון הדבר לכל קורא עברית לשום לבו לדעת מה היו הדעות, אשר עליהן נשענו אבות הריפורמה ועד היכן חפצם וכוונתם האחרונה מגיע.

¹) להמלה אויטונומיע Autonomie לא מצאתי תרגום נכון בעברית ופתרונה: מערכת חקים של אומה או מפלגה שחקקה לה בעצמה ועל פי דעתה.

לתכלית זאת הננו מביאים בזה ראשי פרקים מ„ספר העקרים“
 („אויטונומיע דער ראַכבינען“) שלהם, מהקדמת הספר ודברים אחדים
 מה„פנינים“ — בהקדמת „ספר העקרים“ זה יאמר הולדהיים (על פי הכוונה
 ולא על פי המלות):

„השמועה, כי מלכות פרוסיה אומרת להוציא חק הנותן לקהלות
 ישראל רק דין חברות פרטיות נתנה פחד בלב יהודי הממלכה הזאת
 הרואנים לשלום חייהם במדינה ובחברה, והשמועה הזאת עוררה את
 השאלה על דבר הלאומית הישראלית. היהודים בעצמם עונים פה אחד
 בשלילה על השאלה הזאת ואומרים: אין לאומית ישראלית בעולם —
 המופת היותר חותך, כי אין אומה ישראלית בעולם הוא, כי
 היהודים בעצמם אינם רוצים, כי תהיה להם לאומית
 כזאת. להם לברם המשפט והם לברם בני סמכא ויודעים יותר מכל
 האזרחים אם הפצם בלאומית ישראלית אם לא, והעם שעד כה אבד חוש
 הלאומית והחפץ להחשב לאומה מיוחדת, הנה כזאת הוכיח לדעת שאם
 היה לאומה בזמן מן הזמנים עתה בודאי איננו עוד אומה מיוחדת.
 היהודים יושבי אשכנז חושבים למוציאי דבה רעה את כל אלה
 המיחסים להם חפץ קיום הלאם או תקות תחיתו. הבקרת המרעית,
 אשר בקין טעמים תוכיח מציאות האומה הישראלית, תאמר מה שתאמר,
 אך מכיון שהיהודים בעצמם מחליטים שהאומה הזאת עברה ובטלה מן
 העולם, אין עוד למיחוי הנמוסים והחקים עסק עמה ובכפלה ועוברת מן
 העולם תחשב גם להם“.

„ההתבודדות הלאומית של האיש הישראלי היא אויבת ושושנת לא
 לבד את הרגש המדיני והאזרחי, כי אם עוד תזיק יותר לרגשי הדת
 והאמונה. אמנם כן, ישנם הרבה מצות, מנהגים ודינים, הנראים לנו
 כחקי הדת ואינם אלא מצות ופקודים בכדי לשמור על הלאומית הישראלית
 שלא תמחה מספרי האומות החיות עוד בזמן הזה. — הנה כן במעות
 נקרא לרוב המצות והאזהרות כשם תורה ואמונה והן אינן אלא חקרי
 מדינה וחקי הלאם בשעה שהיה עוד ניר לבית ישראל ובאבר לו תקותו
 ותוחלתו לקום לתחיה הלא מצות כאלה במלות, והן (המצות המדיניות
 לדברי הולדהיים) מונעות אותנו מהרבך בארץ מולדתנו ולהיות לעם אחד
 עם בני העמים אשר בקרבם נשב, ועל כן חובה קרושה בקדושת התורה
 מוטלת עלינו להבריל בין המצות המדיניות הלאומיות האלה ובין מצות
 התלויות רק באמונת הלב והכרת אהדות אלהים — מצות האמונות והדעות.
 הנה כן נחלקת תורת היהדות לשני חלקים: חלק המצות הזמניות,
 שהן המדיניות, ומצות הדת והאמונה. והבירור וההברל בין שני מיני

המצות אלה הם יסוד ושרש הריפורמה. רוב המצות נתנו לישראל רק בארץ ישראל, וזה נאמר לא רק על המצות שהן „חובת קרקע“, כי אם גם מצות רבות יש שאינן נוהגות בחוצה לארץ אף על פי שאינן תלויות בארץ, כהדין שכתוב בתורה לשבור מצבות האלילים, וישנם דינים שאינם יכולים להתקיים רק כשיש מלוכה בישראל, ככל דיני נפשות שאינם נזקקים להם בזמן שאין סנהדרין גדולה בלשכת הגזית וכמו שנאמר במכילתא (כ"א י"ד), „בזמן שיש בהן יש משפט, בזמן שאין בהן אין משפט“. ויוסיף הולדהיים להביא ראיה לדבר שרוב המצות: הלאוין והעשין במלות בזמן הזה, כי מפורש הוא (בספרי דברים י"א, י"ב): „ואבדתם מהרה: אף על פי שאנני מעלה אתכם מארץ לחוץ לארץ היו מצווינים כמצות שכשאתם חוזרים לא יהיו לכם חדשים“ — הרי ברור הדבר שהמצות לא נתנו רק לחוק הלאומיות הישראלית לקיימה בתקת שיבת ישראל לאדמת אבותיו, והלאומיות הלא במלה, לדעתו, ואם כן גם המצות במלות.

ומכיון שבא לידי החלטה ברורה, כי כל מצוה שיש בה ריח לאומיות במלה בזמן הזה וגם נחשבת לעברה ולבנידה בארץ מולדת, אין עוד רחמים לפניו בדינו הקשה על מצות התורה. דיני ממונות — מובן מאליו — במלים מאליהם, כי גם העסק בהם נחשב לבגד בממשלת הארץ, אשר רק דיניה ונמוסיה מחויבים להיות נשמרים ונעשים. כל דיני האישות מתיחסים גם כן לחקי הנימוס. בכלל יאמר ויתאמץ להוכיח, כי דיני האישות שבתלמוד מתנגדים להתורה הכתובה ולמהרת המשפחה (ע"ז נדבר כשניחד הדבור על דבר ספרו של פראנקעל במקצוע הזה הבא להשיב על דבריו ולהוכיח מעלת חקי האישות שבתלמוד על כל חקי האישות בסדרי הנמוסים אשר להעמים האחרים). שבתת השבת היא תקנה אורחית והיהודים שהם המעמים בארץ מחויבים לשבות ביום ששבותים בו רוב האזרחים. במקום הזה הוא מסתייע משני מאמרי התלמוד, שאינם ענין כלל לדבריו והדברים נראים כהלצה שנונה: ממה שנאמר (יומא פ"ה ע"ב) לענין פקוח נפש שהוחה שבת: „את שבתתי תשמרו: השבת מסורה לכם ואין אתם מסורים להשבת“, וממה שאמרו חכמים „עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות“. מהתורה הזאת בתורת דרך ארץ וכלכלת הבית שאינה ענין כלל למצות ואזהרות מוכיח הולדהיים, כי מותר לאדם לעסוק במשא ומתן ולעשות כל מלאכה ביום השבת, כדי שלא יתרושש ויהיה נצרך לבריות.

כאמור למעלה היה הספר הזה תיכף בצאתו ל„ספר העקרים“ לכל „הרבנים“ החדשים ועד היום הוא השלחן הערוך לכל בעלי הריפורמה

וביחוד ל"צעירי רבניהם" כן באירופה וכן באמריקה. והוא, הספר, היה הסכה הקרובה ליסוד החברה הריפורמית בעיר פראנקפורט ע"נ מאין ואחרי כן בברלין, ובספר העתי של פראנקעל הקצה המו"ל מקום גדול לבקרת הספר הוזה ופיץ עליו אור—עליו ועל מחברו. בעינו החדה הוא מגלה מחשבות לב מחבר הספר, "אויטונומיע דער ראבבינען". כן יעיר על דברי הולדהיים (בהנ"ל עמוד 60) העם הישראלי הוכיח לכל באי עולם, כי מסוגל הוא להתבולל בין האומות, למופת יהיו לנו עשרת השבטים, אשר בכשרונם להיות נבלעים באברי אומות העולם נכחד להם כל שם וזכר. ובכן משא נפש כל איש יהודי דרוש להיות, כי הוא ועמו כל בני עמו ינחלו להם כשרון ההבלעה באברים והממיעה בין האומות שהיה לבני עשרת השבטים. הולדהיים ממל גם כן כל המצות, שיש בהן איזה חשש אשר על ידיהן יבא היהודי לידי התנגדות קרובה או רחוקה לדיני המלכות ויאמר: כל עוד שיהיו בתי דינים בישראל, יחשוב היהודי היושב במלכויות אשכנז את הדין המפורש בחשן המשפט לחוב ודיני הממשלה לרשות שיש לקיימם, לא מצד עצמם, כי אם מפני "גזרת המלכות", "מפני דרכי שלום" ומפני "חלול השם".

בקרת פראנקעל על "ספר העקרים" של הריפורמה היא קשה מאד, אבל צודקת ונאמרה רק כל הדרוש להפיץ אור על מחשבות המחבר, למען האר עיני הקורא התמים לדעת עד היכן דבריו מגיעים. להציע אף מקצת דבריו אי אפשר לנו במקום הוזה, אך למופת נביא עוד הוכחות אחרות, איך יעוות הולדהיים את דברי הקדמונים ומוזיפם. בחפצו להתיר נשואי תערובות היה לחסיד ומחכב דברי הראשונים ומביא דברי רבנו משה מקוצי (סמ"ג לאווין קמ"ב) האומר "הלאו לא תתחתן מדבר רק בשבע אומות אבל משאר אומות מותר להתחתן" בעוד שבהסמ"ג כתוב לאמר: "אבל משארי אומות שנתגיירו מותר להתחתן".

כראיה לדבר, כי מותר לתלמידי בית הספר לכתוב בשבת, וכן הרשות להיהודים נושאי משרה במערכות המלכות והמדינה לחלל את השבת, הוא מביא מזה שהעבודה במקדש היתה רוחה את השבת ועבודת הממשלה שקולה היא וגם יותר נכבדה מעבודת אלהים (אויט. ד. ראב. עמוד 71). פראנקעל מוכיח, כי לפי דרכי ההוכחה של הולדהיים, היו אנטיוכים עפ"ן בזמן אדרינוס קיסר ומורקבימדה בשעתם הצדיקים והחשמונאים ואחריהם כל אלה שמסרו נפשם על קדושת השם—הרשעים, יען כי הטרו פי המושל ועברו על חקי תורת האזרחים אשר במעלתה תעל על חקי כנסת האמונה (בהנ"ל עמוד 61). להולדהיים יש כח מיוחד לתת לדבריו פנים של הוכחה וראיה גלויה, ובספרו זה הננו רואים עוד את

המפולפל היודע למהר את השרץ בק"ן מעמים; על כן הספיקה בקרת פֶּראַנקעל, התלמודי במיטב הגיון, לסתור כל דבריו ולכטלם בתכלית הכמול. פֶּראַנקעל מוכיח, כי בכמול דיני האישות, או גם בנמיה קלה מדיני האישות הנהוגים בכל ישראל, הלא בהכרח תקרע הרפֶּורמה את חלק ישראל מן הכלל, כי בניהם הם ממזרים ולא יבאו בקהל ישראל ובכן יקרע שבט אחד מהאומה ותעשה כשתי אומות. אולם בזה ירה פֶּראַנקעל המטרה וכוון אל חפץ הולדהיים וסיעתו וכמדה מרובה גם לחפץ גייגר ובעדי בריתו, לעשות את הקרעים לקרעים שאינם מתאחים ולעקור את האומה מן העולם. — בקרת „ספר העקרים" להתורה הריפֶּורמית תחזיק מקום גדול בספר העתי לפֶּראַנקעל בשנת תר"ד.

בכלל כל הספרהעתי בשנה הראשונה (וברובו גם בשנה השניה והשלישית) מלא מאמרים גדולים ונכבדים על דבר הריפֶּורמה, שבכל היות התוכן שלהם ויכוחים—רבו בהם דברי תורה וחכמה. רובי המאמרים הם מאת המו"ל בעצמו ורק שלשה מאמרים גדולים נמצאים שם מהד"ר לאנדוי שהיה אחרי כן לרב בררעזרען במקום פֶּראַנקעל ומהדרשן הצדיק רבי מיכל זקש ע"ד חברת אוהבי הריפֶּורמה — והמאמר השלישי ע"ד המילה וגודל תועלתה לשמירת הבריות מאת אוהבו של פֶּראַנקעל, הרופא קאָללין בררעזרען. אל שני המאמרים הגדולים של פֶּראַנקעל על דבר אספת עשרים ושנים הרבנים (אספת הרבנים הראשונה בברונישווייג תר"ד), נשוב עוד בבאנו לדבר על פעולת פֶּראַנקעל בשבתו בסוד אספת הרבנים השניה וכצאתו ממנה בשנת תר"ה.

אולם הנכבד בספר העתי שלו בשנה הראשונה לצאתו הוא באור שיטתו אשר החזיק בה מאז עד סוף ימיו—שיטת הרב המהלך בין העומדים, מהלך באמצע דרכים ומחזיק בדבריו לאמר: „תורה וישראל חד נינהו".

שיטתו זאת כלולה בהמשא אשר נשא בראש ספרו ובו נמצא דברי נבואה שנאמרו לפני חמשים שנה, אשר נתקיימו עתה בימינו ולעינינו. וזאת היא תמצית המשא הזה:

„השלוש בין התורה והחיים, אך לא הפשרה ביניהם, הליכת קדימה בתוך גבולות התורה, קיום היהדות והתפתחותה והתגדלותה, תחית היהודים והיהדות מעצמם ועל ידי עצמם — אלה הם גבולי הריפֶּורמה האפשרית. כל היוצא מהגדר הזה אינו עוד בכלל היהדות, לא לשוא נלחמה תורתנו ותעמוד ותתקיים בשנות אלפים, לא לשוא הפיצה אורה ותורה לאפסי ארץ ותהי לאור גוים וממלכות ולא לשוא עומדת ומתקיימת האומה הזאת—הכבשה בין שבעים ואבים—עד היום

ולא נמוח שמה וזכרה מספר תולדות בני האדם. דרך הומן הנוכחי הוא עתה דרך הנשר בשמים, אך מי תכן את תעופתו ומי ידע את ארחו ותקופתו? לא רחוק הדבר כי החברה האנושית עוד תשוב על עקבה, תסוג אחור ותבא שנית אל המקום אשר ממנה יצאה. תעודת היהדות כלולה בשלשת המלות: „והתקדשתם והייתם קדושים“ והקדושה היא: שלטון הרוח על הבשר, התגברות יצר המוב על היצר הרע, התגברות הנפש שהיא חלק אלוה ממעל על החלק הבהמי בהאדם והתרוכמות הנפש על ההנאה הגופנית, וההתגברות הזאת אינה בפרישות וגירות, כי אם בהרכבה שקולה ובמדה ישרה משני הכחות הפועלים באדם היחידי ובחברת האדם ונפעלים מהם. להיות „קדוש לאלהים“, האלהים אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר, זאת היא תורת היהדות ותכליתה; קדוש לאלהים כתוב על דגל התורה הזאת—דגל מחנה יהודה. והתורה הזאת היא תורת חיים, רחוקה מהווה, מאמונות מהבילות, במדה כזאת שהיא רחוקה מהרדיפה אחרי תועלת־השעה וההנאות העוברות. היהדות היא תורת החיים. תורות בני האדם הן משני סוגים: תורת הדעות ותורת המעשים—או תורת האמונה ותורת החיים. התורה הראשונה נמסרה למורי־האמונה ומבועה על יסודות דעות מפשטות מוסכמות ומקוימות מאת מניחי הדתות וכלה היא אספת־דעות ואמונות, ועל כן אך לעתים רחוקות תבא בנגיעה או בנגוד להחיים, לא כן תורת המעשים, היא המישרת דרכי החיים, עשויה לכונן צעדי בעלי הדת, לכל כל מעשיהם ברוח משפט, בכלל לתת און ועצמה לנושאי התורה הזאת להחזיק עמדתם ולהיות שומרים ליסודות התורה הזאת ונושאי דגלה כל הימים. כגלל הדבר הזה, שונים הם גם דרכי הריפורמה בתורת האמונות והדעות מאשר בהתורה המעשית, בראשונה למתקן הדת אין כל עסק לראש וראשונה עם החיים ויצירי לב בני האדם, כי אם עם דעות, רק במצאו התנגדות מצד בעלי הדעות הקדומות יבא הדבר לידי ויכוחים, ומעט מעט ותורת הדעות תגע בהליכות החיים ותנועותיהם. לא כן בתורת המעשים—המתקן ישים לו למטרה ותכלית שנוי מעשי בני האדם, הריפורמה תאמר להחליף ולהמיר פני החיים הדתיים, כי ישנה איש איש במקצת מבעלי הדת את הנהגתו והנהגת ביתו עד כה. הריפורמה תאמר לבטל חובות והנהגות, השיש משטרה ותמה קו על מעשי בני האדם, אשר בכח המון מעשים שמבראשית נתקדשו ונתעלו במעלות התורה. בעלי ריפורמה כזאת מחויבים להיות זהירים במעשיהם לבל יקעקעו את כל הבירה. הנהגה כה הגענו להשקפת מפלגה אחת בכני עמנו—טפלגת שומרי אמונים. בני

המפלגה הזאת נתגדלו ביראת שמים ויראת חמא, וכאשר תרפה מאחת ממצות התורה, ותרגיש את עצמה לנעקרה מעולם היהדות, לא תדע את הגבול אשר עדיו תלך ותעמוד מלכת לבלתי עבור אותו; בני המפלגה הזאת יראים לקבל עליהם אחריות, לעזוב בכוונה מורשת אבות מבלי דעת מה ינחילו הם — האבות — לבניהם אחריהם; הם יודעים רק כי בלבם הכתה עמוק שרש האהבה לנחלת אבות, האהבה לקדושת התורה איך ממנה להם אור וחיים, תקוה ונחמה בימי חלדם, ואותם יחפצו להנחיל לבניהם אחריהם. ימי החגים, השבתות והמועדים, עשיית המצות וקיום המנהגים אינם להם מצות אנשים כמעשי המכונה, כי אם אותיות שבתורה שהם אותות לההרגשות הממלאות את בתי נפשם ושקמות בלבם; בקדושת המצות ההן נקדשו גם חיי המשפחה, כל מנהג וכל מצוה אות הוא להם ולבניהם אחריהם. על כן שלומי אמוני ישראל אלה נתונים נפשם על קיום המצות ובורחים מן העברות, מיראתם כי אם יפליגו בספינתם לים החיים, ינתקו מן החוף, או לא ידעו עוד דרך הרוח אשר תשא אותם על מרחבי מים שאין להם סוף, ומי יודע אולי תרחיקם לחלוף אותם בדרך אשר לא ישובו ממנה.

נגד המפלגה הזאת — מפלגת שומרי אמונים — תעמוד מפלגה אחרת, מפלגת המהלכים, המבטלת את כל המעשים, מכחשת בדת המעשית ובחוב המצות העשין והלאווין ותאמר להחזיק רק ברעות מופשטות. בעלי המפלגה הזאת הם יהודים בבחינת השלילה, לאמר, שלא באו כמסורת דת אחרת, אבל כבר חדלו להיות יהודים בהחלט, בהשקפותיהם עומדים הם מחוץ לגבול היהדות, כי מכחישים הם במציאות תורה נגלית, תורה מן השמים — קרת־רוח לעניני הרוח, ורוב חשבון ודעת התועלת בחיים הזמניים וההנאות העוברות הם אותות בעלי המפלגה הזאת וסימניה המובהקים. בעלי הכת הזאת בשעה שהם אומרים כי חפצים הם לתקן את היהדות מדברים שקר בדעת נפשם את השקר שהם מוציאים בפהם; כי האומנם יתקן איש דבר, אשר לפי דעתו אין לו תקון כי אם בטול והעברה מן העולם? כי שקר מוחלט הוא לאמר, אשר בבטול המעשים בהדת תתחזק הדת עוד, והדעות עוד יצטרפו ויטהרו. האומר כן לא ידע תכונת נפש האדם כי רק על ידי המעשים מקבלים הדעות צביון ותכונה, צורה שלמה ותמונה בולטת, על ידי המעשים נקבעות המחשבות בלב, ומחשבות בלא מעשים הן צל עובר וענן כלה. המתקנים האלה משקרים בכוונה באמנם, כי מעשיהם הם לחזוק־האמונה, יען כי במעשיהם מביאים כליה על האומה הישראלית ובאין ישראל תורה מניין?

נשים נא פנינו אל המפלגה השלישית העומדת בין שני הקצוות .
 בני המפלגה הזאת יצאו מהמפלגה הראשונה והם אוחזים בשיטת תורת
 המעשים — התורה המושכלת . היא תורה , כי תעודת היהדות היא
 החיים על פי התורה המעשית , אך בני המפלגה הזאת ידרשו , כי
 המעשים יהיו מתאימים להרעיונים הנעלים האצורים בהם , כי קיום
 המצות המעשיות לא יתהפך ויהיה למצות אנשים מלומדה (ווערקהייליג-
 קייט) , כי הלבוש לא יבֹלֵה את הנפש . בעלי המפלגה הזאת הגיעו לידי
 הכרה , כי יש אשר דקרוקי המעשים פרצו כל חק והגיעו לידי הפרזה
 (exorbitant) על ידי פירושים ורמזים שהכניסו בהם אחרוני האחרונים ,
 וההפרזות האלה גורמות לפעמים להרחיק את האדם מן התורה תחת
 לקרבו . בני המפלגה הזאת מודים הם , כי התורה עומדת למעלה מן
 הזמן , כי בעצמותה היא נצחית , אך יודעים הם גם כן , כי כל פעל ה'
 הוא למענהו ולתכלית טובה , ולכן במקום שהחיים אינם מסויגים גבול
 התורה המהורה , יש לשום לב להם , כי רבו מאד תנאי הזמן וצרכיו
 אשר יעמדו מנגד לצרכי התורה ותנאיה , לפי מושגי בני האדם . היהודי
 עומד עתה באמצע הזרם הזמני , ורוח העת תשאהו על אברתה , גם
 מבלי דעתו כי נשוא הוא על ידה — ובכל זאת דבר בני המפלגה הוא :
 עלינו להציל את היהדות מורם העת ולתת לה תקומה , להנחילה לבנינו
 אחרינו . — ועל הדרך הזה יש לכונן הריפורמה , לא חיצונית , לא על פי
 רוח נושבת מחוץ לאהלי יעקב כי אם בגבולות התורה המסורה ועל פי
 דעתה ורוחה . פתגם המפלגה הזאת יהיה : תחית האומה וקיום היהדות ,
 קיום היהדות בהחזק מעמד , קיום היהדות גם בלכתנו
 קדימה , להיות עומדים בין המהלכים !

זאת היא תמצית משאו של פראנקעל על הריפורמה בכללה .
 ולאבן בוחן בין הרינים והמנהגים שאין לנגוע בהם אף כמלא השערה
 ובין אלה שהם טעונים שנוי לפי צרך הזמן וטובת הדת בעצמה
 היו הדברים : רשות הריפורמה בתוך גבולות היהדות נתנו לנו
 מאת חכמי התלמוד בעצמם באמרום : „א"ר שמואל בר אבא אמר רבי
 יוחנן רבותינו ישבו ובדקו על שמן (של נכרים) וראו שלא פשט אסורו
 ברוב ישראל (כלומר שאי אפשר לאותה הגזרה לעמוד בפני תנאי החיים)
 וסמכו רבותינו על דברי רבן שמעון בן גמליאל ועל דברי רבי אלעזר
 ב"ר צדוק שהיו אומרים : אין גזורים גזרה על הצבור אלא אם כן רוב
 הצבור יכולים לעמוד בה” .

יתר הדברים בהמאמר הגדול הזה אם כי נכבדים המה מאד אך אי
 אפשר לנו להרחיב הדברים בהם .

במשך השנה תר"ד בחדשי יוני—יולי יצאה לפעלה „אספת הרבנים“¹) הראשונה בברוינשווייג. מיב האספה הזאת כבר ידוע, רוחו של הולדהיים היתה חופפת עליה, וגייגר לא בא להאספה בראשיתה לרגלי מניעות אחדות וישלח דברו בכתב ושם יאמר: „ענין תקון דת ישראל לא יעשה בפעם אחת או שתיים, עבודת האספה היא למועדים רבים והתמורות בהרת תהיינה נעשות בלי הרף ובלי חשך, וימטר רק ראשי הפרקים של „התקונים“ לפי שעה. בהמכתב הזה ימצא גייגר מקום גם לנגוע בשאלת ארץ ישראל (שהיתה גם כן נכללת בהפרוגרמה של האספה) וגיגור אמר, כי הכספים שמוציאים לארץ ישראל מוטב לנו שישארו בארץ מולדתנו, כי הדבור „ארץ ישראל“ מזכיר לנו לאומית ישראלית, דעה שעלינו להלחם בה בכל כחנו ומאדנו“²).

לפי ענין הספר הזה אי אפשר לנו להביא כל החלטות האספה בברוינשווייג, רק נאמר, כי כלן הן כחפץ גייגר היו רק התחלות. בקדושת השבת עוד לא נגעו „רבני ברוינשווייג“ אבל תנאי התנו, כי היהודי אשר מעמדו במדינה כנושא משרה בממשלה דורש מחויב לעשות מלאכה גם ביום השבת, והושיבו ועד לעיין, האם אפשר לקיים את השבת על פי תנאי החיים של יהודי אישכנו. הוחלט לכמל את „כל נדרו“ בכל הקהלות. הוסכם, כי סדר העבודה בבתי הכנסת אשר בדוכסות מעקלענבורג שתקן וסדר הולדהיים מספיק לכל היהודים אמוני התורה, וכמובן לא נמצא בסדרו של הולדהיים כל זכר עוד לתחית האומה ותקות האולה. הוסכם למסור השאלה על דבר מדת הנחיצות לתת מקום להלשון העברית בבית הכנסת לועד מיוחד, אשר יברר הדבר ויביא את הוות דעתו לפני „אספת הרבנים“ בשנה הבאה. והנכבדה שבהחלטות היתה לקיים ולאשר את תשובת הסנהדרין בימי נאפוליון הראשון על שתיים עשרה השאלות אשר שמה לפניהם ממשלת צרפת והנכבדה שבהם לחברי האספה היתה השאלה: בדבר נשואי תערובות. בהחלטה הזאת זייפו חברי האספה פשוט את תשובת הסנהדרין; רבני צרפת אמרו אז: נשואי תערובות נשואים הם, ובני נשואים אלה אינם נחשבים לממורים, אך הוסיפו, כי אסור לרב ישראלי לסדר קדושין כאלה כי הקדושין האלה תלויים רק על פי דין הממשלה ולא עפ"י דין התורה, וההוספה הזאת השמיטו רבני ברוינשווייג.

(1) כל הדברים שיהיו נאמרים בזה ע"ד אספות הרבנים הראשונה והשניה (השלישית כברעסלוי הר"ו אינה נוגעת לתולדות פראנקעל) לקוחים מהפרוטוקולים, צמ"ג ד' יודענט. 1844/5 והאריענט בהשנים הנ"ל, וגם בצייטשריפט וכו' לפראנקעל.
(2) צמ"ג ד' יודענטהומס 1844 גליון 26.

הספר השני של ספר העתי לפראנקעל (תר"ה) הוא גם כן רובו ככלו מוקדש לתוכחות עם ויכוחים ברבר הריפורמה. עניני האכפה בברוינשווייג. הכאיבו את לבו מאד ויצא לקראת „הרבנים“ להוכיחם באמרים נמרצים ולרונם במדת דין קשה. הוכיח את קלות דעתם ביחוד כי נגשים הם לעבודה כזאת להרוס חומת הכנסיה מבלי שבאו הם בינם לבין עצמם לכלל דעה והסכמה בדבר העקרים של הריפורמה וגרריה, עד היכן יגיעו ה„תקונים“ שלהם, מה הם היסודות והשרשים בתורת משה שאין לזוז מהם ומה הם הסעיפים והענפים, או גם הוספות ויתרות. פראנקעל מצדו מקים העקרם האלה:

(א) התורה אינה דבר מסחר וקנין, ואלה האומרים לנתר גם על אות אחת מן התורה הכתובה והמסורה בשביל זכו הזכויות ובשביל ההנאה מחקי אורח, עושים סחורה בקרשי האומה ועתידים ליתן את הדין לפני כסא משפט התולדה הישראלית. ולבד מזה שהם עושים סחורה בקרשי שמים, מוציאים גם לעז על היהדות הרבנית, כי אין בה דבר אשר בשבילו יהיה המשפט להממשלה לגרוע משפטם היהודים כאזרחי הממלכה.

(ב) „התורה והחיים“ אינם סותרים זה את זה, אך בעוד אשר אבותינו הקריבו אה חיייהם על מזבח התורה, היה דבר „הרבנים“ החדשים להביא את התורה קרבן על מזבח החיים ואהבת ההנאה, לבמל את התורה מתוך הרחבת הדעת וחפץ תענוגי החיים. תעודת הרבנים צריכה להיות שמירת התורה ולמצוא דרכים אשר החיים לא יסיגו את נבולה ולא לרחות את הראשונה מפני האחרונה.

(ג) הריפורמה היא אפשרית וגם מחויבת, בגבולות התורה המסורה, במצוא כחא דהיתרא בגבולות התורה המקובלת, וזה גם כן באותם הענינים, אשר היתרם לא ימשוך אחריו קרע והבדל מכלל ישראל, כמו שכבר בארנו למעלה, כי אכן הבוחן בענינים האלה הוא מאמר התלמוד: דבר שלא פשט אסורו ברוב ישראל.

(ד) כל דבר אשר יעשה את בני כנסת ישראל באשכנז ליהודים נבדלים מיתר היהודים בארצות פוזוריהם, כל דבר הנראה כבנין כמה לעצמה אינו נכנס בגדר הריפורמה. — כבגד בעמו נראה לפראנקעל דבר רבני זמנו אשר מלאו פיהם כל היום, כי עליהם לשקוד על תקנת היהדות באשכנז ויקרא מנהמת רוחו: מה תאמר נפשכם כי הנכם רוב מנין וקנין היהדות? ותשכחו כי מאות רבבות יהודים, מסורים ככל נפשם ליהדותם וסובלים בשבילה כל צרות ופגעים רעים, נמצאים מעבר לגבולות אשכנז? האם תאמרו כי אינכם בני אומה אחת עם אותם היהודים

התמימים? סוף דבר הרפורמה צריכה להיות נעשית בגבול הכנהגים והחומרות שנתוספו בימי דורות הגלות, ולא באותם הענינים אשר הריסותם מושכת אחריה הריסות אחדות האומה, (ה) ומציאות האומה הישראלית אינה מוטלת בספק, והתקנה לתחיתה הוא תנאי-החיים לכל היהדות וכל הנוגע באמונת התחיה על ארמת אבותינו מעולם ומבקש למחות את זכרה מסדר התפלה, הוא נוגע בבכת עיניה של הכנסיה הישראלית, כי באין ישראל אין תורה. מזה יוצא כי אי אפשר לשנות לשון התפלה. כי דבר העבודה בבית הכנסת הוא דבר המסור לכל בני האומה, והיהודי האשכנזי מחויב להתפלל באותה הלשון המשותפת והמוכנת גם לאחי היהודי מקצות אסיה.

בכל זה הוא נתן תפיסת יד גדולה לרפורמה פנימית, להקל בכמה חומרות, לחפש ולתור אחרי כחא דהיתרא בדברים שאין הצבור יכול לעמוד בהם, להרחיב גבולות התורה וחכמת ישראל, ובמקום הזה יחווה דעתו על דבר יסוד בית מדרש לרבנים ולחקרי דעת היהדות באשכנז. דעות פראנקעל במקצע הזה, אשר בשעה שאנו כותבים המורים האלה עלה גם על לשון מפלגות בני עמנו בארצנו, נכבדות מאד ועוד נשוב נדבר עליהם במקומם, בספרנו לדור דברי ימי יסוד בית מדרשו בברעסלוי, אך עתה נביא רק דברים אחדים ממנו בפנה זאת, בשנה השניה אשר למאספו צייטשריפט לשנת תר"ה. וכה ידבר (1):

„שאלת הרבנים היתה עתה בהכרח לשאלת קיום התורה בישראל. כי במדה זאת שהתורה מתמעטת ומשתכחת מן העם, וכבר חדלו מחשוב את העסק בתוכה לאחת מחובות הדת, הגה כן בהכרח עתידה התורה להיות רק נחלת הרבנים לבדם, ובכך חובת בני דורנו היא לדאוג מחדש שתתקיים התורה לכל הפחות בין הרבנים ולא תאבד תורה גם מכהן מורה דת. רחוק מאתנו להמיל דופי בהחפץ להושיב רבנים שסגלו להם את החכמות בבתי מדרש המדעים הכלליים, אך עלינו להודות, כי בהליכותיו ודרכי חייו של התלמיד היהודי המכשיר עצמו לרבנות ובאותה העת הוא מקשיב למורי האוניברסיטה נמצאים כמה דברים המסירים את לבו מן התורה. בעוד אשר הקהילי והפרומיסטנטי, המכין את עצמו לכהונה, מתחזק באמונתו בכל ימי שבתו בבית מדרש החכמה ומוסיף בה אומץ, היהודי עומד בדד לברו—אין הם ואין חיים, אינו שומע דבר מפי רבותיו ואינו מוצא קורת רוח בדבוק חברים. גם דבר יסוד כסאות להוראת תורת ישראל בהאוניברסיטה, כעצת רבים, לא אמצא למספיק

ומועיל, תורת ישראל אינה נקנית אלא לאלה שנתנו נפשם עליה מימי ילדותם ובשעה שהעלם מבקר את הגימנאזיום עליו לשקוד גם על התורה, ובדבר הזה ההבדל רב בין תורת כהני הנוצרים ובין תורת רבני ישראל. ואם כן ההכרח מחייב גם לקבוע הוראת תורת ישראל בהגימנאזיום. אך גם בזה לא נבוא להתכלית הנרצית לנו. דרכי חקר התורה הישראלית שונים ומשונים הם מדרכי חקר הידיעות הכלליות, ובאין מורה חכם אשר שאר רוח ויתרון הכשר דעת לו בשני ענפי החכמה השונים, נהפכים שני הלמודים ההם איש לאחיו לרועץ. על כן אך דרך אחת יש להתורה שתתקיים בישראל והיא—הישיבה (Collegium). להיהדות באשכנז (בימים ההם) נמצא אוצר של חכמות ישראל וחכמות הכלליות ולהם נאה ביותר לכונן ישיבה כזאת". התקון השני שמציע פראנקעל הוא: לפנים בישראל היו הרבנים סומכין את ידיהם על ראש הראוי להוראה ונתנו לו רשות לדרון ולהורות—זאת תורת "הס מיכה" או "התרת הוראה"; אז לא היה כל מקום לחשוב כי אולי תבא "הס מיכה" לידי איש שאיננו ראוי לה על פי דעותיו ומדותיו; כי גם "בעלי-בתים" היו בחוקת כשרות ומצוינים ביראת שמים. לא כן עתה שרבו בעלי בתים ורבו עוד יותר "רבנים" שאין תוכם כבדים, והקהלה אשר תדרוש לה רב לא תדע במי תבחר ותוכל גם להכשל "ברבנים" שאינם מהוגנים, על כן מוכרחים אנחנו לתקן כנסת ישראל (קונסיסטוריום) ועד רבנים מוחזקים לגדולי תורה וחכמים ועם זה קרובים בלבם ונפשם לעמם ויודעים את צרכיו, ולבני הועד הזה לבדו תהיה הרשות לתת סמיכה והתרת הוראה רק לאותם אשר ידעו לא לבד את תורתם, כי אם גם הנהגתם והלך דוחם ודרכי מחשבותיהם.

אלה הן מחשבות פראנקעל בעצם ימי מהומות הריפורמה, ורוב מאמריו בפתרון השאלות במקצע זה נמצאים בספרו העתי חלק א' וב' וגם בכתב העתי אריענט, אשר הרבה לכתוב בו ולהעשירו כן במאמרי חכמה וכן במאמרו ע"ד שאלות הזמן.

פרק רביעי.

(המשך הפרק הקודם)

רבי זכריה פראנקעל יושב בסוד האספה אשר לרבני
הריפורמה ויוצא ממנה. מפעליו בשנות התנועה
הריפורמית (תר"ד-תר"ז).

„אחיות החבל בשני ראשיו“. פראנקעל משנה טעמו בדבר התיחסותו אל אספת רבני הריפורמה. פשר דבר השנוי הזה. אספת הרבנים הנשבעים לדגל הריפורמה בפראנקפורט בימי חדש יולי שנת ה"א תר"ה, דרשת פראנקעל לפני האספה, על פי פרשת דברים (פרוטוקול) של האספה. הלשון העברית עמדה לפני דין ה"רבנים" בישיבה השלישית (16 יולי) ודרשת פראנקעל השניה: רוח הזמן ורוח היהדות. יהודי אשכנזי וכלל ישראל, הלשון העברית ולשון התפלה. דברי גייגר: התפלה מחויבת להיות בלשון שהארם נולד ונתגדל בה, רב כח היהדות לעמוד ולהתקיים גם בשכחת הלשון העברית. דרשת פראנקעל בישיבת הרבנים החמישית (17 יולי): האימנציפציה היא נזיר הערשים אשר בו תמכר בכורתנו. בבטול לשון העברית מתבטלות מצות תפלין ומוזוה וכתובת ספרי-תורה. כוונת לב העברי בתפלתו הוא רק בהתפללו עברית. תורת היהדות אינה תורת כהנים. פראנקעל עוזב את האספה ומפרסם מכתבו הגלוי אל ה"רבנים" הנאספים בכתבי העתים. תוכן דברי המכתב הזה (מיום 18 יולי 1745). תשובת גייגר ומחאתו בשם ה"רבנים". תשובת פראנקעל. ברכות והודאות לפראנקעל וגלוי דעת הקהל נגד בעלי הריפורמה. פראנקעל שב וראה, כי „אמצעי-דרכים“ איננו תמיד גם „שכיל הזהב“. קריאתו לחכמי תורת ישראל לאספה בדדערדען בראשית שנת תר"ז. תכנית האספה הזאת ותכליתה. התעוררות ה"אורתודוכסיה". בעלי שני הקצוות מזה ומזה מסכלים עצת פראנקעל. ראשית ההתעוררות הלאומית לישוב ארץ ישראל. פראנקעל עומד בשורה הראשונה בין הקוראים את הקריאה הגדולה להחיש עזרה למאות רבואות בני עמו הנתונים בצרה בארצות הצפון.

הנכם אוהבים את החבל בשני ראשיו...! היתה הקריאה שקרא
רבי זכריה פראנקעל ל"הרבנים" והדרשנים „רועי רוח“ שנכנסו

לאספתם השניה בעיר פראנקפורט בחודש יולי ה' תר"ה—הנכם מתאספים לשם „האמונה“ וחזוקה, היהדות ועמידתה וקיומה, והנכם הורסים את התורה הזאת בעשותכם פדות והברל בינה ובין העם הנושא אותה. לאמר, כי עם ישראל מת ואבד זכרו והתורה שלו עוד נה חיה ותחיה עוד ברפואות וסממנים שאמרו והכינו לה „רופאי הנפשות אלה“. כמין „אחיות החבל בשני ראשיו“ נראה בהשקפה ראשונה גם במעשי פראנקעל. הרב לעדת הרעודען כבר פרש כשמלה לעיני כל הקהל את דעותיו על הרפורמה ועל היהדות בכללה, כבר דבר בעדות ישראל ודתו לפני מלכים ושרים וגם אמר בפה מלא בתשובתו ע"ד „סדר תפלת ישראל“ של „בני היכלא“ בהאמבורג כי תורת ישראל היא נצחת וקשורה כשלחבת גנחלת בהעם הנצחי, וכבר הוכררו מחשבותיו בספר העתי שלו לשנת 1844 על האספה בכרוינשווייג; ולא נמצא איש שיחשוב, כי גם הוא יבא לאספת פראנקפורט בקיץ לשנת התר"ה; ובכל זאת לפתע פתאם ופראנקעל התיר את נדרו וישלח הודעה גלויה למה"ע צייטונג דעם יודענמהומס (גליון 26 לש' 1846) בדברים אלה לאמר: „על דברי רבים ששאלוני הנני להודיע בזה, כי אספת רבנים כשהיא לעצמה אחשוב לתקנה טובה ומועילה; אך אי אפשר לי עד היום לקרב אל לבי את דרכי אספת הרבנים בכרוינשווייג בשנה העברה, וזאת היא אשר תמנעני מבא באספת הרבנים אשר תהיה בימי הקיץ הזה בפראנקפורט כי ירא אני לבל אהיה שם יחידי ודבר באי לאספה כזאת יהיה ללא תועלת. אך אם בשנה הזאת יהיו דברי האספה והחלטותיה ברוח המתינות ועקריה, הנה בזה תמצא האספה הפצה לרכוש לה במחון רבים ותאחד הלבבות, כי יוכלו כל הרבנים לקחת חבל במועצותיה; וכאשר אשפוט מרוחי אדמה, כי כן יאמינו בראשי האספה גם יתר חברי (הרבנים); ובכן אם אקבל ידיעה ברורה, כי באספה זאת ימצא מספר רבנים ודרשנים בעלי שיטה ממוצעת, הנני מוכן גם אני להמנות בסודה בשנה הזאת. 10 יולי 1846“.

ההודעה הזאת שטמנה נראה כאלו אמר פראנקעל ובקש שישחררהו לבא, תפליא רבים היוודעים את דרכו של החכם המופלא הזה, שלא עשה דבר שאינו מתאים ומסכים לדעותיו. ואחרי שכבר הודיע את דעותיו בקהל רב, כי כרוק מורח ממערב רחוק הוא מדעות ההריסה של האלדהיים והעסס, וגם של גייגר וחבריו, רב שגלה דעתו להקל בקטניות בפסח, קרא בקול גדול, כי חזון לבו ומשא נפשו הוא שיבת ישראל לכבודו הראשון על אדמתו, ההוא יחפוץ להתרועע עם אנשים המתחסים לו בהתנגדות גמורה ומוחלטת? בדבר הזה נראה מעשה

פֶּרְאֲנֶקֶל רַחוּק מִמַּחֲשָׁבוֹתָיו. אִמְנֵם אִם הוּא בַעֲצָמוֹ הַחֲרִישׁ וְלֹא בָרַר לָנוּ סִבַּת הַפְּצוֹ לְהִשְׁתַּתֵּף בְּאַסְפַּת „הַרְבָּנִים“ הַשְּׁנִיָּה, אִשֶׁר גִּיּוֹר וְהָאֵלֹדֵה יִים נִתְּנוּ בָּהּ מִרוּחַם עַל כָּל יֵתֵר הַנְּאֻסִּים, הִנֵּה יִגְלֶה לָנוּ הַסּוּד חֲבָרוֹ הַצֵּעִיר מִמֶּנּוּ רַבִּי צְבִי גֶרְאָמֶץ לְאֹמֵר: „הָאֲסַפָּה הוּאֵת (הַפֶּרְאֲנֶקֶל הַרְבָּנִים) עוֹרֶרָה בִּיתֵר שֶׁאֵת אֵת הַתְּרַגְּשׁוֹת הַרוּחוֹת וַיִּצְרִי לָב רַבִּים מִהָאֲסַפָּה הָרֵאשׁוֹנָה (בְּכַרְוִינְשׁוּוִיג), יַעֲן כִּי בְּשִׂאִיפָתָהּ, חֲפָצָה וּמַעֲשִׂיָּה הִיֵּתָה תַּחַת הַשְּׁפַעַת שְׁנֵי הַקְּצוּוֹת: מַעֲבָר מִזֶּה הַחֻזְקָה חֲבֵרַת הַרִיפּוֹרְטוֹא (הַקִּיצוּנָה בְּבֵרְלִין וּבְפֶרְאֲנֶקֶל) בְּכַנְפֵי אֲסַפַּת „הַרְבָּנִים“ הַשְּׁנִיָּה [וְתֹאמֶר לְמִשׁוֹךְ אוֹתָהּ בַּחֻזְקָה אַחֲרֶיהָ, לְמַעַן תֵּת מַעֲלָה לְהַרִיפּוֹרְטוֹא הָאֵלֶּה שֶׁכְּמַעַט כֻּלָּם לֹא הָיוּ רַבָּנִים, כִּי אִם בְּעֵלֵי בָתִּים סוֹפְרִים וּמוֹרִים מְלומְדִים] וְאִם לֹא יֵאָבֹד „הַרְבָּנִים“ לְלִכְתּוֹ אַחֲרֵיהֶם, תִּקְמַל הָאֲסַפָּה מְכֻל וְכֻל, וּמַעֲבָר מִזֶּה נִמְצָא אוֹ רֵאשׁ הַמְּדַבְּרִים לְהַרְבָּנִים הַמְּחֻזְקִים בְּדַת מוֹרְשָׁה אִישׁ רַב הָרַעַת (פֶּרְאֲנֶקֶל), אִשֶׁר נִלְוֶה לִּימֵים מוֹעֲטִים אֶל הָאֲסַפָּה הוּאֵת, לְמַעַן הוֹכִיחַ דַּעַת לְהַנְּאֻסִּים אֵת הַדֶּרֶךְ אִשֶׁר בָּהּ יִלְכוּ אֵלֶּה הָאוֹמְרִים לְחַדֵּשׁ פְּנֵי הַיְהוּדוֹת וְלִצְרֶפָהּ, וְאִם לֹא יִמְצָאוּ דְבָרָיו מְסֻלָּת בְּלִבָּב „הַרְבָּנִים“ הַנְּאֻסִּים, וַיַּעֲזֹבוּ אֵת הַדֶּרֶךְ הַמְּתִינּוֹת וַיִּטְלֹא לִבָּם אוֹתָם לְהַסִּיר לָב הָעַם מֵעַל הַתּוֹרָה הַמְּסוּרָה לְנִמְוֹת לְצַדִּי הַדְּכִים, אוֹ תִגְדַּל מְבוֹכָתָם, כֹּאשֶׁר יִגְלֶה הוּא, פֶּרְאֲנֶקֶל, מוֹחֲשָׁבוֹת לִבָּם לְפָנָיו כָּל קָהָל יִשְׂרָאֵל. — הִנֵּה כֵּן הִיֵּתָה הָאֲסַפָּה פּוֹסַחַת עַל שְׁתֵּי שַׁעֲפִים וְתַסְכִּיר פְּנִים לְכֹאֵן וְלְכֹאֵן. הַחֲלֵמַת הָאֲסַפָּה הָרֵאשׁוֹנָה, כִּי נִכּוֹן הִדְבֵּר לְמַחּוֹת מַעַט מַעַט זָכַר הַשְּׁפָה הָעֵבְרִית מִלֵּב בְּנֵי הַשְּׁבַט הָעֵבְרִי, הַכְּרִיחָה אֵת הַמְּדַבֵּר בְּשֵׁם הַמְּחֻזְקִים בְּשִׂטָּה הַיִּשְׁנָה (הַשִּׂטָּה הֶלְאֻמִּית, כֹּאשֶׁר נִקְרָא לֶה אֲנַחְנוּ הַיּוֹם) — אֵת פֶּרְאֲנֶקֶל — לְעוֹזֵב אֵת הָאֲסַפָּה בְּפּוֹמְבֵי וּבְנֵתִינַת מַעַם לְמַעֲשָׂהּ; וְכֹאשֶׁר הַשִּׁיג הָאִישׁ הַזֶּה תוֹדָה וּבִרְכָה מְרַבִּים עַל מַעֲשָׂהּ זֶה, הִיָּה הַחֻזּוֹן הַזֶּה לְאוֹת, כִּי אֲסַפַּת „הַרְבָּנִים“ הוּאֵת לֹא תִדְבֵּר דְּבָרָה וְלֹא תַעֲשֶׂה מַעֲשִׂיָּה בְּשֵׁם כְּנַסַּת יִשְׂרָאֵל הָאֲשֻׁכְנוּיָה, כִּי אִם עַל פִּי מַפְלָגָה קְטַנָּה, אִשֶׁר יִדְעָה לְהַרְבּוֹת שְׁאוֹן וְלִצְאֹת בְּקוֹלֵי קוֹלוֹת. בְּגַלֵּל הִדְבֵּר הַזֶּה עֲזָבָה אֲסַפַּת פֶּרְאֲנֶקֶל מַעַט מַעַט אֵת הַמְּדָה הַכִּינּוּיָה וְחַט לְעַבֵּר הַחֲבֵרָה הַרִיפּוֹרְטוֹא...“ אֵלֶּה הֵם דְּבָרֵי גֶרְאָמֶץ עַל פִּי תוֹכְנָם וְכוּוֹנָתָם. כֹּאשֶׁר שְׁנֵאֲמָרוּ הַדְּבָרִים בְּסִפְרֵי הַלְּוִדוֹת יִשְׂרָאֵל בְּעוֹד ר' זְכַרְיָה פֶּרְאֲנֶקֶל חֵי וּבְשִׁבְתוֹ בְּמַחֲצִיזָה אַחַת עִם הַסּוֹפֵר קוֹרָא הַדְּרוֹת, הַהֲשַׁעְרָה הַקְּרוֹבָה לְוֹדָא

¹ אַחֲרֵי מוֹת קְרִיִיצְנָאךְ, הָיוּ הַמְּלומְדִים הַיּוֹתֵר נִכְבָּדִים בְּהַחֲבֵרָה הַרִיפּוֹרְטוֹא בְּבֵרְלִין וּפֶרְאֲנֶקֶל: אֲהַרֵּן בְּעַרְעֵנְשְׁטֵיין (שֶׁהָיָה מְכּוּנָה אוֹ רַעֲבַעֲנְשְׁטֵיין) הַסּוֹפֵר בַּחֲכֵמַת הַטְּכַע הַיְדוּעַ בְּסִפְרֵיו אֵלֶּה גַם לְקוֹרָא עֵבְרִית, וַיִּסְפֵּט סוֹפֵר דְּבַחֵי לְבַנָּי.

היא, כי נאמרו הדברים האלה על פי דעתו ורוחו וזוה תצא לנו תורה שלמה לדעת מערכי לב האיש הגדול הזה והלך רוחו בעצם ימי התנועה הגדולה, תנועת הריפורמה — רבי זכריה החליט בדעתו לקיים בעצמו עצת החכמים: „במקום שאין איש השתדל להיות איש“. ראה, כי מכל שרידי הדור הישן לא נמצאו אנשים חמושים בכלי נשק התורה והדעת לצאת נגד המהרסים והמחריבים; ראה והבין כי נגד גבור בתורה ועם זה גם גבור ומוזין ובעל תכסיסי מלחמה בחשבון ודעת—נגד גיגור, אשר בכל חפצו ומגמתו להרוס את היהדות המקובלת לא היה כאחיו האלדהיים והעסס וחבריהם אשר לא ידעו להזהר, כי אם נשאר כל ימיו נאמן להתכנית (פרוגרמה) אשר שם לפניו בהיותו בן עשרים שנה במכתבו לאולמאנן¹), כי על הרב המתקן להיות זהור בדבריו לבלי הוציא כל רוחו, על כן ידע עח לדבר ועת לחשות; נגד איש כזה חשב פראנקעל כי נחוץ מאד להלחם בתחבולות מלחמה הנכונה, להכריחו כי יברר דעותיו ויפרשם כשמלה לעיני כל הקהל, למען אשר יראה הקהל לאן פניו מועדות וישפט. אונחם פראנקעל על מעשהו, כי לא בא בסוד אספת הרבנים הראשונה בברוינשווייג, כי באמת היה הוא היחיד בדורו בין „הרבנים“ החדשים באשכנז שיהיה גדול בתורת ההלכה בכל מקצועותיה, מחזיק באמונתו לקיום היהדות לעם יהודה מבלי היות עבר נרצע להאותיות שבתורת אחרוני האחרונים שבין הרבנים הישנים, כר' רפאל שמשון הירש וחבריו המעטים. מלבד זה היה כחו של רבי זכריה יפה בתורת ההלכה ודעת דרכי התלמוד גם מכחו של רבי שמשון הירש וכדעותיו לא הרחיק ללכת כמוהו לאמר קדוש למנהגים ישנים; או החליט לכא בסוד מהרסי היהדות ולהוכיח דרכם על פניהם.

הפרשה הזאת נכבדה מאד, כן בחיי האיש אשר עבודתו הגנו מציעים בספר הזה, וכן בדעת תולדות התנועה הריפורמית והלך רוח מעורריה ומחזקיה. לבלי תת מקום לבעל דין לחלוק ולאמר, כי נשיתו של כותב המורים האלה לצד אחד תקלקל שורת האמת התולדית הגנו להביא כזה רק את קצורי הדברים המקוימים בפרשת ההחלטות והמשא ומתן (הפרוטוקולים) של שש ישיבות האספה הפראנקפורמית הראשונות (הישיבות: השלישית, הרביעית, החמישית והששית בימי 17 — 21 יולי 1846). הדברים האלה הם רבי הענין לא בשביל הישיבות כשהם

¹ המכתב-פרוגרמה הזה נמצא בספרי ריוט'ל צונץ ע' 166 ע"ש.

לעצמם, כי אם על פי גלגולי הסבות ופעולתם בכח-כחם על המעמד הרוחני של היהדות לא לבד באשכנז כי אם גם במדינות הסמוכות לה — מדינות אוסטריה ובמדה ידועה גם במדינות פולין ורוסיה. במשא ומתן הוזה נגלו לראשונה חלוקי הדעות בין האומרים „אין לנו אלא התורה“, אלה אשר רוממות „האמונה“ בניהם וחרב פיפיות בידם, ובין אלה האומרים: „תורה וישראל“.

בישיבה השלישית (16 יולי) הגיע התור לפתור שאלת הועד הנועד לדבר: האם מחויבת היא התפלה כשהיא לעצמה [בתור תפלת ישראל] להיות נאמרת בעברית? (איזת דאם בעמען אין העבראָישער שפראַכע אָביעקטיוו נאָמהווענדיג?). השאלה הזאת נתחברה בנוסחא כזאת, שתשובתה בשלילה כמעט שהיתה מוכרחת על פי דין המשנה והגמרא. נשיא האספה הרב שטיין נתן רשות להד"ר פראנקל לדבר דבריו בענין הנכבד הזה.

ראשית דברו היא: האספה היא אספת מורי העם ומדריכיו, היודעים את נגעי לב האומה וחובתם היא לרפא את שבריה ולחפש עצבותיה ולקדם בעד רעת הקרע והפרוד, על כן נחוץ היה הדבר, כי ראשי המדברים באספה יבררו לראשונה את עקרי היהדות, את דעותיהם ועמדתם והתיחסותם אל היסודות האלה. גאון תורת היהדות ותפארתה הם, כי לא נמסרה לידי אישים או למפלגת אנשים להיות השליטים בה כחפצם, כי כל פסקיה והחלטותיה נובעים ממקור אחד, מעיקר אחד. להחליט דבר על פי דעות איש ואיש לא על פי עיקר אחד קיים ונכון שאין לנמות ממנו, תשובנה הדעות ההן להיות גלוי דעת אנשים פרטים. עלינו המשפט לדרוש מאספתנו להקים עיקר אחד גדול וקיים שאין לזוז ממנו ועל יסוד העיקר הזה והסתעפותו תהיינה כל החלטותינו. — להסביר הדברים במשל, יאמר פראנקל, יש איסור שהננו כלנו מסכימים עליו להתירו, כקמניות בפסח, אך להביאו לידי החלטה אי אפשר רק כאשר נדע דעות כלנו על איסור חמץ בפסח בכלל, אם האיסור הכללי הזה עומד בתקפו או אם הוא רק זכר ליציאת מצרים או חובת הגוף על כל איש ישראל. אם נחפוץ כי הריפורמה תהיה כמשמעה — תקון ולא הריסה, עליה להיות נשענת על עקרין מקימים ומוסכמים. ולברר את עקריו ויסודותיו יוסיף הרב פראנקל לבאר:

„צורת היהדות אשר תגלה ותרצה כמעשים היא גם עצמותה וישותה ואת חייה אנו קובעים אם בקתדרות הננו מניפים עליהם גרון להכחידם ולהשמדם. מה יהיה בסופנו אם כל הנוול במוחו של כל רב וחכים יקום ויהיה לחלק מחלקי יהדות חדשה, אשר לא ידע אותה

העם למיום היותו לעם עד היום? עמדתו של המדבר היא על יסוד היהדות המתייבת, יהדות היסטורית שגִּדְּתָה וגדולה והתפתחותה היו בקרב האומה, על ברכה צמחה ותגדל, היתה לעצם מעצמה, נשמתה וחלקה מאלוה ממעל, היהדות הישראלית, ולא שבאה לה מרוחות נושבות מחוץ למחנה ישראל. לשוב היום אל האותיות שבתורה שכתב לא נוכל בשום אופן; לעשות את התורה הזאת לעיר פרוצה אין חומה, אשר כל איש ואיש נגדו יעל בה, יבאר דבריה ויפרש על פי רוח מבינתו גם כן אי אפשר, כי רואים הננו את דרכי ביאור כתבי הקדש משתנים כפי שנויי העתים והמעלות והמורדות בהתפתחות השכלית של האנושית בכללה. האם נציב גבולות היהדות על פי רוח הזמן? הנה הרוחות האלה משנות דרכן חדשות לבקרים, רוח היום בזמננו הוא רוח בינה ובחינה, אך קר בכפור אשר ממנו לא תמלא הנפש הדרושת חם וחיים. תקון היהדות אינו תקון בעולם האמונות והמחשבות, כי אם תקון עולם המעשה והמפעל. המעשים והמפעלים עורם חיים ופועלים בקרב עם החי והקיים. בגשתנו אל התקונים עלינו להסיח דעת מן היחידים, להסיח דעתנו מן החלקים של הכלל, והנה כל יהודי איש כנו אינם אלא חלק קטן מהכלל כלו ובהיותם עדר לכדו הרי הם מוציאים עצמם מן הכלל ומודים שאין להם חלק בו. עוד עיקר גדול צריך להיות ליסוד ושרש העבודה הזאת — והוא דעת היהדות בידעה עמוקה וברורה. על הרבנים הנאספים לדעת, כי לא אלמן עוד ישראל גם מבלעדם מאנשי לב גדולי התורה וחכמת ישראל, אף על פי שאינם עושים את תורתם קרדום לחפור בה ואינם נמצאים בגבולות ממלכת אשכנז. כל הדברים אשר יבאו פה לידי החלטה לא יקבלו כל תוקף ועז עד אשר יוצעו לפני חכמים מומחים ביתר תפוצות ישראל — באופן שלכל ההחלטות תהיה רק צורת הצעות. אספות רבנים כשהן לעצמן היא תקנה יקרה ונכבדה אבל רק כשהרבנים עומדים על אדמת ישראל, על יסוד התורה המתייבת — ההיסטורית.

הנשיא מבאר, כי בהעקרים דעת הרבנים הנאספים מסכמת לדעת פֿראַנקל ומעיר אותו לשום לב לתשובת השאלה: האם צריכה ומחויבת התפלה להיות רק בלשון העברית? פֿראַנקעל משיב: אם האספה עומדת על יסוד היהדות הברורה והמחויבת, הנה נראתה לנו השאלה הזאת כמין שחוק (תלונה בין הנאספים). על השאלה אם צריכה התפלה (בתור קיום מצות תפלה) להיות רק בעברית? ישנה תשובה במשנה המפורשת: „אלו נאמרין בכל לשון... קריאת שמע, תפלה וכו'“, אבל הלשון העברית היא עצם מעצמותיה של היהדות והעברי הקורא „י אל הים“ בעברית

מרגיש בלבו כבוד ומורא שמים מאשר יקרא בשם „גאמט" באשכנזית . מחפצנו בספר הזה על פי תכליתו שלא להודקק לשאלות התורה והדת כשהן לעצמן , כי אם להוכיח עד כמה היו כבר אז בולטים ומצוינים דרכי המלחמה בין בעלי ההתבוללות ובין מקיימי הלאם הישראלי , ברוח תורה ודת מושכלת בדעת , נביא בזה רק דברי שני בעלי הדעות החלוקות : גיגֵר ופֶּרָאֲנֶקֶל .

על דברי פֶּרָאֲנֶקֶל בדבר עקרי הרפורמה , ענה גיגֵר לאמר : „אין לנו עסק עתה בעקרים עיוניים , כי אם בשאלות נוגעות להלכה למעשה . השאלה אם התפלה מחויבת להיות בעברית היא השאלה אם על פי דיני התורה מותר או אסור להתפלל בלשון אחרת מלבד הלשון העברית , והתשובה הוואת היא בהיתר לכל הדעות" (הפרוטוקולים ע' 28) . המשא ומתן הזה , אחרי רוב דברים מצד חברו של גיגֵר סלמון (מהאמבורג) נדחה להשיבה שאחריה (16 יולי) . גם ביום הזה רבו הויכוחים : האם מחויבת התפלה להיות בעברית מצד עצמה , או רק מצד המתפללים (אביעקמיווע אדער סוביעקמיווע נאָטהווענדיגקייט) . כמובן היה הולדהיים מן הראשונים המתנגדים לחיוב התפלה בעברית , לא מצד עצמה ולא מצד המתפללים ובדבר הזה נשאר נאמן לשיטתו , כי יש להבדיל ולעקור מן תורת היהדות כל הדברים שיסודתם בלאמית ישראלית וכל אותות הזכרון שהיה ישראל ללאם על אדמתו בזמן מן הזמנים . לימין פֶּרָאֲנֶקֶל עמדו רבנים אחדים וביחוד הרב שאָטט מלעני-גענפֶּלד — אך מבלעדי הרב הנזכר היו דבריהם מן השפה ולחוץ , וביחוד הצטיין פֶּיליפֶּזוֹהן ברוב דברים נעדרי הגיון ובפספוסים יתרים , להמליץ על הלשון העברית , להקדישה ולהעריצה — בכדי לבא לידי החלטה כי יש לסבול גם אותה ולפנות לה מקום ידוע בסדר עבודת אלהים בבית הכנסת , להיות כשפחה על יד גברתה לשון מייט ויתר לשונות האריים לאומותיהם לארצותיהם . וממתנגדי הלשון העברית והם היו הרוב יש להביא במקום הזה דברי ראש המדברים שביניהם גיגֵר , באשר כי כלם ערוכים נגד פֶּרָאֲנֶקֶל ומכוונים להרגיו ולהרעיו . גיגֵר , אחרי שהחליט כי מצד הדין והמנהג אין מקום כלל עתה להלשון העברית בסדר העבודה הישראלית , הנה מצד החפץ וההכרח יש להציע שתי השאלות האלה : א) האם נכון לפנינו להבדיל כלה את הלשון הוואת מסדר העבודה בבית הכנסת? ב) אם תמצא לאמר שאין הדבר נכון , האם כן הוא הדבר בשביל סבות זמניות? גיגֵר מוכיח שהתפלה מחויבת להיות בלשון שארם נולד ונתגדל בה , בלשון אמו הורתו , כי התפלה בתור עבודה שבלב צריכה להיות באותה הלשון של רחשי לבו , בשפה

שהוא טהרהרה בה. הנהו (גייגר) מודה ברבים, כי אף על פי שהלשון העברית שגורה על לשונו והיא לו השניה אחרי לשון אמו הורתו, אף על פי שדעתה והבנתה קדמו לו להבנת הלשון האשכנזית, בכל אלה אין התפלה העברית מעוררת בו כוונת הלב ורגש הרוח כהתפלה בלשון אשכנזית החיה. הלשון העברית מתה ואינה עוד לשון מתהלכת בארצות החיים, היא אינה לשון הקדש כי אם לשון כתבי הקדש והוברר הדבר, כי בשעת קריאת התורה בבית הכנסת רוב הציבור מנהק ומפקק. מאד מאד הוא (גייגר) מתמרמר על הדברים (שרבר פראנקל), כי בקביעת סדר העבודה בבית הכנסת בלשון האשכנזית תשתכח הלשון העברית ואז יתורפפו עמודי היהדות ויסודותיה. את המענה הזאת יחשוב גייגר לנאצה כנגד היהדות, כאלו אין לה כח בפני עצמה וזקוקה היא להשען על משענת קנה רצוף — על שפה מתה; כי אם נאמר שהלשון העברית היא תנאי מוכרח לקיום היהדות, הרי אנו מודים במציאת לאמית ישראלית, כי הלשון היא תנאי אחד מתנאי הלאמית ובכן היה תהיה תורת ישראל לתורת הלאם הישראלי, וברור הדבר כי אין גם אחד בכל האספה הנכבדה הזאת (אספת הרבנים) אשר יאמר לקשור את תורת היהדות ולאחדה עם לאם מיוחד חי וקים בפני עצמו ¹).

כאלה וכאלה הוסיף גייגר לדבר ויארך המשא ומתן ונמשך לישיבה (החמישית) שאחריה (ביום 17 יולי 1846). וביום ההוא דרש פראנקעל דרשתו הגדולה והאחרונה בסוד „רבני“ הריפורטה, דרשה, שאף אם עברו עליה המשים שנה, היא גם היום מלאה דברי חפץ בדברים מציבים נבול וציון בין בעלי ההתבוללות השואפים לקרב מיתתה של האומה הישראלית ולכרות לה קבר ובין שלומי אמוני האומה לגופה ולנשמתה — תורתה.

על סדר היום עוד עמדה השאלה הראשית: האם יש הכרח עצמי לקיים את הלשון העברית בסדר עבודת אלהים בבית הכנסת לישראל?

ראשית דברי פראנקל היא: הדברים שנשמעו במרוצת הויכוחים לא לבר שלא בטלו את דעתי כי אם חזקו אותה. גייגר יאמר: בהחפץ להחזיק בלשון העברית בתפלות ישראל הוא רואה חפץ היהודים להיות לאומה בפני עצמה, ואני אומר: חלילה לנו לעקור דבר אחד מתורתנו

¹) Protokolle u Aktenstücke der zweiten Rabbinerversammlung etc. Frankfurt a/M. 1845

ולחביא קרבן לתאות האימנציפציה, התורה היא היי-עולם וחס האומות לישראל מתחלף ומשתנה מיום ליום ומתקופה לתקופה, ואם הלאמית היא היא הדת הישראלית יש להחזיק גם בה ולדגול בשמה מבלי יראה ופחד. לאשרנו רואים אנחנו כן בארצות האור והדרור בהולאנדיה ובצרפת, אשר שם השגנו תאוות לבנו — האימנציפציה. אם גיגרי יאמר, כי אך הלשון האשכנזית תעורר בו כוונת הלב והשתפכות הנפש ברגשי דת בעת תפלתו ולא הלשון העברית, הנה זאת היא תכונתו על פי מערכי לבו לברו, אך כל סביני לשון הקדש ויודעיה ידיעה שלמה ובתוכם גם רוב הרבנים הנמצאים באספה יעידו, כי כח והשתפכות רגשי הלב בסוד שיח הנפש לפני אלהיה הנה הסגולות המיוחדות ללשון העברית, לשון הנביאים ושרי שירי קדש, ואם נשים לב לצורת הדת הישראלית וצביונה הרוחני או נראה כי יש להלשון העברית תפיסת יד בכל חלקיה ואבריה. הדת כשהיא לעצמה היא רעיון מפשט, ולדת לה כח ועז בדרכי החיים וארחותיהם, דרושות המחשבות הנשגבות להתלבש במעשים מורים על הקשר וההתחברות התמידית בינינו לבין קוננו, למצות הזכרון אלה יש למנות מצות תפילין ומזוזה, להן תמנה גם התפלה בלשון העברית, בה יבטא העברי בתפלתו את עצם דברי אלהים לעבדיו הנביאים, עצם דברי משה והנביאים ושירי תהלות דוד. כל מצות הזכרון האלה דומות הן (על פי משל ידוע), לחבילה של ענפים ובריחים שהיא חזקה כשעה שכלם (הענפים והבריחים) קשורים זה בזה, אמנם כמעט שיתפרדו הענפים והבריחים זה מזה תתפרד כל החבילה — ואז יחלש כח החזק וההתמדה של היהדות ותבא לידי פליה. הנה כבר נמחו מארחות חיינו רשומים רבים מרשומי היהדות הבולטים, וכבר הגיעה העת לבנות ולנטוע ולא להרוס ולעקור נטוע, נכבדו מאד דברי פראנקל באמרו: מעלת התורה הישראלית היא — שאינה תורת כהנים. תורתנו היא קנין העם ולא נחלת יחידים. הרבנים אינם נעלים בערכם הרוחני מעל העם, כי אם המה מורי-תורה מומחים בעניני דת ודין, וזהו כוונת המקרא: „משה ואהרן ככהניו ושמואל בקוראי שמו” — שפירושו על פי התלמוד: „שקול שמואל (היודע את התורה ומלמדה לתלמידיו — בני הנביאים) כמשה ואהרן — הכהנים. בהחרם את הלשון העברית מבית הכנסת תשבת ידיעת הלשון הזאת, ועמה דעת כתבי הקדש ממקורם הראשון, ותשכח כלה מלב בני העם, ויודעי התורה — אם גם ידיעה מעטה וקלושה — יהיו רק הכהנים-הרבנים. אם גם יסכים פראנקל לתת מקום לשירות וזמירות בלשון אשכנזית נוספות להתפלה הקבועה בעברית. יתרון הלשון העברית על

הלשונות המתהלכות בארץ הוא גם בזה, כי בשעה שהיהודי מדבר בה, או ינתקו סעיפיו ומחשבותיו מצרכי יום יום והנהו מתרומם בנפשו לזכור את עמו ואת תורתו; וכדברו תפלתו אשכנזית — בשפה אשר רגל על לשונו להשתמש בה לצרכי חול, הנה מתרועצים במוחו או גם הצרכים ההם ונזכר הוא או המעשים בכל יום והיו אז דבריו ומחשבותיו חולין ולא ירצו לה' כהתפלה — הצריכה להיות עבודה שבלב. המענה, כי הלשון העברית אינה עתה מובנת לרוב באי בית הכנסת, ובדבר היהודי בה את תפלתו לא יהיו פיו ולבו שוים, כי לא יבין בלבו את אשר יוציא בשפתיו, גם היא אך תואנה בפי מבקשי ההריסה והסתירה, כי עד ש"הרבנים" מתקנים תקנות לפריקת עול הדת, ויאילו נא להתאמץ, כי בני דור נולד ילמדו עברית ויבינוה, ירבו נא לחבב את הלשון הזאת על לב בני הדור הצעיר, יפיצו דעת לשון העברית בין העברים וכזה לא יסיגו גבול הלמודים הכלליים, כי לא דבר כבוד הוא לנער עברי לצאת ידי שתי החובות האלה: לעמו וארץ מולדתו.

אלה היו דברי פראנקל האחרונים באספת הרבנים השניה, כי באותו היום (בישיבה הששית) עמדו למנין להשיב על השאלה: האם יש הכרח עצמי בדבר (מטעמים צדדים ולא על פי דין התורה והקבלה) כי תהיה הלשון העברית השוררת בסדר עבודת אלהים בצבור? וכרוך דעות (מ"ז נגר י"ג) הוחלט בשלילה, לאמר שאין "הרבנים" רואים כל הכרח למוטת הדת הישראלית כי תהיה התפלה בצבור בלשון עברית. יתר דברי הופוחים בישיבה הזאת והישיבות שאחריה, בכל היותם נכבדים לסופר תולדות תנועת הריפורמה בכנסת ישראל האשכנזית אינם ענין להספר הזה, כי לא הוסיף עוד פראנקל לבא להאספה וגם מהר לצאת מפראנקי פורט ביום 18 יולי שחל אז להיות בערב שבת וישבות שבתו בעיר מאינץ (מגנצא) הסמוכה לה. ולפני צאתו מן העיר ערך מכתב לאספת הרבנים וידפיסוהו במה"ע פראנקפורטער צייטונג, וביום הראשון בשבוע, 20 יולי, בהיות גייגר הנשיא באספה נקרא באוני ה"רבנים" המכתב מאת פראנקל, שהוא כעין הודעה גלויה לרבים החפצים לדעת עמדתו והתיחסותו אל שאיפות הריפורמים והתנצלות להסיר מעליו עקשות פה, שלא לתת מקום לבעל דין לחלוק ולאמר (1) כי בא לראשונה בסדר האספה, אשר דרכיה ושאירותיה לא נסתרו ממנו ויצא ממנה ונפרד ממנה לא על פי שורת דינו

(1) ביחוד הרבה פיליפזון לנאץ או את שם פראנקעל על הפרדו מהאספה ויחס לו דברים וענינים שנפשו יפה כנפשו של פראנקעל היתה סולדת במ. עיין צמ"ג ד. יודעט. גליון 35 לשנת 1845.

ומשפטו, כי אם במחשבות זרות ובלב ולב, המציתו של המכתב הזה היא :

"קיום היהדות ותחיתה הם הם יסודות חיי, משא נפשי ומגמתי כל הימים, זאת היא מנת חלקי ואליה אשא נפשי כל עוד רוחי בי. לחפצי זה לא יכבד עלי להביא כל קרבן ומוכן ומוזמן אני להתנגד בכל כחי ואוני נגד מחשבות ומגמות אחרות הסותרות ומחלישות את חפצי זה. בישיבה השניה (ביום 17 יולי) כבר העליתי על שלחן המועצה את השאלה ע"ד "העיקרים", אשר על פיהם אומרים הנאספים לחדש את היהדות, למען ידעו איש איש מהנאספים מחשבות רעהו ואז יתבררו הדברים כל צרכם, אך הצעתי לא נתקבלה וגם לא באה לידי משא ומתן. ישיבת האספה מיום אתמול באה לידי החלטה אשר מדי אזכור אותה תדאב עלי נפשו; וזכור אזכור כי בישיבה של נושאי דגל היהדות, בישיבת "רבנים" באה לידי משא ומתן שאלה שנפתרה בשלילה, אשר בה קשורים כל עניני תורת ישראל, כשלהבת בגחלת, שאלה אשר לפתרה בחיוב היתה חובת כל מורה-תורה בעמו החפץ בקיום התורה ובתקומת האומה, שאלה: "אם גם נאמר שמצד הדין התפלה נאמרת בכל לשון, האם יש בכל זאת הכרח דתי העושה לנו לחובה להחזיק את הלשון העברית בתפלת ישראל בצבור?" השאלה הזאת, גם אחרי אשר נעשתה הנחה מצד שומרי אמונים, כי יתנו מקום גם לתפלות ושירות בלשון אשכנזית בתור נוספות להתפלה הקבועה, נפתרה בשלילה ורק הורו, כי לצרך השעה יותר נוח (איזט מעהר ראטהואס) לבטל את התפלות בלשון עברית מכל וכל. לשוא הוכיחו להנאספים, כי על הלשון העברית חופפת קדושת השיבה משנות אלפים, כי היא חמדת עמנו באשר בה נכתבו כתבי קדשנו ובה דברו מחוקקנו נביאינו וחזוינו, לשוא הוכחתי כי אחריתנו תהיה כאחרית היהודים האלכסנדרונים, אשר גם המובחר שבהם יודיה (פילון) לא ידע לתרגם פסוק אחד כצורתו, כי בהפחד הלשון העברית מבית הכנסת לישראל תמוש גם התורה הכתובה והמסורה מפינו ומפי זרענו; כי בדבר הזה הננו בנוים קיר מכדיל ומחיצה מפסקת בינינו לבין אחינו בכל תפוצות ישראל, כי אחינו היהודי בן ארץ אחרת לא יוכל עוד להאָחד עם אחיו היהודי יושב אשכנז בבית מקדש מעט זורים ונפרדים נהיה בזה מכל אחינו בני בית יעקב, אשר לא ידעו לשון ארץ מולדתנו; לשוא הוכחתי, כי האבות ומורי התורה ברור החדש אשמים בזה, כי לב בני דור נולד נוטה מדעת הלשון העברית ולא יחפצו ללמדה; כי לא יקשה הדבר ללמד בני הנעורים — לא לבד בנים כי אם גם בנות — דעת לשון עברית; לשוא הרביתי דברים, אספת.

ה"ר בני"ם החליטה, כי לבטל את הלשון העברית בבית הכנסת טוב ונוח (איזט ראטהואס) עתה או לעת עתה. בתשובה בשלילה הוזאת הנני רואה את הרוח השולטת בקרב האספה, בהחלטה הזאת אינני רואה חות־דעת (אבשטימונג) בשאלה פרטית אחת, כי אם מחשבה כללית, מחשבת חלה (מענדעניץ), שבשכילה נקראה האספה. הרוח הזאת היא רוח־בער, אשר תשליך קור ככפור בלב בני העם הישראלי להבנות בעיניהם את יסוד התורה וכחה ותעצמתה, את ההיסטוריה, את היהדות המחויבת והתולדית. הרוח הזאת לבטח תצורר בכנפיה את ה"רבנים" הנאספים גם בכל יתר המועצות העומדות על הפרק... בגלל הדבר הזה רואה אני חובה קדושה לנפשי לא לבד לצאת במחאה גלויה נגד ההחלטה הזאת, כי אם גם להודיע גלוי, כי לא דרכי האספה דרכי ולא מחשבותיה מחשבותי ועל כן אי אפשר לי לכא בסודה ולחוות את דעתי. עם זה עלי להודיע צערי לרבים, כי תחת תקותי, אשר האספה תחתור להגיע אל התכלית הרמה והנשגבה, לעורר במחון בלב רבים לפשט העקמומיות ולפשר בין הצדדים להרבות שלום בעולמו של ישראל", תתרחק מן העם ותרחיק גם לב אלפי בני ישראל ממנה, אלה האלפים אשר ידאב לבם על החלטתם זאת. לאות על רדפי טוב (השלום והאחדות) יהיה דבר בואי להאספה; כי דמיתי, אשר יעלה בידי למצוא פשרה בין המחזיקים ובין המהרסים לבל יקרע ישראל לקרעים, אף כי מראש ידעתי שרוח רבים מהנאספים זרה לי ולדעותי, כי חפצי ומגמתי היו לתת להכנסיה הזאת (לאספת הרבנים מדי שנה שנה) הכח והעז להביא לעמנו ברכת השלום והאחדות. אמנם בראותי עתה, כי תקותי נשארה מעל, חובה קדושה מוטלת עלי להסתלק מהאספה הזאת; זאת תחובב אותי דעת נפשי וכבוד היהדות, שחושב אני עצמי מושבע ועומד לשמור משמרתה... הנני מבקש מאת נשיא האספה הנכבדה לצוות לקרוא דברי בסודה ולתת לדברי אלה מקום בהפרוטוקולים שלה וכו'...

ועל החתום: ד"ר ז' פֿראַנקל רב ראשי (בזכסוניה).

בעיר פֿראַנקפֿורט על נהר מאין ביום 18 יולי 1846.

על המכתב הזה שנתפרסם ברבים עוד לפני בואו לידי נשיא האספה מצא גייגר דרוש לערוך תשובה ומחאה מטעם כל חבריו הנאספים בתור גלוי־דעת מאת האספה לאמר: בהחליטנו, כי אין כל הכרח לתפלת ישראל שתהיה בעברית לא על פי הדין ולא על פי ההכרח והצורך לחפץ אחרות הכלל, עוד לא הפרנו מריתנו עם היהדות

ההיסטורית, ועוד לא החלפנו תורת משה ויהדות בתורה אחרת משונה ומוחלפת מדת מורשה כאשר יאמר פִּראַנְקֵל (1). מחאת „הרבנים" הגיעה לִפְרָאנְקֵל בשבתו במאינץ הסמוכה לפראנקפורט, ומשם ערך מאמר גלוי לרבים במה"ע ציימונג ד. יודענמהומס (גליון 32 1845) בדברים בוערים כגחלי אש להוכיח, כי אמנם כן חפץ גייגר וסיעתו הוא לקרוע את שלשים רבוא יהודי אשכנז מכלל האומה הישראלית, לברוא להם יהדות שאין בה ריח היהדות של היהודים בכל ארצות הגולה, באחת להפרד מכלל האומה. ובמכתב הזה יבטיח, כי מהיום והלאה לא ישקוט במכונו, ועבודתו תהיה לִאֶתָּה את הקרעים, לחזק את האחדות ולרפא את שבר עמו והמכות אשר חלו בו בידי רופאי-אליל.

בשובו לדרעודען מצא פִּראַנְקֵל המון מכתבי תודה, אותות ברכות והודאות מרבנים, מקהלות רבות ואנשידשם גם מתנות ותשורות לאות תשואת חן על מעשהו — שראו בו שומרי אמונים קדוש השם, בבאו בעדת הריפורמים להוכיח דרכם על פניהם ונפרד מהם כפרסום ובגלוי דעת לעיני כל הקהל, למען אשר יראה הקהל וישפוט דרכי המחדשים המהרסים. בין המברכים בקול גדול נמצאו גם חרדי החרדים כהרבנים רבי ישראל ורבי דוד — דייטש, שניהם רבנים בקהלות שלזוויאה (בייטען וואָהרױ) ועליהם נלוו גם גדולי הרבנים במדינת פוונא ובתוכם גם הרב רבי שלמה איגר בנו של הגאון רבי עקיבא איגר. ביחוד הרבו מני אז להיות לו לעזר ולעבוד עמו עבודה הצבור הרב ד"ר לאנדוי והפרנס הטוב שעמד לישראל בזכסוניה בערנהארד בער. אך עוד מעט וראה פִּראַנְקֵל, כי שביל האמצע, שבחר לו בין המהרסים ובין החרדים על האותיות שבתורת הפיסקים האחרונים — החרדים הקיצונים באשכנז הדרומית, אינו שביל הזהב ובעלי שני הקצוות כבר הראו אותותם אות הקנאה היתרה. מחשבת פִּראַנְקֵל היתה אז לתת לכנסת ישראל האשכנזית תקומה ועמדה גם מבלי עזרת העשירים המופלגים, בעלי ההנאה ועבדיהם — רבני הריפורמה —, כי החדשות שברת

(1) שנאתו של גייגר להלשון העברית נראתה אחרי האספה בהכריחו כמעט את עדת ברעסלוי להכחיד את העברית מבית הכנסת. לביל פורים צוה לקרוא את המגלה בבית הכנסת הגדול בלשון אשכנזית, וכאשר לא שמע הפרנס לרבוי, ואחרי הקריאה באשכנזית צוה לשוב עוד הפעם לקרוא בעברית למען אלה אשר יבינו את הלשון הזאת והפצים לצאת ידי חובתם בקריאת המגלה, יצא גייגר וכל בני לויתו עמו מבית הכנסת בחרי אף — (אריענט לחדש מאָרץ שנת 1846).

תהינה לא חדשות, כי אם נובעות ממקור ישראל והיהדות המקובלת, אך בתת לה פנים מסגירות ומתקבלות על הלב, להרבות תורה ודעת לשון עברית בישראל, לכונן את הרבנות על עמודי התורה והעבודה במופת הכלל הישראלי; למפס עצה בדבר שמירת השבת בבתי המסחר; ובכלל היו מעשיו מכוונים להחפץ, כי לא תהיה הדת לקנין-תורה של ה"רבנים" החדשים לעשות בה כרצונם. להוציא מחשבותיו לפעלן קרא אספת חכמי תורה (Theologen Versammlung) לבא לדרעזדען בימי חרש אקמאבער לשנת 1846. ובפירוש התנה פראנקעל בהודעה גלויה (1), כי בכוונה הוא קורא לאספה את חכמי התורה ולא "רבנים" יען כי תכליתה של האספה אינה לחדש ולתקן את התורה, כי אם את עולמו של ישראל, כי היהדות לא תדע מחברת-הכהנים המושלים בהדת לעשות בה כרצונם, כי גם המשא ומתן לא יהיה בתור החלטות, ולא יאמרו לכלל ישראל: קבלו דעתנו, כי כל עיקרה אינו אלא לבטל פעולת אספת ה"רבנים" המהרסים. הצעת פראנקעל מצאה מסלות בלב כל אמוני התורה בעלי בינה ישרה, וכל גדולי התורה והחכמה הכמיחו אז, כי יבאו להאספה, ביניהם הננו מוצאים את רש"י ראפורט (שי"ר) מפראג, את הדרשן רבי מיכאל זק"ש מברלין, דוד קאכסעל מברלין, הרב וואלף מקאפענהאגען, הרבנים החרדים אך גם משכילים ובעלי סגנון נאה בלשון אשכנזית: רבי ישראל ורבי דוד האחים דייטש (2) ורבי יעקב קרא. אמנם כן כל עוד לא הציע פראנקעל בפרט את תורת האספה וסדר העבודה אשר לה עמדו רבים מאמוני התורה מרחוק, והיו לבם נוקפם גם מאספת פראנקעל, אולי תצא מגדרה ותכנס גם היא לגבולות הדת המעשית לשנות צורת היהדות, אך כאשר נתפרסמה הודעה גלויה של פראנקעל להציב גבולות האספה הכירו כל הרבנים החרדים, ובראשם רבי שלמה איגור ורבי דוד יואל אב"ד בשווערזענעץ אשר במדינה זאת, את נחיצות האספה לחזוק התורה ולשים קץ להעוונת והמשובה בסדרי ההנהגה הדתית בקהלות ישראל, ורבים גם מסוחרים הורנים ומשכילים (2), אשר היו אז עוד רבים במדינות ההן קבלו באהבה

(1) צייטשריפט פיר דיע רעליגיאָזען אינטערעסען זוכי לשנת 1846 עמוד

341—339.

(2) ידיעות רבות מאשר באו בפנים לקחות מהמכתבים בכ"י של רבני שליוואה שהשגתי ובמה"ע אריענט שהיה גם כן לבלי מבטא לפראנקעל ולכל חכמי ישראל התולכים בשביל הוהב. (3) אריענט גליון 10 לש' 1847.

את קול הקורא להאספה כתוב בלשון עברית בסגנון נאה ומדויק מאת הרב יואל הנוכר (1), וישנה הוא בעברית את הדברים שדבר פראנקעל באשכנזית, כי חפץ האספה ותכליתה הם: (א) לתקן ועד רבנים מוסמכים ומובהקים, שהם יהיו הנותנים סמיכה והתרת הוראה רק במושב כלם ובבחינה ובדיקה את הנגש לבחינה לתפן גם רוחו וחפצו (להזהירות הזאת נתן יד הולדהיים שהיה יליד מדינת פוזנא ונמסך מרבנים חרדים וגדולי תורה); (ב) תקונים בבית הכנסת, לבל יהיה סדר העבודה פרוע לתת אותנו לשמיעה בעיני הנוצרים ותואנה לפורקי עול מקרבנו. (ג) "תקונים בסדרי החנוך הדתי"; (ד) "לקבוע בית מדרש או ישיבה של מעלה לתורה וחכמה". והרב החרד נתן טעם לדבריו, "כי בחורי ישראל אשר חשקה נפשם בלמוד התורה והמצות וגם שאר מדעים, והם פונים כה וכה ואין בית המדרש אשר יכיל שניהם, אז הולכים להערים הגדולות ושם ילמדו כאות נפשם בבית ועד החכמות כהגוים אשר בקרבם אנחנו יושבים וללמוד התורה קוצבים שעה קלה לעתות הפנאי, ומשם ישובו שנית להיות לרבנים שאין בהם לא תורה ולא יראת שמים".

הקורא התמים יראה, שלו קם דבר האספה, היתה נכונה להיות כנסיה לשם שמים. ואחרי כל אלה עלה עמל פראנקעל ואנשי בריתו בתחו. כבר אז, בעצם ימי הריפורמה וגבורתה התעוררה "האורתודוכסיה" של אשכנז הדרומית בצורתה המיוחדת לה; אורתודוכסיה שאינה רואה אלא לפנים ומשעבדה להאותיות אשר בתורת הפוסקים אחרוני האחרונים. לרבי רפאל שמשון הירש עוד לא בא או התור להיות האב והפטרון לתורת ישראל, כי יצא או מאשכנז לשבת על כסא הרבנות בניקלסבורג וכל מדינת טעהרען באוסטריא, אך רבי יעקב עמלינגער וחבריו כבר החלו להוציא את "שומר ציון הנאמן" ובעיניהם לא זכו גם דרכי פראנקעל, מפני שתלמודי גדול הוא וחכם גדול וחוקר בלשונות וחכמת הפילוסופיה המדינית. מנגב אשכנז כבר התעוררה או רוח תזוית, אשר כלה צנומה ויבשה מרוב דקדוקיה בדיני דינים, צנומה ויבשה מבלי כל לחלוות של הגיון לב ורעיון נשגב, אף לא רעיון לאמי, רעיון אחרות כל ישראל לעם אחד. ונפלא הדבר, כי שני הקצוות נגעו זה בזה ובעלי "שומר ציון הנאמן" מסיעתו של ר"י עמלינגער מזה וגיגור עם הולדהיים והעם מזה חברו יחדו לחבל חפץ פראנקעל, בעוד אשר הרבנים מופלגי

1) אריענט 1846 גליון 40 בהוספה. "קול קורא אל הרבנים המובהקים... כל אחד ואחד לפי מעלתו, אבות בתי דינין וראשי ישיבות בקהלות קדושות ושאר לומדים ומושלמים אשר במדינות פאוען ושלעזיען".

התורה הפולנים (בפונא ושלזיאח) החזיקו בירו. או החלה רקמת תחבולות ומזומות, אשר נמשכה והלכה בימי כל השנה — והקנאים ראו בעיניהם את אשר יעוללו בעלי הריפורמה הקיצונה באספתם השלישית בברעסלוי (שנת תר"ו), האספה אשר גייגר לבדו נתן מרוחו עליה, ראו ולא לקחו מוסר. האספה נדחתה מחדש לחדש, ונגלה הדבר כי לא אבו הרבנים החרדים אשר בצפון אשכנז להתגרות בחבריהם בני הדרום ובכן לא קם דבר האספה, אשר היתה נכונה להביא רוב טובה בימי הפרעות בהנהגת הקהלות והדת, או כבר ידע פֿראַנקעל את ראשית תנאותם של החרדים וחמת קנאתם, אשר נגלתה בכל כחה ארבע עשרה שנה אחרי כן.

מדה יתרה מצינו בפראנקעל שלא נמצא אותה ברוב חכמי אשכנז ורבניה ברור ההוא. בכל היותו הוגה תמיד בתורה וחכמה וכמעט שלא פסק פומיה מגירסא, תקע עצמו למלחמת סופרים, מלחמת מצוה — לפי הלך רוחו — לקיים את התורה בישראל; פנה דעתו לחבר ספרים גדולים ויקרי ערך בהתכונה הלמודית והמדעית שמצטיינים בה ובכל אלה לא הסיה דעתו אף רגע מעניני כלל האומה. האדם־הישראלי השוכן בקרבו לא מת באהל, ונהפוך: התורה היתה לו לסם של חיים, ומתוך תורה בא לעבודה תמה לטובת כלל האומה.

והימים ההם היו ימי עבודה לכל אלה אשר לבי־עברי בקרבם להתרגש ולחוש כאב האומה וצרותיה וענוייה. שנות הארבעים למספרם היו שנות תנועה והתעוררות לא לבר לריפורמה ומחיקת רשומי היהדות ההיסטורית, כי אם עוד במדה גדולה ויתרה התעוררה או התנועה שנקראה אחרי כן בשם תנועה לאמית, אשר ראשיתה ואחריתה היו: אחדות בני בית יעקב והיותם לחטיבה אחת בין העמים אשר בקרבם ישבו, כמעט כל עשר השנים הראשונות למאה השביעית נשאו היהודים יושבי ארצות הסלבים בצפונות מזרחית אירופה על שפת לשון ראשי המדברים בסוד דעת הקהל באירופא. התקופה הזאת נודעת לנו עד היום בשם תקופת הגורות התכופות מצד אחד והנסיון להשכיל את היהודים על פי דרך ושיטה ידועה מצד אחר. השנים ההן מצוינות בספר תולדות ישראל בשם תקופת מונטיפיורי וחבריו — לפני נסיעתו לארצות הצפון ואחרי נסיעתו. בימים ההם רבו גם הנודדים ממזרח בארצות המערב, ודעת הקהל היתה עסוקה בשאלה: מה יעשה למאות הרבואות אלה, למצוא להם מנוחה נכונה, אלה יעצו להושיבם בערבות אפריקה

הצפונית, לקנותם בכסף מלא ולהעמידם על הקרקע במדינת אלויר אשר היתה אז לארץ ממשלת צרפת (אלטארס), ואלה, כי יעבירום לארצות הברית באמריקה. אז צמח מתחתיו גם רעיון ישוב ארץ ישראל ומצא לו מסלות גם בלב אנשי הלב המעטים בארצות אשכנז. בין המעטים האלה נמנה אז גם פֶּרְאַנְקֶל, אך הדור לא היה עוד פשוט לזה ועל כן לא נתפתחה המחשבה הזאת עד שבא רבי צבי קאלישער וייסד חברת הישוב הראשונה בפראנקפורט ארבע עשרה שנה אחרי כן. בתקופת ההתעוררות הזאת הננו רואים את פֶּרְאַנְקֶל מהעומדים בשורה ראשונה בין הקוראים בקול גדול לעזרת רוב מנין ובנין הכנסיה הישראלית הנתונה בצרה. קריאתו הגדולה בכה"ע „אריענט" לשנת 1846 תעורר כל לב איש ישראל גם היום אחרי חמשים שנה. אחרי שחדל פראנקעל מהוציא את ספרו העתי „צייטשריפט פֶּיר רעליגיאָזע אינטערעסעסען" וכו' היה ה„אריענט" לכלי טבמאו עד שחזר וייסד את ספר העתי המדעי שלו בראשית שנת תרי"ב.

פרק חמישי.

הספר: על דבר הלכות עדות וראיה על פי משפט
תורת משה התלמודית.

פראנקעל לא מנע עצמו מבית המדרש גם בעמדו בקשרי מלחמה נגד בעלי הריפורמה. הספר הגדול „תורת העדות והראיה על פי דיני ישראל בדיני ממונות, נפשות וקנסות“ (Der gerichtliche Beweis etc) תוכן הקדמת הספר הגדול הזה. תשלום ומלואים לספרו הראשון ע"ד השבועה: האימנציפציה כמתיר בטול היש הישראלי ותולדותיה. ההתנצלות המוסרית של גוולי משפט העם הישראלי ובטול ההתנצלות הזאת. התכונה הכללית אשר לתורת הדינים של היהדות: ההשוואה בין הדין להיושר, וצרוף מדת הרחמים למדת הדין. הקירה עיונית בהגדרת המשוגים: עברה חמורה (Verbrechen, Преступление) ועברה קלה (Vergehen, проступок). דין אמת ודין מרומה. תורת הקורדין על פי יסודות תורת משה. תמצית דברי הפתיחה בקצרה. מזהות המשפט על פי תורת משה התלמודית. יסוד התורה הזאת כי אל עליון הוא מלך המשפט ושופט כל הארץ; משפט וצדקה. תורת משה — תורת חיים. סדרי בתי דינים ודרכי המשפט על פי תורת משה התלמודית. שלשת דרכי הראיה בדיני ממונות על פי התלמוד. דיני ממונות המקצוע הגדול שבתורה שבעל פה. דיני העדות בהשוותם לדיני יון ורומא ודיני העמים באירופא בזמן הזה. הפעולה הגדולה שעשה ספרו של פראנקעל על התיחסות ממשלת פרוסיה ליהודי מדינותיה והוכוחים עליו בבית המורשים ממפלגות העם בשנת 1847. חקי היהודים וסדרי קהלותיהם אשר בממלכת פרוסיה משנת 1847. היודים אינם אזרחי פרוסיה כי אם אזרחי — ציון. פראנקעל בשנת המהפכות המדיניות 1848. ספרו בדבר השפעת אנדות ירושלמי או דרשות מדרשי חז"ל הקדומות על ספרי האלכסנדרונים. פראנקעל ממאס ברבנות ובוחר להיות מורה העם מפיו (בבית מדרש לרבנים ומורים) ומפי כתביו.

בכל אותן השנים שהיה רבי זכריה פראנקעל עסוק בעניני כלל האומה הישראלית, מרבה לצאת במאמרים ובדרשות נגד בעלי הסתירה הקיצונים, חושב מחשבות גדולות בדבר העמדת רוח והצלחה

לא לפי רבבות אחיו בארצות הצפון, לא מנע עצמו מבית המדרש, לן בעמקה של הלכה וחקר התלמוד, ובימים ההם און וחקר את ספרו הגדול, אשר במוחו לא היה ואחריו לא נתחבר עוד ספר למודי ומדעי בלשון אשכנזית על המקצע הגדול שבתורת ישראל התלמודית — על תורת העדות והראיה בדיני ממונות ובדיני נפשות וקנסות בישראל. להאיש החכם המופלא הזה, אשר דברו היה תמיד: האי מנציפציה (זכוי הזכויות האזרחיות) אינה חסד לאומים וצדקה שעושים אומות העולם להאומה הישראלית, כי אם משפט וחובה, וחלילה לנו להקריב על מזבח האימנציפציה הזאת אף מצוה קלה ומנהג אחד ממנהגי ישראל היסודיים אשר חותם הלאם טבוע עליהם, להאיש הזה נצפנה התעורה לחבר הספרים, אשר בהם נתן כבוד לעמו, תהלה לתורתנו ופתחון פה להפרקליטים והסנגורים שעמדו לישראל בין העם האשכנזי במחצה המאה הנוכחית למספרם. כבר העברנו לפני קוראי ספרנו את תוכן הספר „על דבר השבועה לבני ישראל" שחבר פראנקעל בשנת ה' ת"ר ואשר היה לעינים למחוקקי זכסוניה וצרפת וגם בפרוסיה, הספר אשר בו הסיר חרפת השבועה במנהגים משונים וזרים מעל ישראל, תורת השבועה ותורת העדות שתיים שהן אחת הן בתורת החקים והמשפטים בין אדם לאדם ותורת האזרחים, לאמר: בין אדם לכלל החברה אשר בקרבה ישב. כל עוד שנחשב היהודי, מטעם תורת החקים לעמי אירופה, לאיש נעדרת אמונה שלמה בהלכות שבועות ועדות, לא היה כל פתחון פה לסנגוריו גם לדרוש, כי יחילו להבריל אותו לרעה מכל בני העמים אשר בקרבם ישב. הפסלות לשבועה ולעדות היתה כאות קין על מצח האומה העלובה לתת אותה לחרפה ולדראון עולם לעיני כל באי עולם. הצעד הראשון של פראנקעל לפני שנים אחדות הצליח מאד במלכות זכסוניה הקטנה; אך אחותה הגדולה מלכות פרוסיה עוד החזיקה באולת הקשורה בלב מחוקקיה, כי היהודי על פי תורתו התלמודית הוא נעדר רנשי האמון הצדק והישר ופסול הוא לעדות ברוב דיני נפשות בין אדם לחברו ובין אדם לכלל החברה האזרחית. גם השבועה היתה עוד קשורה עם מנהגים איומים משונים ומוזרים, וכבא תור היהודי להשבע שבועת האזרחים מטעם הממשלה או שבועת העדות מטעם בתי הדינים והערכאות היו פניו מתכרכמות מעלבונה של תורתו ועלבון אומתו. בהמשך העת במלך מכל וכל את שבועת העדות, כשהיה על יהודי להעיד עדות בערכאות, כי נודע להם שעל פי התורה התלמודית אין משיבעים את העדים שיעידו אמת, ובשביל בטול השבועה הזאת פסלו את היהודי לעדות בכל הדינים השונים: דיני ממונות ודיני קנסות ונפשות, ובחיי

האזרחים, דבר אשר נתן פתחון פה לשונאי ישראל להצדיק מעשיהם בגלל משפט־אזרח של היהודי בארץ מולדתו. לכל אלה לא שמו לב נביאי הריפורמה כברלין ופראנקפורט וברעסלוי; דברם היה, כי אמנם כן היהודי מהויב לראשונה להסיר ממנו כל אותות היהדות, לעשות כל התכולות מצדו כי יהיה נבלע בעמים ואז — סוף ברכת האימנציפציה לבא. אז (בשנת תר"ו) הוציא פראנקעל לאור עולם את ספרו הגדול והנכבד בספריו הכתובים לועזית, את הספר: „תורת הראיה וההוכחה הדינית (דיני עדות וראיה) על פי תורת משה והתלמוד. חקירה בדעת דיני ממונות ודיני נפשות“ (עם דיני קנסות) ¹. (Der gerichtliche Beweis nach mosaisch-talmudischen Rechte. Ein Beitrag zur Kenntniss des mosaisch-talmudischen Criminal- u. Civilrechtes. Berlin 1846).

הספר מלא עיונים עמוקים דקים מן הרקים בחכמת המשפט, וזאת החכמה אשר יסודתה בתורת הנפש האנושית, הפילוסופיה המדינית וכלכלת החברה. בתור ספר למודי ומדעי לבעלי החכמה הזאת המשפט עליו מסור רק ליחידים מומחים לאותו דבר. מבחינה זאת קשה מאד להציע תוכנו המחקרי ולתת גם תמצית עניניו לפני קוראי ספרנו, שרובם אינם מהמיחדים לבם לחקירות נושאים למודיים האלה, בחקר־דין ודת משה על פי התלמוד ביחוסה אל תורת המשפטים הכללית והפרטית לעם ועם בימים מקדם ובדורות העת החדשה. אך בהיות תכלית ספרו של פראנקעל להוכיח, כי התורה התלמודית היתה לאומן פרגוג להעם בימי אלפים שנה לההריכהו ברכי יושר, והעם שכל דרכיו וצעדיו נכונו על פי המדריך הזה היה לשומר אמת לעולם ונוצר תורת המדות והמוסר המדינית והחברתית, הנה ראוי היה הספר הזה גם היום — אחרי חמשים שנה לצאתו לאור עולם — להיות מתורגם ללשון רוסית בהוספות חקירות במקצע תורת המשפטים התלמודית ויחוסה לספרי תורת הדינים ובניניה בממלכת רוסיה האדירה. גם בדבר הזה, כי נתן הספר ענין גדול לבית הנאמנים של מפלגות העם הפרוססי (דער פֿעראייניגטע פרייסישע לאנדטאג).

¹ הגדרת המושגים „ציוויל“ ו„קרימינעל“ קשה מאד בעברית. הסיפורים נוהגים להגדיר בשמות דיני ממונות ודיני נפשות, אבל ההגדרה הזאת היא ללא־אמת מפני מעמים גלויים למבין דעת בחכמת הדינים. כאמת ישנן במשנה ותלמוד שלש מדות בדינים: ממונות, קנסות ונמשות, ושמים האחרונות כללתי באחת. ביאור לספרו של פראנקעל הנ"ל.

לעסוק בו בשום לב בישיבות רבות בכל שנת 1847 ותהי השפעתו מרובה על מערכת החקים לבני ישראל שיצאה בשנה ההיא, מערכת החקים הנהוגה בכמה פרטים עד היום, הנה יש להמפעל הזה ערך היסטורי נכבד מאד ועלינו לשים בזה לפני קוראינו ראשי פרקים על דבר תכנית הספר, תכונתו ומחשבת החכם המחבר שהיתה ליסוד ושרש חבורו הגדול.

בהקדמת הספר יאמר פראנק על:

„רבות ילחמו מגיני היהודים נגד שומניהם בכלי נשק ההגיון הישר מנוסים וברוקים, להוכיח צדקת העם הזה ומשפטו, כי בניו יהנו מכל טוב תורת האזרחים בארץ מולדתם שהם יושבים בה ישיבת קבע. בכל זאת לא נחלו מליצי ישר אלה נצחון על אויביהם. הסבה היא, כי שני בעלי הריב אינם עומדים אלה מול אלה: היהודים ומגיניהם נלחמים מלחמת מגן, בשם הצדקה והמישרים, ואנשי ריבם נצבים למולם נשענים על חרב גאותם ומשימים כח-אגרוף זרועם. וכבר ארכה המלחמה וכבר כלו כל המעטים וההוכחות להצדיק את הצדקה והמישרים, וכבר קמו נביאים לישראל שהשיאוהו לקנות חירותו במחיר חלק ידוע מתורתו עדי כמעט אם יוסיפו היהודים להוסיף התעצמות בהשגת הזכויות האזרחיות והשיגו חפצם רק במחיר בשול ישותם והתכחשות ישראל לעצמו ועצמותו, אז יהיה ישראל לעבד מתוך תאות החירות. כל ותור שיותרו (היהודים) על תורתם ואותות שבטם ואומתם בכדי לקנות במחיר הַתְּקָנָת הוות את חק ומשפט בני האדם באשר הם בני אדם, יהיה כהוראה במקצת, הוראה סתומה או מפורשת, כי אמנם כן, צדקו גזולי משפט האומה הזאת בריבם. הצדק — באמת הוא מגן ומחסה (Palladium) לכל הנהגה מדינית בכל קבוצי החברות, וממנו, מן הצדק, אין לנסות אף כמלא השערה בכדי להפיש דעתם של אלה, אשר דעות קדומות היו להם לאולת קשורה בלבם. לפשט את העקמומיות שבלב עקוב, להפיץ אור על תורת הדינים לבני ישראל חברתי הספר: „שבועת היהודים תורת הדת והתולדה הישראלית“ (בשנת 1840), להוכיח ברור, כי עמי אירופה קִשְׁתִּים דין עם ישראל וגזולים משפטו, והמשך לספר הנזכר הוא ספרנו זה — ספר חקר-דין להוכיח על עות-הדין בפועל (דיע מאמעריעללע פֿערלעמצונג דער גערעכטיגקייט) הנעשה ליהודים.”

„ישנן עוד ממלכות שעל פי ספר תורת הדינים הנהוג שם פסול היהודי לעדות במקצת דינים ומשפטים, ובכך ממרום כסא-דין ישמע היהודי תוכחה מנושאי דגל הצדקה והמשפט על היותו יהודי! מכלם נתן לי ענין לענות בו ספר תורת המשפטים למלכות פרוסיה. ספר התורה הזה איננו תורת הקנאות ולא בשביל דעות ואמונות יפסול המחוקק הפרוסי את היהודי לעדות, כי אם מפני שעל פי דעה מוטעת יאמר, כי דינו דין אמת על פי תורת ישראל התלמודית בעצמה. הנה כן, בחפצנו להסיר מתורתנו את לעז המלעזים עליה, בדעת או בבלי דעת, נציע נא את תורת הדינים אשר לעם ישראל, כי ידברו המה לעצמם, לברר דרכם מתוך דבריהם. התכלית הזאת לא תושג בהצעת הלכות עדות לבד, כי למודי הלכות עדות קשורים ואחוזים בכללי הראיה לכל אופניהוסיפיה, ואת הכללים האלה על פי תורת משה התלמודית הנני מציע—הם ומעמיהם—בספר הזה”.

אחרי שיבאר המחבר, כי הנסיונות הקטנים והקלים שנעשו במקצע זה על ידי החכמים Michaelis, Selden ורבי משה בן-דמנחם אינם מספיקים לתת תשובה שלמה על שאלות רבות ועקריות יאמר:

„גם מבחינה למודית ומדעית בהיסטוריה נכבד מאד להתבונן על התגלות רוח אדם או חברה ואומה בפעולתם ודרכי בינתם במצבים ומעמדים שונים, לראות הפצים ושאיפות שונים מומן לזמן ובמקומות שונים, כלם הולכים כנחלים לתוך ים אחד, הולכים לנקודה תיכונה אחת ועקרית—אשר ממנו נדע לתכן את רוח החברה או האומה הזאת. הן רבות מתאמצים בני דורנו לפתור חידות מני קדם בקורות עמים קדומים על פי שרידי מצבות וכתובות עתיקות; ועמוד הזכרון הזה—תורת-הדינים שבהתלמוד—הלא אינם חנוטים מאובנים (מומיען) או אותיות שבורות ומחוקות, כי אם אותות מדברים בשפה ברורה על דבר כח החושב וכח החקירה והחריפות שהיהודים מסומנים ומצוינים בו; משפטי תורה שהיתה אור לנתיבות החיים לבני אומה שלמה בימי אלפים שנה, ובכך נכבד מאד מאד הוא לכל חוקרי דין ומשפט לדעת דרכי תורת המשפטים הזאת והרוח המתנוססת בכלה. בספר הזה לא אוכל רק להראות אך אפס קצה תורת הדינים של התלמוד ומעט מהרבה הענפים והסעיפים המסתעפים משרש אחד, יסוד התורה התלמודית במשפטיה כלם. ויסוד התורה הזאת ושרשה הוא הסתעפות ישרה ונכוחה מעיקר אחד: העיקר העושה שלום בין מדת הדין ובין מדת הישר האנושי. העיקר הזה מטביע חותמו כן על משפטי תורת משה הכתובה וכן במשפטי התורה התלמודית, שהלכה הלך והתפתח בהמעמדים השונים שנמצאה

בהם האומה הישראלית . האומה, אשר למרות עקת אויב ומצוקותיה מחוץ, למרות עוות הדין והעָוֵל שסבלה תמיד בלי הרף ובלי חשך, ידעה לשמור בלבבה את רגשי הצדק והמישרים, ובניה שמרו לשקוד על תורת הדינים, לרכותם ולמפחם ולהביאם יותר ויותר לתכלית השלכות . האם לא יתפלאו בעלי בינה לעתים על החזיון הנפלא הזה : כי עם מפוזר ומפורד, נושא עול גלות, נעדר מרכז מדיני וקבוץ לאָמִי ידע לנצור חקיו ומשפטיו, פסקי דיניו (Rechtsnormen), לא לבד את המשפטים הנהוגים בעם (געוואָהנהיימסרעכטע), כי אם משפטים ממקור תורה תמימה המבועה על אדני השכל וההרגשה, על מדת הדין ומדת הרחמים ומדת הישרנות המוסרית". יתר דברי ההקדמה נכבדים גם הם לשעתם ולדרות, אך באשר יארכו הדברים אי אפשר לנו להביאם בזה .

על פי תכנית הספר וצביונו הוא מורכב משלשה חלקים : א) מבוא גדול בחקירה עיונית על דבר מהות המשפט הישראלי בדיני נפשות וקנסות ודיני ממונות לעמת תורות המשפטים לעמים קדומים ועמי העת החדשה ; מקורי הדינים לתורה משה התלמודית-הרבנית וכו'. ב) הצעות כל דיני עדות וראיה בשתי מאות סעיפים בשלש מחלקות ושבעה פרקים . ג) הערות, הוכחות (בעגרינדונגען) והמָעָמוֹת (מאָמִיווירונגען) מהתלמודים השנים וכל ספרי בעלי אסופות, הפוסקים וספרי שו"ת על כל סעיפי החלק השני .

א) לפני המבוא תבא פתיחה בחקירה עיונית על דבר גדרי העברה החמורה (Verbrechen, Преступление) בדיני נפשות (וקנסות)—"קרימינאל-רעכט", ומשפט דיני ממונות בכל דבר פשע שבין אדם לאדם או גם בין אדם להחברה הכללית כגדר העברה הקלה (Vergehen, Проступок), כל מיני עברה הנכנסים בסוג הנודע לנו בשם "ציוויל רעכט". תעודתה של תורת החקים והדינים האזרחיים היא—במחון הנפש והרכוש, הכבוד והמעלה של כל אישי הכלל או הקבוץ המדיני בחברה ידועה, ובכך, דיני אזרח הם תורת השמירה המעולה שמקבל עליו הכלל לשמור את כל פרטיו לבל יגולו משפטם . תעודת הדינים היא בכל מקום ומקרה ששני משפטים : משפט אמת ומשפט שקר נפגשו יחד—לכרר ולהבחין בין דין לדין, בין דין אמת לדין מרומה . דרכי הברור בין דין אמת לדין מרומה הם יסוד ושרש התורה האזרחית (ציוויל-רעכט) . ואולם גם בדיני נפשות וקנסות (קרימינאל-רעכט) הברור בין דין לדין הוא עיקר התורה הזאת . המשפט הטבעי הוא משפט איש ואיש להגן על חייו, כבודו וקנינו וחירותו . הזכות הזאת יש גם להפושע והעברין, כל עוד שלא נגמר דינו לחובה וכל עוד שלא נתבררה

אשמתו. רק בהודע הדבר, כי השתמש האיש בזכותו הטבעית לפגוע לרעה בזכות הכלל או הפרט, או מחויבים מפקחי החברה לתת לרשע רע כרשעתו ולשלול ממנו זכיותיו הטבעיות כלן או מקצתן. כל אשמה ועברה חמורה בפני עצמה שלא נתנה להשבון היא אשמת היחיד להכלל; ההבדל בין עברות חמורות פשוטות להעברות הנכנסות בגדר: דבר פשע להממשלה (שטאאטספֿערברעכען) אינו אלא במדת ההיזק שמוזק עושה הרשעה להפרט או להכלל, היזק רוחני ומוסרי או חמרי וממשי. תקון עולם המדינה או המוסרי, או מובת החברה הוא הנותן משפט להשופטים להעניש עושי רשעה כרשעתם. מזה אנחנו למדים, כי כל ענש קשור בגול-משפט והזכות הטבעית של העברין, כי סוף סוף הננו מיסרים את העברין הזה משום: למען ישמעו וייראו ומריעים לו בשביל להטיב לכלל החברה. ובכן מובן הדבר, כי הזכות הטבעית של העברין היא וראית, והטבת החברה על ידי העונש שאנו מענישים אותו מוטלת בספק, יעל כן משפט להשופט לקבוע נפש הנדון או לפגוע לרעה בכבודו ורכושו בהשערה בעלמא וככלל בראיה שכלית לברה, ראיה התלויה בשקול הדעת לבדו בלי ראיה ברורה—באָנה חושית, על פי הכלל שאין ספק מוציא מידו ודאי. גם מפני „תקון־העולם“ (סאציאלע ריקקויכמען) צריכה הראיה המושכת אחריה עונש להיות חושית, ולא הכרה מושכלת, שיסודתה היא חיוב המעשה על פי שלשלת סבות ומסובבים, שאפשר הדבר, כי תחסר טבעת אחת בשלשלת המקרים ואז כל איש מאישי החברה יהיה צפוי לסכנה, כי לרגלי אומדנא והשערה יצא רשע בהשפטו ויאבד הבטחון הכללי לאישי החברה בקנינם, כבודם ונפשם. במקום הזה מבאר פֿראַנקעל תכונת הראיה החושית על פי תורת גדולי החכמים בתורת הנפש והמשפט והפילוסופיה המדינית: על פי מונטיסקיו הצרפתי, בענטאם האנגלי ומיטמאיער האשכנזי. ומענין זה יצא לענין חקור הדין על פי שתי השיטות: חקור הדין על פי תורת משה התלמודית—החקור של העדים בפני בעל הדין, ובעל הדין בפני העדים (Accusationsverfahren) או חקור הדין מן הצד, שלא בפני בעל הדין (Inquisitionsverfahren) ומוכיח לדעת, כי סוף סוף תקבל אירופה את דרכי חקור הדין באופן הראשון, (דבר שקם ויהי אחרי כן אם גם לא בכלו כי אם במקצתו).

מההצעה העיונית הכללית הזאת יצא פֿראַנקעל לדון על כח הראיה אשר לתורת משה התלמודית וכה יאמר: לתורת המשפט על פי דת משה התלמודית יש הוראה אחת שהיא שתיים: תורת המשפט המסורה מתיחסת

להתורה הכתובה אם באופן הפירוש והביאור על משמעות הכתובים, או בדרך התפתחות התורה והתרחבותה בבינה דבר מתוך דבר והתפשטות העיקרים שבתורה הכתובה והסתעפותה משרשים לענפים וסעיפים בלמוד סתום מן המפורש, בדמות מילת אלמילתא, או בהכרעה ושקול הדעת על ענינים שלא נמצא עליהם כל הוראה ככתובי התורה, מפני שלא היו עוד בעולמם בזמנה של התורה הכתובה. ההבדל בין שני הסוגים של התורה המסורה, במקום שתדבר על המשפטים והדינים הוא: באופן הראשון (אופן הפירוש והבאור) לא תצא החקירה התלמודית מחוגה—לפרש ולבאר. התורה היא שנתנה מן השמים וספר אלהי, ספר קנון (Canon) אשר כל דבריו המתגזרות הכתוב" שאין להרהר אחריהן, אך יתר חפש ויתר בקרת בבחינה והבדלה בין ענין לענין את משפט התלמוד (ומפרשיו והפוסקים) בהתפשטותו והסתעפותו מתורת משה, בבאו להניח את הכללים על פרטי המעשים בתורת החיים בין איש לאיש ובין איש להחברה או הקבוץ המדיני בכח ההיקש בבינה דבר מתוך דבר. גם בחקר דבר העדות והראיה יש לשום לב: א) למשפט תורת משה התלמודית בכלליה ופרטי חקיה ודיניה, ובוה עלינו למצוא יסוד התורה המדינית על פי דת משה ויהדות. ב) לסדרי המשפט ומערכת בתי הדינים (פראצעדור אונד געריכטס האָפּ אָרדנונג). ג) אחרי כי תורת הדינים של התלמוד ונושאי כליו המסתעפת מתורת משה, לא באה לידי שכלול בזמן אחד ואיננה כלה מקשה, כי אם מורכבת מדעות שונות שבאו לידי הכרעה, וסברות מחולפות, ורק אחרי משא ומתן בזמנים שונים באו לידי פסקים והחלטות, יש לשום לב על המקורים התלמודיים ושאחריהם בתורת הדינים והמשפטים ולדעת מה יאמרו הם בדיני עדות וראיה וההלכות המסתעפות מהם. זאת היא הפתיחה להמבא. ובהמבא בעצמו נמצאים שלשה פרקים:

הפרק הראשון—במהות משפט תורת משה התלמודית. יבאר את יסוד התורה הזאת, כי היא אלהית ודת נגלית על ידי הופעה אלהית. רצון האל הוא לקו ומשקלת אל כל פקודי התורה ומשפטיה, ותמה קו גם על כל עלילות איש ומעשהו בין אדם לאדם ובין אדם הפרטי להכלל. יש שדרשו לנגאי בתורת ישראל, כי תורת המשפט הזאת איננה נובעת ישר מההכרה האנושית הטבועה בלבנו להבדיל בין צדק ובין עול, כי אם היתה לתורת הדת (ועל פי ההוראה המורגלת—האמונה). אך התוכחה הזאת היא מומעת בעיקרה: תורת משה לא הכחידה את הבחירה וההכרה השכלית, כי אם האמתיות ויסודות התורה שכבר צמחו ועלו על לב טובי האומה כאברהם שהכיר את בוראו, את כל הדעות על דבר אמת וצדק,

שהתעוררו בלב רבים, כל אלה נתכללו ונשתכללו על ידי ההופעה הנשגבה (הנבואית) ובאו אז לידי דעת נפש והכרה חושית של בני האומה. וכן המדה בעיקרי הצדק והמישרים—המשפט איננו גזרה ופקודה בכח אל עליון, כי אם הוא הרגש השוכן בקרב לב האדם; המחשבה שכלב מתעוררת על ידי התורה למושג בהור בהחיים; האלהים הוא המחוקק, הוא אבינו והוא מלכנו. אך המלך והעם אינם עומדים זה נגד זה כהתיחסות האדנות אל העבדות, כי אם המשפט יוצא ונובע מהתכונה האלהית מאת אל עליון שחותמו אמת ומשפטו צדק. אלהים הוא מקור הצדק והמשפט, המדות ההן נאצלות מהורו וממלאות את כל העולם. דברי מורה העם להשופטים אשר הקים היו: „המשפט לאלהים הוא” והקב”ה בכבודו ובעצמו יספר בשבחיו של אברהם כי יצוה את בניו ואת ביתו... ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט... והשופט כל הארץ לא יעשה משפט? הוא בעצמו כביכול שומר אמת לעולם ועושה משפט לעשוקים. וכה גדל כבוד המשפט בתור מדתו של הקב”ה עד שנקראו השופטים בשם „אלהים”. בחקירה עמוקה ודקה ובכקיאות גדולה ונפלאה בחקרי קדמוניות מבאר פראנקעל ההבדל שבין המשפט האלהי שבתורת משה ובין משפטי יתר הדתות, המשתבחות גם הן כי נתנו וגמסרו על פי כח עליון למעלה מדרך הטבע (דתי מינו וזינראוועסטמה) ויוכיח את היתרון הנעלה והנשגב לתורת משה עליהן ועל המשפטים אשר יסודתם בתורת הדת האלילית אשר לעמי יון ורומא. משם יצא לחקירה נפלאה בהתיחסות הלמודים המופשטים של הדתות הנוצרית והמחמדית לתורת המשפטים ודרכי החיים, ויבא לידי החלטה על פי מופתיו והוכחותיו והוכחות דאשי החכמים בהפילוסופיה המדינית, כי תורת משה היא תורת החיים, המדרכת את האדם בארחות ישר צדק ומישרים. פראנקעל מצייע חקירה עיונית גדולה ונכבדה מאד על דבר העונשים אשר בתורת משה והתמוגות הדינים הקשים בהשקפה ראשונה על פי הלכות התלמוד. בבאו לדבר על משפטי התלמוד, שהסתעפו והתפתחו מתורת משה יציין ויסמן בסימנים מובהקים את כל הדעות היסודיות שעלו בהתלמוד בהשפעת תורת המשפטים של רומא ויון. בפסיכולוגיה (תורת הנפש) עמוקה יוכיח את הזדווגות חריפות השכל שמצוינים בה בני ארצות הקדם ועמק הרעיון סגולת בני המערב כמשפטי התלמוד בכלל וברני העדות והראיה בפרט. יעביר לפנינו מחקרי חוקרי הדין, אבות החכמה הזאת במאות השנים האחרונות: מהוגא נראציוס עד מונטיסקיו ובינמס ואהריןס ואחרים ויצוגם מול חכמי

ישראל, ויוכיח יתרון החריפות ודקות העיון הנפשי אשר במשפטי ישראל על רבים גם ממשפטי עם צרפת המהולל בתורת המשפטים אשר לו. המאמר הנפלא הזה מחזיק ששים עמודים.

הפרק השני בהמבוא הוא על דבר סדרי בתי הדינים ותכנית המשפטים (Gerichts und Processform). המקומות המובחרים שבהפרק הזה הם המדברים על דבר סדרי חקורדין (Untersuchungsverfahren) על פי שני האופנים Accusation עם Jnquisition, כמו שבארתי למעלה (עמוד 128) והתנאים המכשירים או הפוסלים את האיש להיות דיין או עד (Qualificationslehre), ובחכמה רבה יבאר מדוע לא נתקנו בישראל בשעה שהיו שרוים על ארמתם בתי דינים תחתונים ועליונים, לתת היכלת להגדון להביא משפטו לבית דין גבוה עומד על גבי בית דין שלמטה ממנו (Appelationsverfahren). הפרק השלישי, הוא על דבר מקורי ההלכות לתורת הדינים בישראל.

בו יבאר המחבר מהות התלמוד והתיחסות תורת המשפטים שבו למשפטי התורה הכתובה. התלמוד לא בא לנו בתור ספר-דינים ומשפטים מסודר וערוך לפרקים ומעופים, כי אם בדרך ההוראה מתוך שקלא ומריא; יחוסר לתורה הכתובה אינו יחס הבאור אל עיקר הספר. בנכחי תהומותיו ובסבכי ההשתכלות והבינה דבר מתוך דבר היה התלמוד לנו. איתן נובע ממקור התורה הכתובה אשר ישתפך ויתרחב ויהיה לים גדול מאד מבלי לשוב למקורו הראשון. אך צאתו ממקורו הראשון איננו מחקר דין ומשפט כי אם מחקר הלכה ובינה במקרא; אך, כאשר כבר הזכרנו, כאשר התפתחו דרכי החיים ותנאיהם השונים, צמחו צרכים שונים לגבולות ההתיחסות בין אדם לאדם, יחסים שנמצאו להם סמוכים בתורת משה הכתובה, או (כאשר נראה זאת על פי הרוב בדיני ממונות כדיני בר מצרא, אפותיקי וכל דיני שמרות, הלכות שותפין וכו') שתנאי החיים דרשו תפקידם כשהם לעצמם וחכמי האומה היו מוכרחים להציב להם גדרים ותנאים יסודיים. ברבות הדעות והסברות במקצע זה, ובאשר כי לא היו עוד סנהדראות ובתי דינים גדולים להעמיד יסודות ואבות הלמוד בהלכות קצובות ופסוקות, היה מקום גדול וקר נרחב לחכמי הדינים להתגדר בו. אך ברבות הימים הוצבו גם בפנת התורה של דיני ממונות שאינה נשענת על המקרא יסודות ועקרם ידועים; כן נראה כי כמעט כל הלכות טוען ונמען והלואות טבועות על שלשה יסודות: א) החזקה; ב) ההודאה במקצת; ג) המיגו; בהצטרף לזה גם דיני השבועה (שבועת

הפמור Reinigungseid, Очистительная присяга בהודאה במקצת ועד אחד, או נשבע ונוטל במקרים יוצאים מן הכלל). היסודות והעקריו היו להלכות ראשיות וקבועות, וכה באן הדינים הראשיים לירי עמידה (Consistenz), ועם זה נולדה האפשרות ליצירת ספר הדינים.

אך הצורך לספר דינים לא נרגש, כי אם לדיני ממונות ולא לדיני נפשות וקנסות. ימי בתי דינים לדיני נפשות לא ארכו בישראל ונפסקו עוד ארבעים שנה לפני חרבן חבית ויהי המקצע הזה רק ענין ללוטרי תורה בהתלמוד ולא בהמעשה. מקצע הזה לא נתן גם כן מקום רחב להשתכלות (Speculation), כי רוב דיני נפשות נסמכים להתורה הכתובה ואינם יוצאים מהחוג הזה אף כמלא השערה. גם היה מן ההכרח כי ספר דינים במקצע זה יהיה געדר השלמות, כי לא יבאו בו רק תורת העונשים על העברות החמורות שבתורה ולא על ענשי הפשעים והחמאות שיחמא ואשם איש להכלל או להפרט שלא נמצאו מפורשים בהתורה. אך כאשר היתה החקירה הזאת לבלתי רבת הענין בחיים, כן נכבדה מאד בבחינה עיונית כלמוד היסטורי לדעת ולהשקיל מהדינים וסדרי המשפט ובתי דינים לדיני נפשות את יסודות החברה הישראלית ודרכי חייה, כל עוד לא אבר החסן הלאמי וכל עוד היה ישראל עם יושב על אדמתו ושורר בביתו. בבחינה היסטורית—ההתבוננות על העבר והתקוה על העתיד היה המקצע הזה נכבד מאד. ההפך ממנו הוא מקצוע דיני ממונות שבתלמוד. לדעת התולדה איננו נכבד כל כך, אך מאשר היו עניניו למעשים בכל יום, ומקרים ומעשים אלה, אשר פתרונם היה מוטל בספק, נתנו יד ושם לחכמי המשפט להתגדר במ ולהראות פנים לכאן ולכאן—הלך המקצוע הזה הלך ורב עד הגיעו לירי חתימה בחתימת התלמוד. מקורי הדינים והמשפטים יעביר פראנקעל לפני קוראי הספר אחד אחד מן ספרי יוסף בן מתתיהו, „ספרים החיצונים“ (האפוקריפים), בן סירא, פילון היהודי עד המשנה, ומהמשנה עד שני התלמודים והגאונים הפוסקים הראשונים והאחרונים וספרי שאלות ותשובות. להקוראים העברים אין לנו להרבות בדברים, רק להעיר שעל כל ספר וספר יעיר על תכונתו ותעודתו ובאיזה מקצע שבדיני התורה ידבר ביותר, יעיר על אלה שנתקבלו דבריהם ופסקיהם להלכה ויברר ויבדיל בין הראשונים האחרונים, ובוה נשלם החלק הראשון—המבוא שהוא באמת ספר מחקרי נכבד מאד כשהוא לעצמו.

החלק השני הוא תוך הספר ועיקרו. הוא מעט הכמות (כ"ג עמודים) אך רב האיכות, בו נראה כחו ועצם ידו בנתיבות התלמוד

והפוסקים. את כל דיני עדות ודיני שמירות כלל בשתי מחלקות ובהם שבעה פרקים ובין כלם מאתיים סעיפים, והם תמצית כל ההלכות והשקלא וטריא והחדושים ממשנה, שני התלמודים, תשובות הגאונים, ספרי האלפסי, הרמב"ם וכל הראשונים עד הריב"ש והרשב"ץ; ספרי הטורים עד שלחן הערוך והמפה אשר עליו, ומבין כלם יצאו לו שתי מאות הסעיפים בלשון קצרה ומדויקת להפליא. המחלקה הראשונה היא דיני הראיה על פי עדים (שנים דוקא בדיני נפשות) או אחד (בדיני ממונות לחייב שבועה או לפטור ממנה) ובה שלשה פרקים: על דבר העדות בשלמותה (כלולים בו דיני הכחשה והזמה ועדות שבמלה מקצתה וכו'); על דבר סדר גבית עדות בדיני נפשות ובדיני ממונות, וחקירה ורישה; על דבר הכשרים לעדות והפטולים לה. המחלקה השניה כוללת מיני הראיות שאינן על פי עדות: ראיות כאלה אינן רק בדיני ממונות ולא בדיני נפשות והן: השבועה, ההודאה, השטר (הכתב) וטענת מינו. בהמחלקה הזאת ארבעה פרקים והנכבד בהם הוא הראשון על דבר השבועה לכל סוגיה השונים: שבועת הפטור, גלגול שבועה, על ידי ההפך לצד שכנגדו, שבועת התובע להנתבע (נשבע ונוטל), שבועת התורה (השומרים וכו') שבועת המשנה ושבועה מדרבנן. הפרק השני ע"ד דיני ההודאה, השלישי ע"ד השמרות וכתבי עדות והוכחה והרביעי — טענות המיגו.

רק אלה שיגעו בתורה רוב ימיהם ותקעו עצמם לדבר יחושו העבודה העצומה שבמאתים הסעיפים ההם, וגם הקוראים שאינם מבעלי חכמת התלמוד יראו זאת כבאם אל החלק השלישי הכולל בקרבו: „הארות והמעמות על כל סעיף וסעיף" והוא החלק היותר גדול ומלא וגדוש בחדושים והארות המקורים משני החלקים הקודמים (מחזיק כארבע מאות עמודים. ואין לך כל פרט וסעיף שאין בו חדוש אם תלמודי ואם היסטורי. למופת נביא פה רק דבר אחד, בין המתאמרים למשכילים שאין כחם אלא בלשון מדברת גדולות נשמעים עתה דברי עתק על המשנה והתלמוד שפסלו את הנשים לעדות ובוה מוצאים מקום למצוא להם חן בעיני המין היפה להשניא גם את ספרי חקיננו על בנות ישראל. פראנקעל בהגיעו למקום הזה יציע את כל הספרות הקדמוניה במקצע זה ומהצעה זאת יוצאת, כי העמים הקדמונים והרומאים בכללם חשבו את האשה למין חלש ביותר, כי הנשים דעתן קלות יותר מאנשים ועם זה דמיונן מתגבר על שכלן ומפריע אותן מהתכוונן במנוחה על כל הנראה והנעשה. הפלוסוף המדיני אפלטון אומר, שאין האשה כשרה לעדות אלא אם כן עברו עליה ארבעים שנה, שרק אז תתישב דעתה עליה ודמיונה לא

יוליך אותה שולל. באטיקה (ביון), כנראה, היתה האשה בכלל פסולה לעדות; תורת הדינים לרומאים תכיר האשה לכשרה לעדות בתור עד ראיה, אך לא כער שכשר לחתום על השטר, אם שטר חוב או שטר קנין והתקשרות (Instrument); (Justinianus, 2, 10, L. 20, §. 6. D. 28. 1); תורת הדינים להכנסיה הנוצרית (das Canonische Recht) פוסלת את הנשים לגמרי לעדות, אך במרוצת הזמן הורו להכשיר לעדות את האשה הזקנה שעברו עליה רוב שנותיה. חקי אשכנז על פי קארלוס הגדול מכשירים לעדות את האשה במקום שאין ברירה. על פי תורת משה התלמודית אשה פסולה לעדות (אע"פ שיש שסברו שהיא כשרה לדון, עיין תוספות דה"מ כל הכשר במס' נדה דף ג' ע"א והרא"ש בשבועות דף ל' ובפנים הגמרא שם ובסנהדרין דף י"ב ע"א אסמכה אקרא) וכנראה היה זה מנהג קדום מאז, כנמצא ביוסף פלאוויוס בקדמוניות (ספר ד' פרק ח' סעיף ט"ו). המחבר מוכיח כי גם רבים מחכמי הדינים שבימינו מסכימים שלא לתת לעדותה של האשה תוקף ועז משפט כעדות האיש. בכל אופן אין ההחלטה התלמודית בודדת בתורת המשפטים לכל עמי התבל והולכת בזה אחרי רוב דעות המחוקקים. ביתר הדינים של הכשרה לעדות התנאי העיקרי: כשרון ההנהגה המוסרית, החברתית, החירות הגמורה של העד (להוציא עבדים) וביחוד פוסלת לעדות הנטיה לצד אחד של בעלי הריב, תוליך שולל את כח השופט עד לעוות את הדינים ולהוציא משפט מעוקל.

בחלק הזה חשף פֿראַנקעל זרוע עזו בחריפות ובקיאות גדולה ורחבה בספרות ישראל ובספרות העמים במקצע הרחב הזה, והבקיאות הזאת היא גם רבה ונכבדה מבקיאותו של הבקי המופלא „צו ג'". זה האחרון קרא ושנה את כל ספרי התלמודים, התוספתות והמדרשים וכו' וכו' לא בשביל עצם הענין, כי אם להיותם לו ככלי שרת לבקרת הספרות הקדמונית ולחקר התולדה בדברים מפורשים או בסימנים ורמזים, ופראנקעל למד והגה כל ספרי התלמוד ומפרשיו והפוסקים הראשונים והאחרונים, ספרי שאלות ותשובות בבדי „לאסקי שמעתתא אליבא דהילכתא" וגם המשא ומתן הפלפולי היה שמור בלבו, והשכיל להוציא משקלא וטריא ארוכה מסוגיות גדולות את התמצית בשורות אחדות. וכשרונו זה התגלה בכל תקפו ועצמו בסדור הלכות עדות וראיה ובהארות המקורים והערות מושכלות שאחריו, ובו השיג את אחרית חפצו ומשא נפשו מיום החלו להגות בתורת ישראל לחבר „ספר מחקר התלמוד שיהיה מן המוכרח ויהיה באמת לספר דברי התפתחות ההלכה, למצוא לכל הלכה, לכל שמועה מקור נאמן במקורי מנהגי הדת

בהעת הקדמוניה" (בהקדמתו לספרו: פֶּאָרשמודיען צום זעפמאואניגמה—
הצעות לתרגום השבעים).

עד הנה דברנו על דבר תכנית הספר „על העדות ועל הראיה
לפי התורה והתלמוד", ועוד לנו לדבר דברים אחרים על דבר השפעתו
ופעולתו בפמליא של מעלה מחוקקי מלכות פרוסיה בימים ההם לטובת
הכנסיה הישראלית יושבת הממלכה הזאת ואיך עזרה להסיר חרפה מעל
ישראל. הנושא הזה נכבד מאד לתולדות ישראל שבאשכנז, אך אנחנו
נגע רק בקצה המעשים שנקרו בשנת 1847.

השנה ההיא הביאה מעשים רבי עלילה ליהודי ממלכת פרוסיה.
בשנת 1847 קרא המלך פריערייך ווילהעלם הרביעי לראשונה את באי
כח העם בתור מורשים ממפלגות הרוזנים, האצילים, העירוניים והסוחרים
בעלי בתי המלאכות, ויציע לפניהם שאלות שונות בתקן עניני החברה
וכלכלת הממלכה, ותקרא האספה הזאת שבה התאחדו כל מורשי המפלגות
לאספה אחת בשם ועד ארץ פרוסיה הנאחד הראשון
(der erste vereinigte preussische Landtag). הועד הזה לא היה עוד ועד
לאומי, כי נקראה האספה לא על פי בחירת העם כי אם בדבר מלך
(פאמענט) והקונסטיטוציה מרם היתה בממלכה זאת ובכ"ז היתה אספה
זאת כרץ ומבשר בא שנת המהפכות המדיניות באירופה הר"ח 1848.
בין החקים הראשונים שהציעה הממשלה לפני קריאי ועד-הארץ הזה
היתה מערכת תקנות וחקים בסדור עניני היהודים בכל מדינות פרוסיה
לבד ובמדינת פוזנא לבד, כי פדות שמה הממשלה בין יהודי כל
הממלכה והיהודים יושבי המדינה הפולנית הזאת, שהיתה לפרוסיה
משנת 1795. חקי פרוסיה בדבר היהודים משנת 1847 אמנם רחוקים מאד
מחקים צדיקים וישרים על יסוד שווי הזכויות. כאשר הציע שר המשפטים
תילי (Thiele) את מערכת החקים האלה בסוד ועד העם וידרוש דרשה
ארוכה על דבר היהודים אמר: „פרוסיה אינה ארץ מולדת
היהודים, ציון היא ארץ מולדת היהודי" ועליו הוסיף השר
לעניני הדת פ. בודילשווינג (Bodelschwing) לאמר: „היהודי
איננו פרוססי" והראשון עוד המעים את דברו ויאמר: מדברים הננו
ביהודים אמוני הדת, כי באותם היהודים שמכלל יהדות יצאו
ולאמתותה של התורה הנוצרית לא באו אין אנו חפצים לדבר ואין אנו
חוששים לטובתם, ויהודי שהוא מאמוני התורה לבו ורוחו אך לציון". אז
קמה סערה גדולה בכל מחנה העברים אשר בפרוסיה ומכל עברים עפו
מחאות וגלויי דעה לאמר: אשכנזים פרוסים הננו, פרוסיה היא ארץ חמדתנו
ואת „ציון" לא נרע ולא נאבה לרעתה. מני אז והלאה זה חמשים שנה השם

„ציון“ מעורר פחד וחרדה בלב נאורי היהודים באשכנז ומדי זוכירו להם גם אחרים את השם הזה ירעמו פנים וישערו שער. יש לשער, כי שלא במתכוין עורו שני השירים האלה היושבים ראשונה במלכות פרוסיה להריפורמים המנסחים את סדר התפלה, בזה שהמילו אימה יתרה על ראשי המתבוללים בדבריהם אלה, אף כי חקי 1847 ביסודם היו ערוכים כנגד תנועת הריפורמה, כאשר נבאר להלן. ההצעה לסרור עניני היהודים (יודענאָרדנונג) נתנה ענין לבעלי ה„לאנדטאג“ הפרוסי בכל ימי הקיץ לשנת 1847. אין פה המקום להציע בזה כל תוקף החקים האלה ותעצומת פעולתם על כנסת ישראל אשר בפרוסיה ויתר מלכויות אשכנז, שהיו מחקות את פרוסיה בהליכות המדינות פנימה וחוצה. הפרשה הזאת נכבדה מאד לסופר תולדות עמנו בכלל בימי מאת השנים האחרונות וקובע לו מקום בתולדות עמנו בפני עצמו; ואך בהנוגע בפנים ידועות לענין ספרנו נעיר בזה לאמר: הקורא היום את המשא ומתן בבית ראשי מפלגות העם אשר בועד-הארץ למלכות פרוסיה משנת 1847¹⁾, ישתומם ויתפלא, כי במדה ידועה שבה החברה האירופאית ללכת לאחור ולא לפנים בימי חמשים שנה. אז נמצאו גם בין רוזני הממלכה וגדוליה מליצי יושר לישראל, אשר בשם אהבת האמת הגידו את אשר בלבם ויתנו דופי במעשי הממשלה המברלת את עם ישראל לרעה באותה הארץ, אשר התישבו בה כמעט מימי הרומאים הקדמונים. הפרקליטים הטובים שעמדו לישראל היו אז: הגרָאָף רינאָרד משלזוואה והבארון פֿ. ג. א. ט. ב. ע. ר. ג. ממדינת פּאָמערן, המדינה אשר העמידה מקרבה בדורנו את האצילים היונקים אנשי השחץ הידועים בשנאתם את ישראל כפוטקאממער, מאנטייִפֿעל וגם בני משפחת — ביסמארק. מלבד הגרָאָף מאנטייִפֿעל, היו מעמים מאד בין המורשים מטעם מפלגות העם שלא דרשו לתת ליהודים חק ומשפט אחד כאשר לכל אזרחי הממלכה, רק המורשים מצד הכהנים הפאסמורים דרשו בשם הדת השלמת להצר ליהודים ולהשפיל כבודם עוד יותר. דברי המליצים הועילו בזה שכמה וכמה סעיפים הגורעים משפט היהודים (היושבים בכל מדינות פרוסיה ולא במדינת פּוֹזנא) נשמרו לעומת זה נשאר בהזקתם כל הסעיפים והתקנות, הנותנים כח ועז משפט לקהלה הישראלית. את הפרנסות הוציאה הממשלה מחוקת

¹⁾ Der erste vereinigte Landtag in Berlin, herausgegeben v. Central-Bureau d. Ministeriums d. Innern T. I. 269 — 276, IV 1383—1950. Berlin. Ministerial-Verlag 1847.

התקפים בהעדה ותתן משפט הבחירה לכל נושאי בעול הקהלה; הטילה לחובה על כל איש אשר בשם ישראל יקרא להיות נושא בעול כל צרכי הצבור — צרכי הדת, פרנסת רבנים, שוחטים ומורי התורה וצרכי העדה — מעשי הצדקה השונים, מול הסדרים (ויותר נכון הערכוביא) ששררו בקהלות ישראל שכאשכנו עד העת ההיא, היתה דת-מלך בדבר סדרי היהודים משנת 1847 ככל מגרעותיה צעד לפנים. אף כי באמת הנגע אשר בה — השלמת הפרנסות על הרבנות ובזיון כבוד התורה — עודנו עומד בעינו עד היום. גם בדבר התנועה הרפורמית שמו החקים ההגבול (במשך זמן ירוע) לפעולת בעלי ההריסה. כי גם אז היו המהרסים רק העשירים בעלי ההנאה וה"רבנים" שנשתעבדו להם בגופם ובנשמתם ויהיו לנושאי כליהם, המון העם וגם "בעלי-בתים" עוד היו ישראלים כשרים ובדאבון לב ונפש הביטו אחרי מעשי המהרסים. כאחת, מערכת החקים משנת 1847, כפי שיצאה ממעם ה"ל אנדטאג" נחשבה אז בצדק מאת כל אמוני העם והתורה לבשורה, כי גם זפויה-הזכויות הגמור לא יאחר באו ולצעד קדימה על דרך שווי הזכויות ליתר אזרחי הממלכה⁽¹⁾. מני אז חדל (עד לתקופה מאוחרת) השלטון בלי מצרים של העשירים נמילי הכסף אשר בצלם חסו רוב ה"רבנים" וה"סופרים" אבות הרפורמה הקיצונה, והם — העשירים ומשרתיהם "כלי הקרש" היו באמת הנותנים תורה חדשה ויהדות משונה. כנודע, עומדים חקי 1847 בתקפם עד היום בסדרי הקהלות והשתתפות כל יחיד בצרכי העדה, ורק בשנות הששים למספרם, כאשר מספר הנוטים אחרי הרפורמה נתרבה, ולעומת זה גם ה"אורתודוקסים" היו לאגודות מיוחדות נשתנו סעיפים אחדים בדבר יחס מעוט אנשי הקהלה אל הרוב במקום שיש חלוקי דעות ביניהם בהנהגת הדת. אולם הדבר הנכבד בדבר המצב האזרחי של יהודי פרוסיה הוא הסעיף השלישי ותשעה במערכת החקים לאמר:

"בדבר חובת האיש להשבע שבועת-אמן בהעדאת עדים ובדבר הנאמנות בעיני כתי הדינים של עדות כזאת הן בדיני ממונות (בדיני האזרחים—ציוויל-רעכט) הן בדיני נפשות וקנסות (קרימינאל-רעכט) דין ומשפט אחד לעדות של היהודים כאשר לכל יתר נתיני הממלכה"⁽²⁾.

(1) אָרְעִינְט 1847 נ"ו 34, 35, 36; פּאָסִישֶׁע צײַטונג לשנה ה"ל מחדשי יולי ואוגוסט. גם א. בערנשטיין בפאלקסצײַטונג החליט אחר כך כי מערכת החקים משנת 1847 פנתה הדרך להחירות המוחלטת בשנת המהפכה 1848.

(2) Gesetz über Verhältnisse der Juden, 1847 § 39.

ובהדברים הכלולים בסעיף הקמץ הזה סרה חרפה וגול־משפט אדם מיהודי פרוסיה. עד הנה היה היהודי כשר לעדות רק לדיני ממונות בעניני אורח, ולא לדיני נפשות וקנסות. ובשביל החק היסודי הזה בתורת המשפטים לא היתה הצדקה ליהודי לעסוק בכמה מסחרים ופרנסות: כהחוקת בתי המרקחת, לא להכין רפואות באפותיקה ולא להחזיק חנות של מיני רפואות וסממנים (Drogen-Geschäft), מפני שלפעמים נקראים בעלי הפרנסה הזאת לבית דין להעיד בדיני נפשות בתור מומחים, ומכיון שאין שבועתם שבועה גם עדותם פסולה. כן היה החק הזה לא לבר לאות־קין על מצח היהודי לחרפת עולם בפני כל באי עולם כי אם גם למכשול גדול בדרכי החיים. בספר הזכרון של המיניסטרוים הפרוסי המצורף למערכת החקים להטעים כל סעיף וסעיף נאמר בנתנית טעם להסעיף 39 הנ"ל: עד הנה היה המחוקק הפרוסי סבור, כי אסור ליהודי להשבע על עדותו, כמו שנשבעים העדים הנוצרים, כי בשבועה זו הוא מפיר חקי דתו, שאין נשבעים לקיים את המצוה או להמנע מן העברה, ועל כן נפסלה עדותו בכלל לכל דיני נפשות, מפני הטעם כי אי אפשר להשופטים להשביעו ובכן בטלה עדותו על פי ספר סדר המשפטים: § § 367 385 עד שנתבררה עתה להטמשלה, כי לא נכון הדבר שאין היהודי רשאי להשבע שבועה כזאת, כי אם שנחשבה על פי דיני ישראל לשבועה שאינה צריכה, מפני שהיהודי מושבע ועומד מהר סיני להעיד עדות אמת, אבל הרשות בידו להשבע אם ירדשו כזאת השופטים, וביחוד באר כזאת ברוב ענין הרב ד"ר פראנקעל ראש הרבנים בעיר ררעודען וממלכת זכסוניה, ועל פי הוכחותיו הוברר הדבר בבירור גמור, כי יכולים היהודים להשבע שבועה כזאת, ודבר העדות על פי האמת היא חובה ליהודי על פי תורתו ובכן בטל הטעם ובטל החק שהוציא עד היום את היהודים מכלל הכשרים לעדות ועם זה בטלו כל החקים היוצאים והמסתעפים מהגדר הזה (1).

בשנת המהפכות המדיניות באירופה 1848 נגעו עלילות הזמן גם בזכסוניה וכנסת ישראל המצערה אשר בהטמלכה הקמנה הזאת חלמה לה גם היא חלום נעים, כי תבא גם לה שנת גאולה וישועה. — כנראה נמצאו אז גם בדרעודען אחדים מעשירי הקהלה אשר אמרו לקרב קץ הגאולה על ידי ריפורמה, אך לא העיוו פניהם נגד רבם, וברצותו

¹⁾ Ibid. Denkschrift d. Minist. 272.

לתווך בין המתנגדים בחר לו ועד משני מיודעיו: הר"ר לאנדוי והר"ר בער להתיעץ בדבר. תוצאות פעולתו של הועד נמצא בקונטרס אחר בין כתבי פראנקעל שלא השגתי לראותם. — אך המועצות האלה לא יצאו לפעולת ידים, כי בין כה וכה פרצה המהפכה המדינית הסוציאלית הגדולה ותהפך כל הסדרים על פניהם. בימי המהפכה אלה הרבה פראנקעל לדרוש ברבים על דבר התורות המדיניות ויעורר בני עדתו לקחת חבל בהבחירות להפרלמנט האשכנזי הראשון, ויוכיח כי רק ממשלת מלך מגבלה ככח מורשי העם טובה ומתאמת לרוח האשכנזים וטובה גם לעם ישראל היושב בקרבם. מדרשותיו אלה היו אחדות שנדפסו, וכמו כן נמצאהו חתום על קול הקורא לאזרחי זכסוניה האשכנזים להיטיב ליהודים את כל הרעה אשר עשו להם אבותיהם מדורות עולמים ועד הנה. המהומות המדיניות עמדו אז בשורה הראשונה ומקול המונן של המהפכות בכל מלכויות אשכנז, לא נשמע דבר מחיי הקהלות ומהתנועה הרוחנית בקרב העם.

אך פראנקעל לא מש מאהלה של תורה גם בעצם ימי המהומות המדיניות, ובשנת תרי"א נתפרסם נרכים עוד ספר גדול ונכבד והוא כמו חלק שני לספרו הראשון לכל ספריו בזמן "הצעות לתרגום השבעים". שם הספר השני הזה הוא: *Ueber den Einfluss der palästinischen Exegese auf die alexandrinischen Hermeneutik*. Leipzig 1851. ופתרונו: *יד והשפעה של באורי כתבי הקדש בארץ ישראל (באורי חז"ל) על דרכי הפרושים של היהודים האלכסנדרונים וביחוד דרכי הפירוש והדרשה של ידידיה האלכסנדרוני (פילון היהודי)*.

בספר זה אמר פראנקעל להשיג שתי תכליות: בהצעת תולדות הספרות בעמנו לעת צמיחתה הראשונה אחרי סתום החזון של כתבי הקדש, ולדעת דרכי הפירוש והדרש הראשונים מימי התקופה היותר קדמונית בתקופות דברי ימי עם ישראל בימי הבית השני. לתכליות אלה הוא שב לבקר בבקרת שלמה ומדויקת את תרגום השבעים (Septuaginta). כדרכו בספרו "הצעות", ב"פרוודור" חקירותיו על דבר קדמות התורה שבעל פה, כן דרכו בספר הזה שהוא "המטרקלין" להחקירה העיונית הזאת, אשר ממנה פנה ויתר נאמן לדעת דברי ימי ההתפתחות התורנית והדתית בישראל. כי בתרגום השבעים ימצא ראשי נצני המדרשים שאליהם לא שמו לב עד כה, וביחוד נראו אותות ההלכה של למודי המשנה על תרגומי הפרשיות המדברות במצות המעשיות, והם הם רישומי ההלכה הראשונות באותו פרק הזמן שאין לנו שום מקור אחר (פרק הזמן שלפני "הזונות") או בראשית התקופה הזאת. להשיג התכלית הזאת היה עלינו

להעמיק חקר בנוסחאות התרגום הזה על המשה חומשי תורה וביחוד על ספר משנה תורה, להוכיח על השבושים שעלו בהתרגום הזה מפני מעתיקיו מכתב לכתב, מגיהיו ומתקניו שהיו למקלקלים את פניו וצורתו הראשונה; ישים עין בקרת ובוחנת על תכונת הדרשות שבתרגום השבעים ועל כל המקומות שנומה התרגום הזה מן המסרה. לאות על קדמות הדרשה מדרש ההגדה ומדרש ההלכה הוא שהאמונה בהגאולה העתידה יוצאת על פי התרגום הזה מפורש מפסוקי התורה (בראשית מ"ט, י'; במדבר כ"ד, ז.); יוכיח גם כן כי תרגום השבעים מתאים (ביחוד במשנה תורה) לתרגום אונקלוס שלנו ונוטה מתרגום עקילס אשר ביונית. הספר הזה נועד רק למלומדים ועשה רושם גדול בעולם המדעים. הנוצרי המומחה בבינה במקרא ברור שהוא עו א ל ד יצא לבקר את ספרו, ופראנקעל השיב לו אחרי כן דברים נמרצים ויבטל כל מענותיו.

בהגיע פראנקעל לשנות עצה ראה כי צר לו המקום בעולם „הרבנות“ האשכנזית באותה הצורה המשונה שקבלה בעשרות השנים האחרונות, בחלה נפשו במלחמת הסופרים ותחת לעמוד תמיד בקשרי מלחמת-הדעות עם המפלגות השונות נטה לבו יותר להיות מורה תורה וחכמה מפיו ומפי כתביו, ויבחר יותר להעמיד רבנים בישראל מהיות בעצמו רב מורה הוראות או דרשן בעדה, ותקרב העת אשר בה יצאה תשוקת לבו לפעולה ויהיה ליושב בקתדרא בישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו ולמוציא כתב-עתי המוקדש לחקר חכמת עמנו ותולדתו. ותכן פעולתו בפנה הנכבדה הזאת, הוא תוכן פרקי הספר האחרונים. אך גם בהיותו זקן ויושב בישיבה שם עיניו כפעם בפעם גם על עלילות הזמן וגם נתן ענין בספריו לחלוקי דעות ודברי ריבות במחנה התורנים הגדולים לפי שיטותיהם השונות בדברי תורה ודת, כאשר נספר בהמשך עניני הספר.

פרק ששי.

רבי זכריה פראנקעל ובית מדרשו.

(ישיבה של מעלה לחנוך רבנים בברעסלוי).

שנת הפקודה תר"ח=1848 והיהודים, שביתת מלחמה בין לוחמי מלחמת הרעות והאמונות בכנסיה הישראלית שבאשכנז, כתב־העתי של פֿראַנקעל „הירתון לתורת היהדות וחכמתה“ חזר ונתיסד בש' 1851 ונתקיים עד היום. דברי פֿראַנקעל בהתכנית אשר שם לכתב העתי הזה — הם חזות פני הדור, התכונת הכללית לכתב־העתי הזה, המאמרים הנכבדים והראשונים שבאו בו, רבי זכריה פֿראַנקעל על דבר המרכז הישראלי בארץ ישראל, תולדות ישראל ותלאותיו במזרח ובמערב, חכמת ישראל שבה לעשות חיל משנת תר"א והלאה ובשנת תר"ד נוסדה ישיבה של מעלה הראשונה לחכמת ישראל בברעסלוי ורבי זכריה פֿראַנקעל לראש הישיבה, מצב ידיעת התורה של שני סוגי הרבנים ברור ההוא: הריפורמים ושומרי אמונים, הרבי היה ל„חבים“ (דוקטור בלע"ז), בית מדרש לרבנים בישראל, או „בית מדרש ליריעת היהדות“, תולדות רבי יונה פֿרענקעל ראש המיסדים (בכספו) את ישיבת ברעסלוי, חייו וצואתו, השפעת גיגור עליו ועל ידידיו המופקדים לקיים דברי המת, המעשים מימי שנת תר"ח עד תר"ך הביאו שנוי בהלך רוחם של פרנסי ברעסלוי, מאמרו של פֿראַנקעל ע"ד תכונת בית מדרש לרבנים ותעודתו, והתיחסות גיגור אל ישיבת ברעסלוי מראשית הוסדה, חזות דעתם של חכמי הדור על דבר תכנית בית המדרש ותעודתו, בימ"ד לרבנים ביחד עם בית חנוך למורים, בקרת על דברי פֿראַנקעל בנושא הנכבד הזה, סדר הלמוד התלמודי בבית מדרשו של פֿראַנקעל, חבריו של פֿראַנקעל בהתיסדות בית המדרש בברעסלוי: רבי צבי גראָטץ ורבי יעקב בערנאייס, דבר לתולדות החכם בחקר הלשונות רבי יעקב בערנאייס שהיה באמת מאחד את החכמות הכלליות עם היהדות ויראתו היתה קודמת להכמתו, יסוד בית אוצר הספרים על יד בית המדרש, מגרעות בית המדרש מראשית הוסדו, שפת עברית — שפה מתה להמורים והחניכים, מחשבות והגיונות ע"ד בית מדרש לרבנים או לחקרי תורת היהדות, מפעלות פֿראַנקעל בחכמת ישראל בשש השנים הראשונות ליסוד בית מדרשו.

בכל ימי המאה התשע עשרה למספרם לא היו לעמי אירופה המערבית ימי תמורה וחליפות פתאומיות מתקות התחיה, משאיפה לאור ודרור אל

פחד ומפח נפש ויאוש הלב, כימות ארבעת השנים תר"ח—תר"א (1848—1851). שנת תר"ח נראתה כשנת גאולה וישועה לא לבד לבני משפחות העמים המשתוקקים לשלטון מדיני וחירות נמוסית, כי אם גם לבני מפלגות החברה — העניים המרודים — הפועלים המשועבדים — אשר השתוקקו גם הם לצאת למרחביה מקושי השעבוד לבני העליה העומדים על גביהם במעלות המשרה והרכוש. מהפכת 1848 פלסה לה נתיבה מגוי אל גוי וממדינה למדינה ותעמוד בלכתה רק בהגיעה לקצה גבול מזרחית צפונית אשכנז. ובכל מקום באה הפכה את סדרי המדינה והחברה על פיהם, השפילה גבוהים והגביה שפלים, כבשה דרך לדעות חדשות בתקון העולם ותורת הכלכלה הכללית, ותקם ותחי מפלגה חדשה במדינה ובחברה: ה"מפלגה הרביעית" — מפלגת העובדים בידיהם לפיהם. ימי תקוה טובה היו אז גם להאומה הירודה שבאומות העולם. היהודים ראו בתנועת העמים ושאיתם לאור וחירות מדינית וחברתית אותות מבשרים יום גאולה וישועה לישראל בין העמים, יום שכלו טוב וכלו אור בתורת אמת ומשפט צדק לכל בני האדם באין הבדל משפחה ודת. אולם ימי אורה אלה לא ארכו. אחרי הבהלח הראשונה שבו המפלגות השוררות והשדרות העליונות שבחברה האירופאית העומדות על גבי העמים עד היום: הכהונה והחורים הגאוינים, להרוך תחתיהם את דורשי התקונים והשלמות בעולם האנושית. שתי הממלכות האדירות באירופא התיכונה: פרוסיה ואוסטריה עשו מאונס צעד אחד לפנים בשנת 1848 ובעוד שנה נסוגו אחור ויצעדו עשרים צעדים אחורנית. בצרפת, ממקום שיצאה תנועת המהפכה, הגיע לשררה ואחרי כן גם למלכות איש שואף כבוד ותהלה ברוב ערמה ומזמה וכבר נראתה גם שמה אותות התגברות מורדי האור והשתעבדות הצדקה והמישרים אל האגרוף וכח הזורע והכהונה הרומאית. כחלים חזיון ליל ספו תמו גם תקוות היהודים אשר בארצות המערב. הזכויות שהקנו להם בכתב או בעל פה נלקחו מהם בכתב או בעל פה — בדרך השלטון — לאמר: נמסר בלחישה לראשי המשרה, כי יפעלו בכל הדרכים והתחבולות שלא לתת לאיש יהודי לעלות במעלות המשרה בחברה או במדינה, כי לא יבחר איש מהם לשופט או מורה ראש בהאוניוורסיטה, כללו של דבר החירות החרותה על לוחות תורת המדינה תהיה לאות־מת. חקים רבים מימות הבינים, המשפילים כבוד היהודים ונותנים אותם לכוזק ולסטה בעיני עם הארץ, שנתבטלו מאליהם בשנת 1848 הושבו לכחם הראשון, כאשר שבו האצילים הגאוינים, ה"יונקירים" בפרוסיה, והאצילים

באוסטריה עם חבריהם בעלי האגרופים הכהנים ובעלי בריתם לאחוז במושבות השלמון .

כל אלה נקרו ויאתיו בימי ארבע השנים תר"ח—תר"א . בימים ההם נראה הפסק העבודה הרוחנית גם בחכמת ישראל וגם שביתת מלחמה בין בעלי מלחמת הדעות בקרב הכנסיה הישראלית באשכנז . את המעמד הזה ישים לנגד עינינו רבי זכריה פֶּראַנקעל ב„ראש דבר“ ל„הירחון לתולדות היהדות וחכמתה“ (Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums) . ספר העתי זה כבר יצא לאור על ידי פֶּראַנקעל בשנות תר"ד—תר"ז בשם ספר־עתי „לעניני תורת היהדות“ ונפסק ושב ונתחדש בשנת תר"א . לספר־הירחון הזה ימלאו בקרב הימים חמשים שנה לצאתו לאור, חיווין־יקר בספרים כאלה, שתוכנם הם דברי חכמה ומדע, בקרת וחקירה בכובד ראש ולא מאמרים שיסודתם ילדי יום ועלילות הזמן . חצי יובל שנים היה פֶּראַנקעל מסדר הספר העתי הזה, עורכו וגם בעל רוב המאמרים היותר נכבדים בתוכנתם המדעית, החכם אשר תולדתו נספר בספר הזה, וראוי הוא ספר כזה להודיע מיבו ברבים בין בני עמנו העברים הקוראים עברית ושואבים את ידיעת היהדות ממקורה הראשון .

אך נשובה נא לדברי פֶּראַנקעל ב„ראש דבר“, כי מהם נדע הלך־רוח ראשי חכמי ישראל בימים ההם ומבעדס נחזה באספקלריה מאירה את פני הדור ושאיפתו ומגמת רוחו . וזה תוכן דבריו : „המאורעות שהרעישו את העולם לא נתנו אותנו ליחד לבכנו לתורה ועבודת הרוח; תנועות הזמן החרידו והרעידו את הלבבות; העינים, שצפו וראו את התהום שנפתח לרגליהם והלהבה שהתפרצה לצאת מכטן־שאול להפוך את אירופא כלה למדורת אש, כטעם שהוכו בסגורים ולא יכלו נשוא גם את אור יקרות אשר בחקר החכמה המתנהלת לאטה . אך הנה המון הדמיונות בהחלום שבא ברוב ענין חלפו הלכו להם ותחכם באו — עיפות ולאות, שקט ודממה, דממת היאוש ושקט־המות המדומה . אך המצב הזה לא יוכל להתמיד לארך ימים, נפש האנושית לא תישן המות — אף מות־מדומה . לאות ועדה על התעוררות הנפש הזאת שנית לתחיה יהיה החפץ לשוב ולחדש את החקירה בחכמת ישראל ותורת היהדות.“ לפי דרכי המחשבות של חכמי ישראל באשכנז בימים ההם יאמר פֶּראַנקעל: המצב המיוחד המבדיל בין ישראל לעמים חדל מעתה (!?) . החבל שלוקח היהודי בהתנועה המדינית הוא כללי ולא פרטי, רק באשר הוא אדם ולא עוד באשר הוא יהודי . הראגה והפחד (פן לא יתקיימו ההכשחות המוכות) הם כחשד והטלת ספק בתוס־לב וישרת רוח המבטיחים (צאו וראו עד היכן

הגיעה תמימות בני הדור ההוא!), על כן אין כל סבה לספר עתי אשר להיהדות לשום מדור גם לעניני המדינות. פראנקעל מעביר לפנינו מעמד הרוחות בהשנים שלפני המאורעות בשנת ה"ח, עת ההתנגשות בחיק החברה, מלחמות הכתות בספר וסוף, בעט וחרב, עת ריבות המפלגות והתנגשות תשוקות וחפצים, שאיפות ומשא-נפש איש באחיו. אז היתה העת, אשר נושאי הדעות נלחמו בקשת גבורים ובקסת הסופרים ותהי "יד החכמים הבונים בחומת בית ישראל האחת עושה במלאכה והאחת מחזקת השלח". אך הנה שעת החרום חלפה הלכה לה ושעת המנוחה והעבודה ברעה מיושבת הגיעה. ומעתה כתב העתי לתורת היהדות לא יצא בדרך התוכחה והוכוח, כי אם בדרכי נועם, דרך החקר המדעי בנינה לעתים בישראל. אך אם חקר האמת בהתולדה הוא ראש פנת הספרות העתית בישראל, הנה לא תציע חקירותיה בדרכי הדבור הצנומים והיבשים, בדברים קשים כנידים לאלה שאינם מיחדים לבם לחקירות בפרטי פרטים, כי אם בדרכי הלקח והלבוב, ובלשון חכמים תמיב דעת תציע הספרות הזאת את "תולדות היהדות וחכמתה".

להתכנית הזאת נשאר פראנקעל נאמן בכל עשרים וחמש השנים שהיה עורך ספר העתי הזה ובדרכו זה הלכו גם החכמים גראַמץ ופרענקעל ואחריהם: קויפמאנן ובראנן עורכי כה"ע הווה עד היום. בימי יובל שנים באו בו כמעט כל הפרשיות הנכבדות שבספר תורת התולדה הישראלית וכלם נאמרו בבקרת וחקירה עמוקה, בנתוח הענין לפרטי פרטיהם, בצרוף המקורים ובחינתם בבקרת ועיון דק על דק. ופראנקעל, כדרכו תמיד, לקח לו העבודה היותר כבדה: צרוף ההלכות שבתלמוד והחקירה בדרכי הדעות בתקון העולם וחי החברה שנמצאו בספרי התלמודים השנים — להוכיח דעת, כי מלאים הם חכמת הנפש ומפיקים אור החפץ לכונן חברת בני האדם על דבר אמת ומשפט צדק. המאמרים הגדולים והראשונים שבאו בספר היו על דבר סדרי המשמר (Polizeirecht) בהתלמוד, להוכיח כי בתורת התלמוד נמצאים לא לבד יסודות התורה בדינים שבין אדם לאדם, דיני שלי ושלך, כי אם גם בין האדם הפרטי להחברה; והמאמר הגדול והנכבד, "על אדות הסגנון הקצר והמלא דבר או המקרא הקצר ככוונה עמוקה (סגנון האבני) ברשומי ההיסטוריה הישראלית אשר בפתגמי התלמוד" (Ueber den Lapidarstyl der talmudischen Historik). המאמר השני הנפלא הזה היה כנראה לעינים לחברו של פראנקעל לגראַמץ בכתבו את החלק הרביעי של ספרו הגדול. עמקות נפלאה ובקיאות עצומה בהספרות התלמודית ובהספרות העתיקה לחכמי יון ורומא ובינה ישרה להוציא מדברים מקומעים ורמוזים דקים משפטים

ישרים על דעות המרברים ורוח הזמן — כל אלה נראה במאמר הזה, המאיר עיני חכמים בחקר התולדה. לפראנקעל וחברו גראַמֶץ נתבצר המקום היותר נכבד בספר העתי הזה. ואם נבא לברר ולפרש כל המאמרים הגדולים, שכל אחד מהם שקול כספר גדול, של שני החכמים האלה שבאו בספר העתי הזה, או יהיה עלינו לכתוב ספר גדול בעל חלקים אחדים, ובכן החל פראנקעל עתה לעבוד עבודתו המדעית והמחקרית. מני אז הסיח דעתו מריבות המפלגות ויעסוק בתורה, ובעסק התורה הצליח ויעש גדולות כן בתורתו שבכתב: בספריו ומאמריו הגדולים, וכן בתורה שבעל פה בהיותו יושב בקתדרא ומציע רובי תורתו לתלמידיו בימי חצי יובל שנים. אמנם כן, בכל הפצו לעמוד מחוץ למחיצת המפלגות השונות, הנה על פי הרוח הלאומית אשר פעמתהו לא היה פראנקעל האיש שיש בכחו לכבוש נבואתו ועוד נפגוש אותו בין בעלי הריב, ועוד נשוב נראה את האיש ההולך באמצע דרכים עוד פעמים רבות, איך היה למפגע לבעלי הימין והשמאל ונלקה בשלג ונכזה באש הקנאה, כאשר נראה עוד בהספר הזה... כתשלום למאמרו „משפט המשמר“ (פאָליציירעכט) על פי התלמוד“ הוא גם מאמרו הגדול בשני חלקים: „סדרי הקהלה על פי משפט התלמוד“ (die Gemeindeordnung nach talmudischen Recht). ככל ספרי פראנקעל ומאמריו המובהקים (קלאַסישען) כן נתן המאמר הזה יד ויסוד מוסד לחוקרים אחרים שבאו אחריו להרחיב את החקירה הזאת ולהשלימה אבל לא לסתרה. בהמאמר הזה מבאר פראנקעל סדרי הערים ותקוני הקהלות שהיו בימים הקדמונים לבני יון ורומא וטוביח את היתרון לסדרי הקהלה לפי התלמוד מהשקפת המשפט והצדק וכן בטהרת המדות ויסודי אהבת הבריות. מתחיל מראשית ימי בית השני מתקנות עזרא ונחמיה עד תקנותיו של יוסי בן יועזר ושמעון בן שמח עד חבור המשנה וחתמת שני התלמודים. ישים עינו על סדרי הקהלות בארצות הגולה כאלכסנדריא של מצרים ובבבל ומושבות בני ישראל במדינות הים ומכלם יצא לנו מראה נפלאה ומרהיב לב ונפש של סדרים בקהלה: קביעות בתי הדינים, מנהיגי העדה (שבעה טובי העיר) ודרכי בחירתם, סדרי הצדקה וכו'. וכל אלה מיוסדים על ראיות מוצקות וסברות הגיוניות בהתלמודים, התוספות, המדרשים, ספרי חכמי ישראל במדינות יון וספרי אבות הכנסיה הנוצרית מימי שני התלמודים. המאמר היותר נכבד בספרו העתי לשנת 1863 היה „נפוצות יהודה בארצות הגוים בימי הבית השני“ (Die Diaspora zur Zeit des zweiten Tempels) נושא המאמר הזה נראה משמו והוא להוכיח, כי כל האמור בשירת־קינה על הגלות, „שירת האוינו“, קם ויהי עוד מראשית

שיבת ציון הראשונה. בכל ימי הבית השני, בכל מרחבי שתי הממלכות רומא העתיקה ופרס החדשה (ממלכת הפרתים) לא נמצאה עיר ומדינה במדינת הישוב האנושי בימים ההם אשר לא באו שם נדחי ישראל ונסדרו לקבוצים וקהלות. מכל ארצות הפזור הכי נכבדו הארץ אשר על יד לשון ים הפרסי, ארץ שתי הנהרות פרת וחדקל, והארצות אשר באפריקה הצפונית מאלכסנדריה של מצרים עד קיריניאיקה וקרחגא והקהלות אשר ב"מדינות הים" (בבל, מצרים, אסיה הקטנה ואיי היננים על פני הים הגדול). גם במאמר הזה נראה נפלאות בהגות לב החכם, אשר בכל חקירותיו הוא מבקש ומוצא את הנקודה הלאומית הישראלית. פראנקעל מוכיח בראיות ברורות, כי הפזור הישראלי בימים ההם היה רק פזור טקומי אבל לא רוחני וגם בהיות העם מפוזר בין עמים רבים לא נפזרו עצמותיו, לא נתפרקו אבריו ולא חדל בכל פוזרו מהיות גוי אחד, אחרי אשר מכל מקומות פוזריהם היו כלם מכוונים לבם למקום אחד — לארץ ישראל. מהסנהדרין שבלשכת הגזית יצאה תורה אל כל בני הגולה. היהודים הפזורים בכל אפסי ארצות הישוב האנושי זכרו את המקדש מרחוק וציון עלתה על לבם וברבר הזה היה ישראל לגוי אחד. כל הנפלאות האלה עשה רק המרכז הישראלי שנמצא בארץ ישראל, וברברים ברורים יאמר, כי לו היה מרכז לאמי כזה לנו בארץ ישראל כימינו אלה לא נתגודדה היהדות לאגודות אגודות ולא נתפרדו בני יהודה לכתות כתות. מי יגלה עפר מעיניך זכריה היהודי! החכם החווה הצופה למרחוק, וראית כי למחשבותיך לפני חמשים שנה קמו גואלים גם היום — גואלים מתי מספר אך נאמנים בבריתם עם לאם ישראל והיהדות הלאומית וזאת כל השוקתם ומגמתם, כי תהיה "חבת-ציון" ליסוד ושרש היהדות, והישוב המתוקן בארץ ישראל להתוך והמרכז בעולמו של ישראל.

ימי השנים תרי"ג ותרי"ד היו ימים רעים לכנסיות ישראל שבמזרח ושבערב, לכנסת ישראל בהממלכה הגדולה אשר במזרחית צפונית אירופה וכמעט שבאו מים עד נפשה; התקופה הזאת קנתה לה דפים אחרים בתולדות יהודה אשר במזרח אירופא כתובים ברם ורמע — היא תקופת "החטיפה והחושפים" ויתר מדות דינים קשים שאין לפרטם ולבארם...; ולכנסת ישראל המערבית באו אז הימים אשר בהם אחת לאחת שבו נלקחו ממנה הזכויות אשר חוננו בהן בימי הפקודה בשנת תר"ח וגם נתחדשו סייגים וגדרים חדשים להבדיל את היהודים

באשכנז ואוסטריא לרעה ולגרוע משפטם ממשפט כל בני עמי הארצות . אך לעמת זה שבו ימים טובים לחכמת ישראל מראשית שנות החמשים למספרם ; אז יצאו לאור שלשה ספרים יקרים לעברים בעברית : מורה נבוכי הזמן לרבי נחמן קראכמאל , ערך מלין לרבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (שי"ר) ובית יהודה לרבי יצחק בער לעוויןזאהן מקרעמניץ . בימים ההם נתחבר הספר היקר בידיעת גלילות ארץ ישראל "תבואות הארץ" להצדיק רבי יוסף שווארץ בעברית ותרגום אשכנזי , ועל כלם הרבה אז להפיץ מעינות חכמת ישראל חוצה שד"ל , מונק , יוליוס פֶירסט , שטיינשניידער וקאסעל . אז יצא לאור גם החלק הרביעי לספר דברי ימי ישראל מאת ה' גראָטץ וכבר נשמע כי מתעתד צונץ לפרסם את ספרו "לשירת בית הכנסת לישראל" . הנה כן היו השנים ההן שנות ברכה לחכמת ישראל , ובראשית שנת תר"ד כבר נודע ברבים , כי מאת ההשגחה נצפנה לרבי זכריה פֶראַנקעל החכם הישראלי התעודה הנכבדה להיות ראש ישיבה של מעלה לחכמת ישראל ותולדתו במדינות אירופה התיכונה , בבית תלמוד לחנוך רבנים ומורים (ראבבנינער אונד לעהר סעמינאר) בברעסלוי . יסוד הישיבה הראשונה לחכמת ישראל באשכנז בברעסלוי הוא דבר חשוב הקובע לו מדור לעצמו ובספר תולדות רבי זכריה פֶראַנקעל היא הפרשה היתר נכבדה ועל כן נדמה , כי לא יתעמו עלינו קוראי הספר אם נרחיב הדבור בהנושא הזה . כי תולדות בית תלמוד זה ויסודו עם כל האורות והצללים , המעלות והמורדות אשר בו ובבתי התלמוד שנעשו במתכנתו או שנתנו ממנו בכמה פרטים נכבד מאד לרעת אותם לכל איש יהודי בארצות הצפון . זה שנים אחדות , אשר טובי המשכילים בעמנו בארצנו , המשכילים העומדים בתחום היהדות והחפצים בתחיתה , נושאים נפשם ליסוד בית תלמוד על פרצוף פני בתי התלמוד לרבנים ומורים , אשר לבני ישראל במערב אירופה . טובי המשכילים האלה בתום לבם ובאהבתם את עמם ותורתם , יאמרו להעלות ארוכה להיהדות בכנסת ישראל אשר בארצות הצפון והמזרח באירופא בהרפואות והסממנים שהשתמשו בהם יהודי ארצות המערב . להם נכבד מאד דרעת תורת הבית אשר ידי רבי זכריה פֶראַנקעל וחכמים רבי הפעלים רבי יעקב בערנאיים ורבי צבי גראָטץ כונוהו , יסרו אותו , יראו ויוציאו או לאמת משפטם היתכנו הדברים האלה ליהודי המזרח אם לא .

* *
*

כבר בארנו במקום אחר¹) סבת שכחת התורה בימי דור אחד באשכנז. הלומדים שנמצאו עוד באשכנז באחרית המאה הששית וראשית השביעית היו משירי הרבנים שבאו ממדינת פוונא לאשכנז. מהם היו אחדים ששמשו את גבור התורה הגאון רבי עקיבא איגר ואחדים שבאו ממדינות אוסטריא ממערהין ואונגריא לאשכנז. באשכנז הדרומית נמצאו גם כן שרידים יחידים שהיו שוקדים על התורה בימי נעוריהם. אבל כל אלה היו שבלים בודדות, וכמעט עוד יותר משכחת התלמוד נשכחה הלשון העברית. בימי דור אחד חלפה כליל תמונת הרבנות הישנה. הבקיאות בש"ס ופוסקים היתה עתה למותר לא לבד ל"הרבנים" בעלי הריפורמה, ה"רבנים" מתורי אסורים, כי אם גם להרבנים החרדים. סדר נויקין וחלק נכבד מיתר חלקי הש"ס שנושאייהם דיני ממונות עם המור ושלחן ערוך חשן המשפט ונושא כליו, היו לספרים מלאים הלכתא למשיחא, אחרי שנתבטלו בתי דינים בכנסת ישראל שבאשכנז, וגם נעקרו מאליהם כמה פרקים ביתר הלכות התורה, באין שואל ודורש פשר דבר במצות הדת המעשית. אולם על משואות הרבנות צמחה ותעל אז הדרשנות, לא הדרשנות בצביונה עד הנה, דרשנות מתובלת ביושבי המקראות ומאמרי ההגדה והמדרשים על פי החריפות, דרשנות של הלכה בפלפול וסברא, כי אם הדרשנות המליצית ולפעמים גם דברנית ופטפמנית, דרשנות אירופאית בכל מעלותיה ומגרעותיה, בפנים יפות ומלאות חן ושכל טוב וגם במליצות שרופות וריקות המשאירות אחריהן — ריקות ואפיסות. בין כה וכה והנה קמו גם לכנסת ישראל האשכנזית חכמי לב רבי פעלים לחכמת ישראל, אשר דאבה נפשם למראה קלקולי הדור; בין החכמים האלה היו מקצתם, אשר הרחיקו ללכת בהריפורמה עד לקצה האחרון והמה מבני בית מדרשו של גייגר, אך רובם עמדו בתחום היהדות המקובלת, היהדות של העם הישראלי ברוב מנינו ובנינו כפי ההשתלשלות התולדית מראשית ימי הבית השני עד תקופת הרבנים בימי דורות הבינים ועד בכלל. הצד השוה שבשני סוגי החכמים האלה היה, כי כלם ראו ונוכחו, שהרבה יותר מדי התרחקו יהודי ארצם מעל גבול ישראל, כי באה העת לגלות שפוני טמוני החכמה הישראלית, לגול כספר דברי ימי האומה בכלל ותולדות גדוליה-גבוריה בפרט, למען

¹ ריוט"ל צונץ וזמנו 10—16 .

ידעו בחורי ישראל הנאורים כי אין להם לבוש בנזעם ומקור מחצבם, כי בני עם חכם ונבון הם, בני עם יודעי אלהיו ותיקר נפש האומה בעיניהם ורוח מבינתה תחיים. מהחכמים ההם נמצאו המופלאים והיחידים שבהם, שהיו לאמיים באמת ותמים ככל משמעות המלה הזאת בזמננו, אפס כי לבני יהודה אשר כל גדולם וחנוכם המוסרי והמושכלי היה על אדמת נכר, היה קשה להעלות המלה לאמיות על דל שפתם. כל יהודי באשכנז באין יוצאים מן הכלל הרבו לדבר, כי הם אמויג האלם האשכנזי יותר מבני מייט בעצמם, ויפחדו תמיד לכל יתנו אותם לזרים על אדמת גרמניה למצוא בזה תואנה להכדולם לרעה מהגרמנים בחקי האזרח, אולם בזאת נכרו אז היהודים הלאמיים שבחכמי ישראל אשר באשכנז ונבדלו מחבריהם השואפים להתכוללות ואבוד האומה את עצמה לדעת, בההפרה הפנימית, כי תורה וישראל חד הוא, כי העתיד שלנו קשור בקשר של קיימא עם העבר והתורה של כל ישראל, היהדות של כלל היהודים היא ולא אחרת, היא גם תורת היהדות אשר ליהודי אשכנז; בזה נבדלו אמוגי התורה וישראל שבאשכנז לפני חמשים שנה — וגם היום. זאת היתה החומה המבדלת בין גייגר ובין רבי זכריה פראנקעל או זהה הוא הגבול החוצץ בין המתכוללים ובין הלאמיים (הלאמיים בדבור או רק במחשבה) היום.

אחרי שנשתכחה התורה חזרה ונתיסדה בהתיסדות חכמת ישראל. דבר הלמד מענינו הוא, כי איש הנושא עליו שם רב בישראל צריך שיהיה לו איזה יתרון בדעת תורת היהדות מבני עם מרעיתו. תורת היהדות המעשית במלה כמעט ברובה כתורת ההלכות למעשה, על כן היה דרוש לקיים בישראל למצער דעת התורה הזאת בחלקיה הלמודיים בפניה החדשות שנתנו לה מחכמי ישראל שבאשכנז איש איש לפי שיטתו והלך רוחו. ומכיון שהיתה החכמה לעיקר והתורה (המעשית) למפל, הנה על פי שיטת החקוי שאחזו בה אחינו באשכנז, כמעט שלא רצו למנות עליהם רב שלא יהיה לו התאר „דוקטור“ כרוב כהני הדת השלטת באשכנז, כי מאחר שהרב „רב“ לא יתקרי, למצער יתקרי בשם חכים. והשם לזוי זה באשכנז לא נפלא ולא רחוק היה אז כעתה להשיגו, כי אחרי שיבקרו אלה שיש להם תעודת בגרות שלש וארבע שנים לפרקים באוניוורסיטה ויחברו מחברת קמנה בחקירה קלה כמו שהיא בתולדות איש אחד או במקצע אחר, מחברת המוחנת קמחא מתינא ומלוקמה ברובה מדברים שנשגו ונשלשו בספרים ישנים ובדיסירטציות חדשות הקודמות לה — והיו לדוקטורים בישראל ובעמים.

על הקלקלה הזאת שמו לבם כל חכמי ישראל באשכנז בראשית המאה השביעית למספרנו ויסוד בית המדרש לחכמת ישראל היה למשא נפש כל אנשי לב — „הריפורמים והאורתודוכסים“. גייגר ופילפזון הרבו לדרוש בימי עשרים שנה, כי אי אפשר לה לכנסת ישראל שתתקיים באשכנז בלי יסוד בית מדרש כזה, כי מאין נקח רבני סדר שנים אם גם לא ידעו את חכמת ישראל כאשר לא ידעו תורת ישראל. דעת כתבי הקדש וההגדות והמדרשים מוכרחת ומחויבת לכל דרשן בעדת ישראל, ביחוד בערים הגדולות, מקום נמצאו אז עוד משרידי הדורות הקודמים תלמידי חכמים וגם יראים וחרדים. על כן בדבר הזה היו כל הדעות שוות, גייגר וצונץ, פראנקעל וגם ר' רפאל שמשון הירש, איש על פי דרכי מחשבותיו והלך רוחו חשבו זאת לשאלת החיים של החיים ותמיד הורו והוגו המחשבה לכונן בית מדרש לרבנים ומורים. אולם מאד רחקו מחשבותיו של גייגר ממחשבות פראנקעל ואנשי עצתו. הראשון, על פי חפש הדעות מקצה האחרון, על פי דרכו בכח הבקרת החרשה וחפצו להפשיט מן תולדות ישראל את הלבוש הרתי, לא דרש ליסוד „בית מדרש לרבנים“, כי היתה נפש הרב הזה סולדת לכל דבר המוכיר את הרבנות ותורת הרבנים. משא נפשו היה להקים „ישיבה של מעלה לחקר חכמת ישראל“ (Fakultät für die jüd. Wissenschaft) בלי כל תכונה תורנית ודתית. תקותו וזאת היתה שמורה אתו מימי נעוריו, כי מן תקותו היתה לא לגדל רבנים שומרי תורה כי אם „תיאולוגים“ מלומדים יהודים את התורה, וגם כאשר באה לו תקותו ויוציאה לפעולת ידים בסוף ימיו קרא לבית מדרשו לא בשם „בית מדרש לרבנים“ כי אם בשם „ישיבה של מעלה לחכמת ישראל“ (Hochschule für d. jüd. Wissenschaft) ולאות על תכנית הבית ותכליתו נמצא סעיף אחד בהפרוגרמה שלו המתיר גם לאינם יהודים לבקר את בית המדרש, כי הרשות גם למלומדי הנוצרים ללמוד ולדעת את חכמת ישראל. לא כן היתה דעת פראנקעל, הוא ראה ביסוד בית מדרש לרבנים מעוז ומכון היהדות, חפץ לשום קץ לשכחת התורה; כי היוציאים מבית המדרש יהיו רבנים ודרשנים וטורי תורה להעם היתה לו לתכלית והחקר והלמוד — לדרכים מובילים אל השגת התכלית. יסוד בית מדרש לרבנים הראשון, שהיה לבית תלמוד תורת ישראל וחכמתו בימי עשרות שנים, הוא ענין רב עליליה ורב תוצאות לא לבד לכנסת ישראל שבאשכנז, כי אם גם לכלל ישראל — ולצאת ידי חובתנו זאת וגם להצעת תולדות פראנקעל קשורות הנה בבית תלמודו אשר בברעסלוי ועל כן עלינו

להציע תולדות המפעל הגדול הזה אם גם בקיצור נמרץ.
 איש היה בעיר ברעסלוי ושמו רבי יונה בן ר' יואל וואלף
 נכד הגאון ר' דוד פראַנקעל בעל קרבן העדה על ש"ס ירושלמי
 הרב אב"ד בכרליץ ורבו של רבי משה בן מנחם מרעסוי, ומצד אמו היה
 נין ונכד להגאון רבי חיים יונה תאומים הרב כברעסלוי ובמדינת
 שילוזיא. רבי יונה פראַנקעל זה לא זכה לשם גדול בחייו, אבל
 לאחר מותו קנה לו מקום נכבד ושם עולם בספר תולדות כנסת ישראל
 שבאשכנז; האיש הזה היה בעל תורה והשכלה במדה בינונית וידע גם
 את הלשון העברית והתורה התלמודית, אך יותר מתורתו והשכלתו
 היה אוהב תורה וחובב השכלת ישראל ועד חצי ימיו מצא פרנסתו כדי
 מחיתו בדוחק וכמעט שנולד וגדל בעניות, אך כאשר עברו עליו שנות
 השחרות נפתחו לו שערי ההצלחה, הצליח בעסק קבלנות ואחרי כן
 הלך והצליח בכל אשר פנה, עדי עשה לו בחריצותו ובישרת לבו שם
 ועשר גדול, מסחרו פריץ בארץ ועסקיו רחבו ונסבו ויבן לו בית-מסחר
 גדול לשם ולתהלה בברעסלוי, בית נאמן לכל הבאנקירים, גם הממשלה
 הפרוסית הכירה ותכבד חריצותו ויושר הנהגתו במסחר ומשא ומתן
 ותרימוהו למעלת יועץ המסחר (Commerzien-Rath). אך ברוב עשרו
 וברום מעלתו לא רמו עיניו ולא גבה לבו, וכאשר נתגדל בעני, כן
 הוסיף לחיות בעני ובצמצום גדול עד לגבול הקמצנות גם בהיותו מופלג
 בעשירות; הכנסותיו היו מרובות והוצאותיו — כאפס נחשבו, כי כאחיו
 רבי דוד פראַנקעל — אשר נשאר רווק כל ימיו ורכושו העניק לרברים
 שבצדקה — לא נשא גם הוא אשה ולא בנה לו בית משפחה. כרוב לעשרו
 העניק מהונו לקרוביו בני משפחתו העניה; אך גם להם נתן באיפת רוזן
 זעומה לאיש איש קצבה מצומצמה לשנה, וגם זאת עשה רק באחרית
 ימיו, בראותו כי קרב קצו ואין לו בנים יורשים את הונו. אולם גם
 כי לא הצטיין רבי יונה פראַנקעל במדת הנדיבות בימי חייו, אך בני
 קהלת ברעסלוי ידעו כי העשר הזה שמור לקהלת ישראל בעירו ולטובת
 הכלל של יהודי פרוסיה; על כן כבדוהו בכל כבודי הקהלה, נמנה לראש
 „חברא קדישא" ו„דירקטור" לבית חנוך יתומים אשר כלכל על
 הוצאותיו במשך עשר שנים, וגם בנה על ידו בית המדרש ובית הכנסת
 ופאר את הבתים בכל פאר ויופי במעם העת החדשה, אך בשמירת
 המנהגים העתיקים והדינים המסורים להכנסיה משנות-דור ודור. ככלל
 לא נוכל להחליט דבר על דבר הליכותיו של רבי יונה פראַנקעל והלך
 רוחו ברעות ואמונות. אחרי מותו היו שומרי אמונים סופרי ברעסלוי
 אשר בכה"ע Orient לשנת 1846 טוענים, כי היה כלו שלהם, וסופריו

וסופריו של „צייטונג דעס יודענטהומ'ס" וביחוד גייגר וחבריו מענו: „לא כי משלנו היה", אך זאת נדע מפי עדים נאמנים, כי אביו רבי יואל וואלף היה צדיק וחסיד בעל סגופים, אך הוא התנגד לזה ויבט על החסידות המופלגת בשאט נפש, אף כי גם הוא היה זהיר בכל דיני התורה. בשנת 1841 היה לאחד מפרנסי העדה בברעסלוי בעצם ימי המריבות בין הרב טיקמין ושומרי אמונים אשר בהקהלה ובין גייגר וסיעתו עשירי הקהלה ופרנסיה — המריבות אשר ארכו עד לשנת תרי"ז ועל ידיהן נתפלגה הקהלה ותתפרד לשני מחנות, מהדבר הזה כי היה רבי יונה פראַנקעל על אחד מראשי הפרנסים (Ober-Vorsteher-Collegium) שקראו את גייגר לבא לברעסלוי וגם העבירו את הרב טיקמין ממשמרתו נדע להיכן היתה דעת ר"י פראַנקעל נוטה. מעדות נאמנה נדע, כי היה הר"פ כרוך מאד אהרי גייגר, כי בכל היות דעותיו של גייגר זרות מאד לרוב בני דורו ורבים חשבוהו לכורה קבר להיהדות, הנה זאת הודו גם מתנגדיו, כי היה האיש חכם לוקח נפשות במדברו הנאווה ובלקחו הנעים ובהיותו מקבל את כל האדם כסבר פנים יפות ובקסם על שפתיו משך אליו את הלכבות. ועל פי השפעתו ועצתו החליט פראַנקעל להקצות סך גדול מהונו ליסוד „בית מדרש לחכמת ישראל", וכאשר כתב צוואתו בשנת תר"ב היה גייגר העורך את סעיפי הצוואה בנוגע ליסוד בית המדרש על פי חפץ פראַנקעל. בשנת תר"ה עשה פראַנקעל שנויים אחרים בצוואתו במה שנוגע ליסוד „בית המדרש לחנוך רבנים ומורים" על פי עצת חבריו הפרנסים הראשים שהיו תמימי דעות עמו וידעו את חפצו, וימת רבי יונה פראַנקעל בחדש יאנואר לש' 1846—תר"ו. כאשר פתחו האפוסטרופסים שנתמנו על עזבונו את צוואתו מצאו, כי את כל הונו פסק על דברים שבצדקה השונים אשר בהקהלה. כל ההון עלה לסך עצום מאד בימים ההם מאות אלפים טהאלער. מלבד בית החולים הגדול הנבנה על הוצאותיו, נבנו בתי-מעון לעניי ישראל בכלל וביחוד לעניי בני משפחתו; לקרוביו אלה מרד גם הפעם באיפת רוזן ולא קצב להם תמיכה יותר מהתמיכה שקבלו בימי חייו, אך שלשת רעיו שמנה אותם לאפוסטרופסי העובון ועושי רצון המת והמה פרנסי העדה: י. לעווי, לאַבל מילך ויוסף פרינץ, ראו כי יהיה בזה חלול כבוד המת, אם לא יושעו קרוביו העניים בנדיבות שארם העשיר בעל אלפי האלפים, וימצאו מקום להמציא להם עזרה בזה, שהקדיש סך גדול בלי קצבה והגבלה לקרן קיימת, אשר מהרכיב ישיאו קרוביו את בנותיהם ויתפרנסו בניהם הלומדים חכמה או מלאכת מחשבת בבתי מדרש החכמה

והמלאכות. ויגדילו הם — אפוטרופסי העובון הנזכרים בשמותם למעלה — את הסך הזה לכמה מאות אלפים מהאלער. סך גדול פסק לגמילות חסדים למוחרים ובעלי תשומת יד, אשר יטוכו, להחזיק בהם עם בתים למשכן ומושב הפקידים והממונים על כל המוסדות; עוד סך עצום שמפירותיו ירימו בכל שנה ושנה כל ימי עולם את מסת נדבותיו בחייו למעשה הצדקה בעורנו חי.

אולם הכי נכבד לכנסת ישראל האשכנזית היה הסך הגדול אשר הקצה פראַנקעל ליסוד „בית מדרש לחנוך רבנים ומורים“ (ראבבניער-אונד לעהרועמינאר), בתנאי מפורש לפתוח הבית בימי חמש שנים לפמירתו. מני אז צוואתו של רבי יונה פראַנקעל ויסוד בית עומדים בקשר ויחס ישר אל התנועה הריפורמית וההתנגדות לה, זאת התנועה אשר הביאה מהומה לעולמה של כנסת ישראל באשכנז ותקרעהו לקרעים שלא נתאחו עד היום. אולם בשום לב אל תולדות הענין הזה לברו נראה עד כמה פעלו תנועות הזמן ההוא מחוץ למחנה העברים על הלך רוח היהודים האשכנזים בהתייחסותם לתורתם ולעמם.

בקיץ לשנת תר"ו היתה אספת „הרבנים“ בעלי הריפורמה בעיר ברעסלוי וגויג'ר שהיה אז שם „מרא דאתריה“ היה לנשיא האספה, באשר כי באמת היה הוא המעורר הראשון ליסוד בית המדרש להכמת ישראל ובהתעוררותו ועצתו עשה המנוח פראַנקעל את מעשהו, הנה היה דברו אל חבריו בהועד הנמנה בסוד האספה אשר חבריו היו מלבד גויג'ר גם האלד היים, פליפפזוהן, שמוין וסאלאמאן לערוך מכתב אל שלשת אפוטרופסי העובון מקיימי דברי המת נכבדי ברעסלוי הנקובים למעלה בשמותם לבקשם, כי ביחד עם הרבנים הריפורמיים יגשו להוצאת המחשבה למעשה. על המכתב הזה באה תשובת האפוטרופסים, אשר למקצת דבריהם נשים מקום כזה לאמר: „... הננו מכירים את צדקתכם וחובתכם הקדושה לדרוש, כי הורע אשר תורעו עתה (בהאספה) ירוה את האדמה להוליד ולהצמיח פרי תהלה לכבוד האמונה ולהפארת אחינו בני אמונתנו, כי דבריכם הטובים יצאו לפעלם ומחשבתכם הנשגבה תצטרף למעשה רב העליליה... להחפץ הזה הקדיש המנוח הסך הגדול הזה ליסוד בית חנוך למורים ורבנים. ונחשוב אותנו למאזשים אם נוכל להתחבר עמכם ולהעזר בכחכם להוציא המפעל הכביר הזה למענהו... ברעסלוי 24 יולי 1846“. ועל החתום: י. לעווי, לאָבל מילך, יוסף פרינץ ו.

¹) Protokolle der dritten Rabbinerversammlung zu Breslau 1846. S. 292—299.

מהדברים האלה נרע, כי היו שלשת הפרנסים בברעסלוי תמימי דעות עם רבם גייגר נשיא האספה הריפורמית ודעתם היתה נוטה ליסוד בית מדרש, אשר (לדבר בלשוננו של גייגר) יהיה „סתירה על מנת לבנות“... אולם לסבות שונות לא יצא אז דבר יסוד בית המדרש לפעול ובתוך כך באה ונהיתה המהפכה המדינית בשנת תר"ח, ובעקבותיה הרחיפה לאחור גם בהאימנציפציה (הוכיז בזכויות האזרחים), וחלומות חזוי החירות התעופפו כצל עובר; התקוה, כי עוד מעט וככל הגוים יהיו בית ישראל במשפטי אזרח היתה למפח נפש. ובמדה זאת שבה ותסוג אחור גם התנועה הריפורמית, ורבים מהרחוקים (מתייחדות המקובלת שהיא ההיסטורית) נעשו קרובים. בשנת תרי"א נראה האות הראשון, כי שנה הרוח המתחולל בקרב הכנסיה הישראלית האשכנזית את דרכו, תחת בולמוס ההתבוללות נשמע קול קורא לשובב נתיבות היהדות הכתובה והמסורה, הקול אשר מצא לו הד בלב רבים ובפראנקפורט דמיין, עיר מולדת גייגר, אשר משם יצאה התנועה הריפורמית מקצה האחרון אל כל קהלות ישראל האשכנזיות, שם נוסדה חברת שומרי-אמונים מעשירי העיר וגדוליה ויקראו להם למורה ורב את רב רפאל שמשון הירש רב בניקולסבורג ומדינת מעהרן. זאת היא לדעתנו פתרון החידה, כי שלשת הפרנסים בברעסלוי אשר בשנת 1846 היו דבריהם אל גייגר וסיעתו, כי יכירו צדקת ראשי הריפורמה לדרוש, אשר הזרע הטוב שהמה זורעים על תלמי לב בני מרעיתם יפול על אדמה פורייה להכות שרש ולהצמיח פרי תהלה, אותם הפרנסים בעצמם, אשר חשבו אז את עצמם למאשרים להתחבר עם בעלי הריפורמה הקיצונה ביסוד „בית מדרש וישיבה של מעלה לחכמת ישראל“, הפרו בריחם את גייגר, ובפירוש הודיעו כי אין כל תקוה לעתידות הבית הזה אם לא יכונן ויוסד על יסודות היהדות המוחלטת, היהדות ההיסטורית, לאמר: יהדותו של כלל היהודים ולא יהדותם של גייגר והאלדרהיים וסיעתם ואף לא יהדותם של החרדים על האותיות שבתורה בלבד.

אז באה לידי אפטרופסי העובן המחברת הראשונה של הספר החדשי לתולדות ישראל וחכמתו מאת פראנקעל לשנת 1868 ויקראו את דבריו בהשקפתו השנתית על דבר „תורת בית המדרש לחנוך רבנים ומורים“ ויכנסו דבריהם אל לבו. והדברים האלה הם באמת תורה שלמה לדעת תעורת הרבנים מלפנים והיום וכמה יהיה כח בית כזה יפה להעמיד רועי הקהלות, אשר יקימו בישראל תורה ומעשים טובים. מהדברים האלה שנאמרו לפני יובל שנים לא נגרע ערכם גם היום ויש

ללמוד מהם הלכות גדולות בשאלת הרבנות המנסרת היום גם בעולמה של כנסת ישראל אשר באירופה המזרחית. וזה תוכן דבריו:

„היהדות לא תירא מפחד צוררים ומשואת רשעים. מימי עולם ועד הנה כבר ראתה, כי הזמן מבלה אותם, הם כליל יחלופו ותורת אמת לעולם תעמוד, גם לא רבה היא הסכנה שהיא צפויה אליה מאת קמני אמונה והמתרפים באמונתם, הם יסחפו בזרם העת ובימים קרובים או רחוקים יצאו מגבול ישראל. הסכנה היותר עצומה — סכנת הרעה הגדולה, אשר בבאה ימחה גם השבט הישראלי מעל פני האדמה היא שכחת התורה, כי יבא יום ו„ספר התורה“ יהיה לספר חתום. אות הזמן הוא, האות המורה על חשכת מאורם של ישראל הוא, כי שמירת התורה הזאת מסורה עתה ליחיד האומה — לחרבנים, כי נמסרה התורה למפלגת תיאולוגיים. אך גם הדור היתום הנוכחי יראה כוונה אור יקרות לבנינו בדורות הבאים. נורא הוא הרעיון הזה אך הנה כבר בא ונחיה: ידיעת התורה נמסרה ליחידים שומרים ממונים על שמירתה. אך מאין יקחו השומרים האלה בדור הבא? מי ומי יבין לבבות „רועי-רוח“ אלה, כי ידעו לעמוד על משמרת הקדש? איה הרב הדומה למלאך ה' צבאות אשר מפיו יבקשו תורה תלמידיו והוא יתן מרוחו עליהם? הננו היום (כן יקרא רבי זכריה פֶּרְאֶנְקֶל לפני ארבעים ושבע שנים) עודנו מלקטים פרורים משלחן התורה אשר לפני ה' בדור העבר. עוד נמצאים זעיר שם זעיר שם שְׁרִי אנשי כנסת הרבנים הגדולים אשר האריכו ימים עד ימינו, אבל מי יהיו השומרים את שארית נחלתנו השרודה היחידה בעוד ימי שנות גבר אם לא נכונן עתה בית גדול שמגדלים בו מורי התורה ושומריה במהרה?“

כהנה וכהנה ידבר רבי זכריה פֶּרְאֶנְקֶל דברי התעוררות בשלהבת יח, יקרא לעשירי ישראל ופרנסי הקהלות הגדולות, לחרבנים הנאמנים להעם ותורתו, כי יחישו להניח אבן פנה ליסוד בית מדרש „לחנוך רבנים — מורי תורה“ בישראל. ואז לא ידע עוד פֶּרְאֶנְקֶל, כי החפץ הזה קרוב אליו מאד, כי אף אם כבר נודע אז דבר העובון של ר' יונה פֶּרְאֶנְקֶל, הנה חשבו אז, כי אפוטרופסי העובון הם מבני סיעתו של גייגר, ועל כן נתיאשו ממנו החכמים והרבנים המימי דעות עם הרז"פ וסיעתו וחשבו, כי אם יקום ויתכונן הבית הזה יהיה אולי ל„ישיבה של מעלה לידיעות או לחכמת ישראל“ אך לא „בית מדרש לחנוך רבנים“, וביחוד, כי רוח מפלגה קמנה שואפת לקרע ופרוד מעל בית ישראל תהיה חופפת על הבית ההוא — על כן יוסיף רו"פ במאמרו זה לשאת משאו על הרבנות בכלל ויאמר:

ב„עשרות השנים האחרונות למאה העברה (למספרם) נתעוררו הלכבות על ידי תנועה חדשה אשר כמותה עוד לא נהיתה בישראל. להתנועה שהתחוללה בעולם אירופה הגדול על ידי הפילוסופים החריפים העניצקלופדיסטים בצרפת פתחו תלמידי רבי משה בן מנחם פתח לעולם קטן — עולמו של ישראל; בזה לא נאבה לאמר, כי כהעניצקלופדיסטים אמרו גם תלמידי בן-מנחם לעשות קדש חול בפילוסופיה של לצנות ומהתלות שנונות; כי כזאת לא דברו בגלוי ורבים היה איש חכם, צדיק ושומר תורה. אך בכח רוחות נושבות מחוץ למחנה ישראל נשתנה המעם ונתחזקה ההשכלה או השאיפה להשכלה והגוי החיצוני. ואמנם כן, ההשכלה באה לגבול ישראל וירבו גם המשכילים, אך לא החכמה ודורשיה החכמים. חקר החכמה נעדר במחנה ישראל אשר באשכנז. בני הדור זנו אחרי הספרות היומית ובחשק נמריץ ינקו שדי הפילוסופיה הצרפתית הקוצצת בנטיעות ועוקרת השרשים. או היו לבני הדור ההוא הרבנים אך למותר, וגם המתונים והמעולים שבהמשכילים חשבו, כי לא טוב למנות רבנים גדולים בקהלות ישראל, כי היתה יראת רב גדול על פניהם לבל יהיה הוא למוקש להשכלה ומשאלות הזמן, כי היו רבני הדור הזקנים אך גבורי התורה התלמודית ונעדרו כל ידיעה גם בידיעות היהדות אשר מחוץ לגבולות התורה התלמודית. במעמד כזה היתה הדעת נותנת, כי צדיקי הדור החרדים ימהרו להושיב על כסא הרבנות רבנים גדולים בהפקד מקומם באחת הקהלות הגדולות והעתיקות, אך גם הם התרשלו בדבר. החרדים התמימים האלה היו קצרי ראות, לא ידעו את דורם ולא התבוננו על העתידות אשר תבאנה. בכל הקהלות הגדולות היה רב מאד מספר הלומדים וגם גדולי התורה היו לא מעטים ולרב-רבנים העליון לכל מורי הוראה, רב גדול באמת לא הרגישו כל נחיצות. לפי הטבע של אהבת אדם את עצמו לא אבו הלומדים האלה להיות נכזים מחופתו של „הגאון הגדול“ אב בית דין, אשר כאור תורתו יאסף נגהם. זה חפץ בעצמו להיות הרב בקהלתו וזה חשב מחשבות על דבר קרובו. — קמנות-הדעת ופניות ונמיות פחותות יצאו ממחבואיהן כהגיע תור בחירת רב גדול בקהלה גדולה. הנה כן נפלה לארץ עטרת הרבנות הגדולה ומקומה ירשו הדיינים ומורי הוראה, הנכנעים אל הפרנסים, אשר רובם היו פורקי עול ויחשבו את הדת ואת התורה, את היהדות ואת נושאי דגלה למטבעות שנפסלו מרוב ימים. הרב הגאון לפניו היה באמת לשר התורה ועומד על גבי כל המפלגות והמרכזו ליהדות וכנסת ישראל וזתה למצער שלמה ונאחדת מכפנים. בבטול הרבנות נקרעה

הכנסיה לקרעים קרעים, חיי הצבור הלכו ודלו — וחפצי המשכילים והחרדים לא עלו בידי שתי המפלגות ותקות שתיים היתה למפח נפש".

„אך הימים שעברו עוד לא ישובו. הישיבות במתכונתן מימי הדורות שבמאות השנים האחרונות אינן מספיקות היום להשיב עמרת התורה ליושנה והננו מוכרחים לתת להחכמה את תפקידה. קרני אור יקרות נראו לנו מתוך חשכה. הדעה כי היהדות והחכמה לא תוכלנה לדור בעולם אחד נתבטלה, כאשר קמו בדורנו האחרון אנשי מופת אשר בכל השכלתם הצרופה לבם מלא דעת את היהדות והאמונה בהכח אשר בכל השכלתם הצרופה לבם מלא דעת את היהדות והאמונה בהכח האלהי הצפון בה. השלמים האלה מאמינים אמונה שלמה, כי היהדות היא נצחית והעם הנושא אותה הוא עם עולם. הנה כן עבר ונתבטל הספק של הספקנים בכח היהדות וכחה לעמוד בפני הבקרת המדעית. הנה כן יש תקווה נכונה כי יסוד בית מדרש לתורה וחכמת ישראל ולתכלית חנוך רבנים ומורי תורה יוכל לתקן את המעות בימי הדורות האחרונים. והחובה הקדושה הזאת — להוציא לאור עולם את המפעל הכביר כיסוד בית שיחיה מעון ומכון התורה — החובה הזאת מוטלת על הרבנים. עליהם לתת האות הראשון, כי עוד כחם רב לעשות גדולות בעמם, ולמען ידעו את חובתם זאת עליהם לשום לב ולרעת מה בין הרבנות לפנים והרבנות היום. לפנים בישראל נשענו הקהלות על הבת קול שהיתה מכות: „כל העולם כלו ניוון בשביל חנינא בני וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת". ועל כן היתה הקהלה דואגת להרב, לבל יקופח שכרו של הצדיק לעולם הבא ותקצוב לו פרנסתו בדוחק גדול בעולם הזה, למען תגדל זכותו בהיותו עוסק בתורה מתוך הדחק, והרבנים היום (בימי פראנקעל באשכנז) — מתפרנסים בהרוחה. לעמדת זה מה עשו רבני ישראל מלפנים ומה עושים היום? ככל היות פרנסת הרב לפנים בדחקות ולפעמים גם סבל עני ומחסור לא הגיע לה רק אחרי שהיה יגע ועמל בתורה עד לחצי ימיו וקנה לו שם טוב בתורה. הקהלות היו דורשות מהרבנים כי יהיו גבורים בחכמת התורה, ומי יתן כי בעלי הקהלות שבזמן הזה ישובו גם הם לדרוש כזאת בחוקה מרבני זמננו, וכי דור הדרשנות היפה, דור הראה רק לפנים ומתענג רק על מראה עיניו בעמוד הרב הדרשן על מרומי הבמה ועל משמע אוזניו — דרשה מלאה זיו ומפיקה נוגה, אך תוכה — אפס וריקות, הדור הזה כליל יחלוף. הרב לפנים היה כל היום משיב לשואליו, ובהיותו מיראי-הוראה היה מדרקק להשיב כהלכה שלא

להקל במקום שאמרו להחמיר ושלא להחמיר במקום שאמרו להקל, היה זקוק לדעת את המקצוע הגדול שבתורה — דיני ממונות, וכאבי הנביאים היה „כל העם נצב עליו מן בקר עד ערב“. ומלבד כל העבודה הגדולה הזאת, היה כל רב גדול בתורה חושב לחובה לעצמו להיות תופש ישיבה ולמצער לשנן שעורים דבר יום ביומו לפני בחורים מקשיבים. את הרבנים שבזמננו אינם ממרידים בשאלות שונות וביחוד נקיים הם ממטרות דיני-תורה בדיני ממונות, ואם כן במה יעסקו אם גם לא יעמיסו עליהם עול התורה להורות דבר ה' לבני הנערים. בדרשה לבדה לא יצאו ידי חובתם“.

„הנה כן אנשי המופת, רבנינו בזמן שהיתה התורה מצויה בינינו, יהיו נא לעינים בהציבנו תכנית „בית החנוך לרבנים ומורי תורה בישראל“. הם כאשר הפצו ליסוד ישיבות בישראל לא אמרו לבקש גדולות, כי אם קוו אשר אם ראשית מעשיהם תהיה מצער אחריתם ישנא. היהדות לא תדרוש לעשות פומפי לרבניה, „לא בחיל ולא בכח כי אם ברוח“. נתעורר גם אנחנו להניח אבן פנה לבנין עדי עד. כאבותינו רבי הפעלים נקרא נא את המכון לתורה בשם „חדר“ או „בית מדרש“, והיה יהיה גם בית המדרש אשר בו ישימו קבע ועיקר את ידיעות תורת היהדות לכל ענפיה וסעיפיה, אבל גם להחכמה נשים בו מקום לפי כבודה ויקרת ערכה. ישוב נא הרב להיות אשר היה מלפנים נושא דגל התורה בקהלה ונותן מרוחו עליה, לא יהיה רק נאה דורש, כי אם — וזה העיקר — נאה מקיים את התורה בישראל ועוסק בה, כאשר עשו אבותינו מלפנים, יגיד נא שעורו לתלמידיו לא „בשעה שאינו לא יום ולא לילה“ כי אם תמידים כסדרם כמה שעות בכל יום, והוא ותלמידיו עמו יהיו „לנים בעומקה של הלכה“, ידעו נתיבנה ל„אמתה של תורה“. בבית המדרש הזה יתכצר גם כן מקום נכבד לבינה במקרא ותורת הלשון העברית. בקהלות הגדולות לא יכבד הדבר למצוא מקור לכלכלת ישיבה או ישיבות מהמפוס הזה, אך בעלי הכסף לא יהיו בעלי הדעה בהמוסד והמכון הזה, כי אם ההנהגה — בכל מה שנוגע להלמוד והחנוך — תהיה מסורה להרב ראש הישיבה. להיריעות החיצוניות (Externen Wissenschaften) יקבעו קתדרא אחת או שתיים למורים עוזרים, להכין את התלמידים המצוינים בכשרונות להכנס לאוניוורסיטה, הנסיון הורנו, כי אין מקצעות התורה הישראלית נקנים כי אם בנירסא דינקותא, ובאופן כזה אין לקוות, כי באותן השנים שיבקר האברך את הגימנזיה, נוכל להקנות לו את הלמודים העברים להבין ולהורות,

בשעה קלה שיאציל מלמדיו השונים, בשעה שנפשו עיפה משבתו בבית הספר והכנת שעוריו בביתו. על כן מוכרח הדבר, כי בבית מדרש לתורה יבין עצמו לאט לאט לעמוד בנסיון אחרי כן ולקנות לו היריעות הדרושות לו לעמוד אחרי כן בנסיון לתעודת בגרות מבית ספר הגימנוזיה". הצעתו של פראנקעל היתה, כי כל קהלה וקהלה תתמוך את "בית המדרש לחנוך רבנים" וכל רב ורב יהיה מעורר לעזר בדבר קבלת התלמידים היותר מוכשרים וביחוד לשום לב ל"בני העניים אשר מהם תצא תורה".

אלה הם הדברים אשר דבר פראנקעל באחרית שנת 1852 בהיותו עוד בדרעווען רב יושב על כסא ההוראה ומגיד "שעוריו" לקהל מקשיביו, ויכנסו הדברים היוצאים מלבו ללב אפוטרופסי העובון של רבי יונה פראנקעל ומבלי לקחת דברים עם רב הקהלה בברעסלוי גייגר באו בכתובים עם פראנקעל, אשר עד הנה לא ידע את האנשים ומחשבותיהם, וימלאו ידיו להציע לפניהם כל תורת הבית ותכניתו ובפירוש הסכימו לחפצו, כי לא יהיה הבית הזה "ישיבה של מעלה לחכמות היהדות" כי אם "בית מדרש לחנוך רבנים ומורי תורה בישראל".

המאורע הזה המר רוח גייגר וירעיש לבו. נפשו ירעה לו, כי האנשים אשר חשבם לבני בריתו ותמימי דעות עמו, האנשים שהיו פרנסי הקהלה אשר קראה אותו לרועה ומנהיג דתי, המה בגדו בו ולא שמו לב ל"תורת הבית" אשר שם הוא לפניהם, תורת הבית אשר בהתעוררותו ועזרתו עומד עתה להוטר. עוד יותר חרה לו, כי עזבו אותו וילכו לבקש להם לראש בית המדרש את האיש, אשר היה נודע למתנגדו היותר גדול עוד מימי האספות וקודם להן, וכי גם אלה שנועדו להיות לעוזרי פראנקעל ואנשי ימינו ועצתו המה אנשי ריבו. בזעף נפשו כבר החליט או גייגר לצאת מברעסלוי לעת מצוא.

הנה כן יצא פראנקעל מדרעווען וירד מעל כסא "רבנות המדינה" בזכסוניה, אשר ישב עליו בימי שמנה עשרה שנים, אך הירידה הזאת היתה עליה, כי עלה לשבת על כסא-ההוראה לישיבת רבנים הראשונה באשכנז במעם העת החדשה, ונפתח לו פתח תקוה להרביץ תורה ולהגדיל תורה ולהאדירה. בבא פראנקעל למקום תעודתו זאת היה יכול לאמר בצדק "זאת מנוחתו כי אויתיה". לפי הלך רוחו, להעמיק ולעייין בחכמה — היתה משמרתו החדשה חוג הפעולה הנכון לו יותר מהרבנות. אז השיג כל חפצו לעמוד רק ברשות עצמו, כי יסודו של רבי יונה פראנקעל היה או והוא גם עתה דבר חשוב שיש לו

עמידה בפני עצמו ומתנהג על פי אפומרופסות (קוראמוריום) מיוחדת ואינו משעבד להפרנסות של הקהלה. מראשית באו התוה לו פראנקעל דרכו לברו בעצת חבריו ועוזריו, אך לא פנה לעזרת הרב או הרבנים. והדבר הזה, כי לא נשתעבד בית מדרשו לא להרב „מרא דאתרויה“ ולא להפרנסים, היה לו למקור ברכה ולא נראו בו — ככל אופן בחצי יובל השנים שעמד רבי זכריה בראש הבית — סימני העבדות לעשירי ישראל ואציליו הפרנסים.

* *

*

„יסוד בית מדרש לחנוך רבנים ומורים“, לדבר בלשון צואתו של רבי יונה פראנקעל, שאליו נגשו אז רבי זכריה פראנקעל, חברי הועד המפקח על העזובין ועושי רצון המת בכרעסלוי, היה הנסיון הראשון במלכויות אשכנז ובפנים ידועות ככל אירופא המערבית. אמנם כן כבר נמצאו אז שני בתי מדרש לרבנים: במייץ (Metz) שנחשבה אז למורח צרפת ובפאדובה אשר באיטליה האויסטרית בימים ההם. אך בצרפת ובאיטליה היה מספר ישראל מצער מאד, ובית המדרש שבמייץ לא נוסד מחדש, כי אם החליף צבעו וצביונו. בית המדרש זה היה ההמשך מהישיבה הגדולה במייץ, אשר על ידי הגאון הליטאי, אשר בא לשבת על כסא הרבנות במייץ בראשית ימי המאה היששית למספרנו רבי אריה ליב בעל „שאגת אריה“ (מת בשנת תקמ"ה) ובימי המהפכה ומלכות נאפוליון הראשון נשתנה צביונה וצבעה של ה„ישיבה“ לבית מדרש הרבנים (ונעתק אחרי כן לפאריז). אך מספר תלמידיו היה מעט מאד וגם המורים לא זכו לשם, כי בצרפת לא נמצאו אז כלל חכמי ישראל, כל עוד שלא הרבו לבא שמה יהודי אשכנז. עוד פחות מזה היתה מרת השפעתו של בית המדרש הרבנים בפאדובה, ורק זכותו של שר"ל היהודי הגדול והלאמי הנלבב עמדה לו, כי ישאר שם בית המדרש הזה לזכרון בספר תולדות ישראל. לא כן היה דבר יסוד בית מדרש כזה בלב אשכנז, ששם עוד נמצאות כנסיות ישראל מרובות באוכלוסין במספר הגון לערך יתר ארצות המערב, במלכויות אשכנז, ששם התנברה התנועה להריפורמה, ובכל אופן נראו עוד סימני חיים ותנועה בחיק החברה הישראלית. בגלל הדבר הזה הכירו והרגישו המיסרים את כל תקף המפעל רב העלילה שהם נגשים עתה להוציאו למענהו, וירבו לשאול שאלות, לחקור ולברר כל פרט ופרט וישלחו דבריהם לחכמי הדור לבקש תורה מפיהם. והמשא ומתן במקצוע הזה (כאשר בכלל קורות התיסדות בית מדרש גדול מסוג הזה באירופא

התיכוננית) הוא יקר מאד ביחוד לבני עמנו אשר במזרח, כן לדעת המשתוקקים לראות בית כזה נכון ונשא גם בארצנו וכן לדעת המתנגדים להמחשבה הזאת מטעמים שונים, ובכל אופן דברי החכמים הוגי דעות ורבי פעלים בחכמת ישראל ובעסקי הכלל תורה שלמה היא לכל הנלכבים שבמשכילי ישראל בארצנו, אשר עתידות התורה ותקומת היהדות נגעו בלבבם. אנחנו פה נוכל רק להביא ראשי פרקים של המשא ומתן הזה ואותם נשים לפני קוראינו בזה.

אחרי שכבר בא פֶּרְאָנְקֶעל לברעסלוי וסדר עם חברי הועד המפקח (קוראטוריום) כל תכנית הבית שב לררעזרען ויכתוב להם הדברים האלה: "... לבית החנוך (בית גדול — סימינריום) זה שאנו אומרים להקים תהיה חשיבות גדולה לכלל היהדות; הבית הזה לא יהיה לקנין מקומי — למכון ומוסד עומד ברשות קהלה או מדינה, כי אם נחלת כל ישראל וקנינו; מקום דירתו של המכון הזה הוא בברעסלוי, אך ברוחו והליכותיו נחוץ מאד שלא ישא עליו עקבות המקום ולא יהיה משעבד להקהלה שהוא נמצא בה במקרה. בהמכון הזה נמצא את ראשיתו ועתידתו, את תקומתו ותכליתו, וכל כחו וגבורתו ימצא בתכונתו ותכניתו. נחוץ מאד, כי יהיה לבית הזה עמידה בפני עצמו, בלי כל שעבוד ובלוי כל התקשרות למוסדות הקהלה, ואם תעשו אחרת, או יקבל המפעל פנים של מפלגה מיוחדת (פני הרבנות והפרנסות לפי רוח היום הנושבת הזמן) ויהיה לאחד ממוסדות קהלת ישראל בברעסלוי, אוראו יהיה לסלע המחלוקת בין המפלגות וימיר תמונתו ותכונתו לפי תמורות העתים ושנווי המעם והרעה מעת לעת"¹⁾. — דברי פֶּרְאָנְקֶעל אלה היו ערוכים נגד הדברים המפורשים בצואתו של הנדיב המנוח, כי שם נאמר, אשר הסימינריום יתאחד עם בית הספר „ווילהעלם שולע“, אחד מבתי הספר לבני ישראל הראשונים שנוסדו באשכנז באמצע שנות המאה העברה (עיין ספרי ריט"ל צונץ עמוד 11 בהערה) — בית הספר הזה נתבטל וחפץ המנוח היה כי ישוב ויוסד הבית הזה, שנוסד בזמנו בעזרת שר המדינה, ויתאחד עם בית המדרש לחנוך רבנים. אך רצון המת לא נתקיים מטעם אחר, כי לא נאותה הממשלה להשיב ולהקים בית ספר כללי מיוחד ליהודים, ובכך נפטרו המפקחים מהמצוה לקיים דברי המת לאשר המפעל העקרי ומובתו להיות מפשי מכל השתעבדות לרוח המקום ורוח הזמן. רבי יום טוב ליפמאן צונץ, שגם את עצתו שאלו בדבר

¹⁾ Das Jüdisch-theologisches Seminar der Fränkelsche Stiftung zu Breslau 1879, III. Beilage A.

יסוד הבית, חוה דעתו, כי אי אפשר לאחד „בית חנוך לרבנים ומורים“¹⁾, כי שתי התעודות שונות הן ותוכן הלמודים אשר להרבנים יהיה גם כן שונה מאלה אשר לפני המתעדים להיות מורי תורת ישראל בבתי הספר. כן היתה גם דעת הד"ר פייט בכרלין, כי כל עוד שלא נתבררו עניני הפעולות בהקלה אשר להרב והבדלן מפעולות המורה, אי אפשר אף גם ליסד ישיבה אחת אשר תסתעף בהמחלקות העליונות לשני ענפים²⁾. נגד הדעה הזאת כתב פראנקעל מגלת ספר להוכיח, כי רב ומורה הם שני שמות נרדפים, כי מה מיבה של ההוראה הזאת? הן לא בגדול וחנוך מורים להדיעות הכלליות הכתוב מדבר, כי אם בחנוך מורי הדת, לחנוך מורים ישראלים, לא בכלל כי אם בפרט, מורים לתלמידים בני העברים את התורה הישראלית. ביסוד בית תלמוד מסוג הזה לא נשים לנגד עינינו את הלמודים הכלליים, כי אם את דעת היהדות, ובכן כאשר תעודת הרב היא להחזיק את האהבה לתורת היהדות בלב היהודים בני דור הולך, כן תעודת המורה היא לעורר את האהבה הזאת בלב בני דור בא. תעודת שניהם גדולה ויקרה במדה אחת ויסוד ושרש שתי התעודות האלה הם בדיעה עמוקה בבינה והרגשה שלמה את תורת היהדות ויסודותיה. בהגיון ישר יוכיח, כי הרב צריך להיות אותו מלאך ההשגחה, אשר תורה יבקשו מפיו כל אלה, אשר יאבו לדעת את תורת עמם ידיעה שלמה, ובכן הוא גם מורה, ובהכן איש ישראל את עצמו להיות לרב בישראל מחויב הוא להרגיש בנפשו גם את הכשרון להוראה. ובאשר כי המפעל הזה (יסוד בית המדרש) הוא הנסיון הראשון, נחוץ לסדר את הלמודים בתכנית כזאת, שעד מחלקות ידועות יהיו ראשי הלמודים משותפים לרבנים ומורים, אך בהמחלקות העליונות יתחלקו: יש מהם שיצאו להוראה (בבתי הספר לתורת הדת) ויש שיוסיפו ללמוד תורה עד שיוגיעו להוראה לגדולים (לרבנות)³⁾.

מנקודת הבחינה הזאת יוצא פראנקעל לנסות קו על תעודת בית חנוך לרבנים (Rabbinerseminar) ובית חנוך למורים (Lehrerseminar) לאמר: נחיצות בית חנוך לרבנים מורגשת בכל תקפה במבט אחד על המצב הפרוע אשר בכנסת ישראל פנימה. הישיבות נשמו ובתי תלמוד חרשים לא נבנו. העלם המרגיש בקרבו התשוקה והתעורה ללמוד את התורה

¹⁾ Ibid. Beilage B.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid. Beilage. E.

להבין ולהורות, אינו מוצא מקום להוציא את תשוקתו זאת לפעלה. תעודת בית מדרש רבנים היא למלא מקום הישיבה שנתבטלה בכח תנאי הזמן ושנויי העתים שאין בידנו לבטלם ולהסירם. ואולם בהיות בית חנוך לרבנים כעצם הישיבה בתמונה יותר נאותה לצרכי הזמן, דרוש לתת לו באמת תכונת בנין חדש אם לא נאבה, כי גם גורלו יהיה כגורל הישיבות, אשר רוח הזמן נשבה בהן ואינן. ואם נחקור לדעת סבת במול הישיבות, או נמצא, כי הסבה הראשונה היתה, כי כבה אור התורה, כי היסוד המדעי אפס ואיננו בדורות האחרונים מבתי התלמוד. בסדר התלמוד בישיבות בדורות האחרונים כבר נראה צלמות ולא סדרים, ולא היה שם כל רושם וכל זכר לשיטה נכונה וסדר למשנה; כל הדרכה והדרגה בדרכי התלמוד וההגיון התלמודי. נוסף לזה, שמו מורי תורת התלמוד האחרונים את לבם, לא לשנן את התורה לתלמידים ולשים אותה בפיהם ובלבבם, כי אם היו מכוונים רק לחדד את השכל המחודד והשנון בלא זה. גם השקלא והמריא — המשא ומתן התלמודי — כפי שהתפתח בדורות האחרונים לא נוסד על בסיס רחב ויסוד חזק, כי אם על דיוקים דקים, דיוקים רבים במלות ולא במעמים, בקושיות ופירוקים שלא נבראו רק להעסיק את המוח ולמלא את הריקות השולמת בו, ובכל בתי התלמוד בדורות האחרונים לחיי הישיבות לא מצאנו בהם לא הסדר והשיטה וההגיון הישר אשר בבית מדרשם של חכמי ספרד הראשונים, ואף לא הבקרת והחריפות ההגיונית בנחוח הענינים בחקר הלכה, אשר בבית מדרשם של מפרשי התלמוד הצרפתים. — ביחד עם דרכי התלמוד המקולקלים החרימו מבית הישיבה גם את החכמה הכללית לכל משפחות האדם והחליטו, כי הדעת עוקרת את תורת הדת, ובגלל הדבר הזה נתרחקו בני הדור עוד יותר מבתי התלמוד — ולא ארכו הימים ונשמו הישיבות, והרב ותלמידיו ראו את עצמם נעזבים ונשכחים מלב בני העם, אשר אלפי שנים היתה רק התורה נשמתו והכח החיוני השוכן בקרבו.

תעודתנו היא איפוא לשוב ולקשור את פתיל-החיים אשר נתק ממנו, והתנאי המוקדם והמוכרח להתחיה הזאת הוא, להשכיח את רוח הדעת, השיטה הנכונה וההגיון הישר באהל התורה. בזה לא נאבה למחוק מעל פני למוד התורה את רישומיו המסמנים אותו ומטביעים עליו חותמם והם: החקירה העמוקה ביושר הסברא והפלפול ההגיוני בחקר הלכה. אך יסוד מוסד לחקר הלכה בדרך זה יהיה החקר לתכליתו, חקר הלכה בענין המשא ומתן ולא במלות ודרכי-הדבור. חקרי-הלכה לא מתה של תורה לשמה ולא הפלפול לשם החדור.

נוסף לזה על הרב לדעת ידיעה רחבה ועמוקה במקצעות התורה שהיו לחלקה עזובה ונמנשה בהישיבות והם פנות התורה הישראלית ויסודותיה: הבינה במקרא, דעת תורת הלשון העברית, המשנה, התלמוד, המדרשים, הפילוסופיה הדתית של חכמי ישראל בדורות ימי הבינים. דבר הלמד מעצמו הוא, כי על הרב לסגל לו אבות הידיעות הנלמדות בהגימנויות והאנוניורסיטאות. הידיעות הכלליות (האנושיות) ודעת היהדות לא לבד שאינן סותרות זו את זו, כי אם גם מתפרנסות זו מזו, אור תורה לא יועם לנר הדעת, כי אם תוסיף עוד להגיה באור יקרות ובזוהר האמת האלהית, אבל התנאי המחויב הוא, כי התורה והחכמה באמת תואמים תהיינה לחניכי הרבנים. בהחנוך הלמודי הנוטה לקצה האחרון הננו רואים סכנה ליהדות. הבחור היהודי שבכל ימי ילדותו ובחרותו לא היו לו בעולמו רק ארבע אמותיו של הלכה, מכיון שהוא טעם פרי עץ הדעת ורואה לפניו עולם חדש, מלא הפך ונגוד מכל מראה עיניו ומשמע אוניו עד הנה, מתהפך כרגע לתועה רוח ומאוהב לאויב עמו ותורתו. לא כן אם מראשית התפתחות שכלו הוא הולך וגדל בתורה ובדעת הידיעות האנושיות, הולך וחי ומתרגל בהרעיון כי מקום יש בלב היהודי להתורה והחכמה האנושית להיות באמת אחיות תאומות. — ואם יש באמת הבדל בין דרכי הלמוד בהתורה הישראלית והלמוד בתורת הידיעות האנושיות, הנה זאת תהיה תעודת בית-התלמוד לחנוך רבנים לפשט העקמומיות ולישר המעקשים, בכדי להביא את שני אבות הלמודים לידי הסכמה שיהיו שניהם דרים בעולם אחד — עולם היהדות הנאמנת. זאת תורת הבית וזאת תעודתו לתהלתו ותפארתו.

ובית חנוך מורי התורה הישראלית מה מיבו?

למותר הוא להרבות דברים ולהוכיח כי הוראת הדת היא החובה היקרה והקדושה לאיש ואיש מאישי המשפחה האנושית בכלל ומבלעדה לא תקום ולא תעמוד כל קהלה דתית, ובכן הכנת מורים משכילים בדרכי הוראת הדת היא דבר שאינו דורש כל הוכחה על נחיצותו. אך הנה זה דורות אין מספר, אשר כל בני עמנו היו אחווים ודבוקים בדתם ואמונים על ברכי התורה, מבלי שהיו להם בתי חנוך למורים, ומה נשתנו דורות הזמנים האחרונים מהדורות הקודמים? התשובה על השאלה הזאת היא: בימים הראשונים הטובים מאלה היתה התורה לכדה ממלאת את כל חללו של עולם היהודים. האמונה ותורת האמונה חדרו ללב הנער לא בלמוד ושנון, כי אם במעשים; ממשמע אוניו וממראה עיניו היה הנער היהודי הולך וגדל וחי ביהדותו והחיים בעצמם היו לו

למורים תורת החיים הדתיים ואהבת תורתו ועמו. דורנו הוא בדבר הזה דור יתום באמת, ויסוד בית חנוך למורי הדת נחוץ מאד, לקיום בנו ובדור הנולד אהבת תורה ושמירת היהדות. אך להשגת הכשרון לההוראה הזאת דרושה גם כן דעת רוח תורתנו במדה נכונה. אמונת היהודים אינה מיוסדת על עקרם ועל כן קשה הדבר לחבר „ספר העקרים“ לשנן אותו לבני הנעורים. את פתגמי המוסר וכללי הדת המשותפים לכל בעלי דת לא נוכל לכנות בשם עקרי היהדות. על מורה הדת לשוב אל המעין המפכה מים חיים תמיד, אל ספר הספרים — כתבי הקדש, ובכח הרוח החופף על הספרים האלה ימצא לו מסלות ללב בני הנעורים לקרב לבם לתורתם ועמם. הרוח הזה לא יגלה ולא יראה רק בלמוד כתבי הקדש במקורם, בדעת אותם בשפתם המקורית. דברי התורה, הנביאים והמשוררים הקדושים ימצאו מסלתם ישר בלב בני הנעורים רק אם לא יורקו מכלי אל כלי, כי רק במקורם הראשון יעמוד שעם כתבי הקדש בכל רוח החן והוד התמימות השפוכה עליהם. על כן נחוץ לו להמתעתד להיות למורה התורה הישראלית לנערי בני ישראל דעת רחבה כבינה במקרא על פי המפרשים הקדמונים והאחרונים ודעת תורת הלשון העברית ידיעה שלמה. ובכן אבות הידיעות במחלקות המורים הנה: דעת כתבי הקדש ומפרשיהם, תורת הלשון העברית, דעת הגיוגרפיה של ארץ ישראל לכל גבולותיה ותחומיה, דעת המשנה; ובתורת המוסר — על מורה תורת ישראל לדעת ספרי חובת הלבבות הרבים בספרות ישראל, ובאשר כי כל אלה הם ענינים משותפים גם להמתעתדים לרבנות על כן לא מצא פראנקעל לנחוץ יסוד שני בתי חנוך, כי אם החליט שבית תלמוד האחד יסתעף במחלקותיו העליונות והיה לשני ראשים: בית חנוך למורים ובית תלמוד לרבנים.

ופראנקעל בעצמו הרגיש, כפי הנראה, העדר השלמות בתכנית למורים כזאת, ידע את המגרעות, אשר נעיר עליהן לב הקוראים בסוף הפרק הזה, ויתאמץ להחליש כח המשיגים בתשובות שאינן עומדות בפני הבקרת, וכה יאמר: אך בסדר למוד ערוך בהדרגה והדרכה ישרה יש תקוה, כי התלמיד יסגל לו את כל ראשי הידיעות האלה וביחוד יש להשגיח, כי דרך הפלפול בחכמה, הפלפול ההגיוני והשקלא והטריא שבה מסומן ומצוין אופן תלמוד התורה הישראלית מני אז, תשאר בכחה וצורתה, ורק נחוץ לסדר את דרך הלמוד הזה על פי דרכי חכמת ההדרכה (Methodologie) בזמננו. כל ענפי הלמודים התורניים: בינה במקרא, תורת לשון עברית, משנה, תלמוד, מדרשים, ספרא ספרי תוספתא, ספרי החקירה הדתית, ספרי המוסר, כל אלה הם אבות

הלמודים שכבר נעברו כל צרכם בימי שנות מאות הקודמות. אך בימי הדורות האחרונים נתגדלו דרכי החקירות ונסתעפו מהן הקירות ודרישות חדשות ומחויבים אנחנו לנהוג כבוד גם במחקרי הדורות האחרונים. הרב והמורה — שניהם הם מורי התורה, אך הרב צריך בזמננו גם כן להבין עצמו להיות מורה גם לתלמידים שהגיעו לזמן הבחירות, והמתעתר להיות מורה די לו להודיין בדיעות הדרושות להוראת הדת לנערי בני ישראל. מכסת ידיעות היהדות של הנער הנכנס להסימינריום היא: לקרוא מעצמו ולהבין הצעת הסוגיא בגמרא עם פירש"י ודבורי התוספות הקלים; בינה במקרא על פי הפשט עם פירש"י ובאורים וראשית למודים בתורת הלשון העברית. להסימינריום לא יתקבלו נערים פחותים משנת ארבע עשרה. זמן הלמוד — עם שנות הלמודים בהאוניוורסיטה — הוקצב לשבע שנים.

על יסוד המשא ומתן הזה במכתבים, בשאלות ותשובות עם החכמים שהזכרנו למעלה נקראו לאספת־חכמים נבוני דבר החנוך הלמודי והתורני, לבא לרבי זכריה פֿראַנקעל בדרעודען: שלשת המפקחים אפטרופסי העובן של רבי יונה פֿראַנקעל והם: יועץ־הבריאות (סאַניטאַטס־ראטה) הרופא ד"ר י. לעווי (שנתמנה למפקח במקום אביו ס. לעווי שמת בתוך כך), ל. מילך וי. פרינק, החכם הר"ר בערנהארד בעער רע כאח לפֿראַנקעל (עיון תולדתו למעלה), הר"ר הצדיק רבי מיכאל זק"ש הדרשן בברלין והאדון יוסף לעהמאַן בנלאנוי שם שָמו קצב ותכנית לחלמודים, ועל פיהם נתחלקו לשכות בית המדרש לתחונות ועליונות: בהתחונות הכינו את התלמידים, עד לכדי שיוכלו להכנס בכלות שנות למודיהם בהסימינריום להמחלקות העליונות בהגימנויה (והן בפרוסיה: Prima עם Cecunda) עם הלמודים העבריים המנויים למעלה. בהלשכות העליונות ילמדו רק עניני היהדות והתורה התלמודית, ולעלות במעלות החכמה הכללית עד כדי לזכות לכבוד דוקטור יקשיבו לקח בהאוניוורסיטה אשר בברעסלוי. הוסכם אז, כי אי אפשר לבית חנוך לרבנים ומורים שיהיה לבית מדרש סגור (Закрытое заведение—Internat) לאמר, כי שם יהיה מעון התלמידים וכלכלתם — ובהשגחה ומשמר מטעם מנהיגי הבית. מטעם ונמוקם היה: התלמידים הכלואים בבית ספרם שואפים תמיד ללמוד דעת את שיב ה"עולם" אשר מחוץ לחומה, שואפים הם תמיד לצאת למרחביה וחפצים יעלה בידם תמיד גם בימי שבתם באהלה של תורה, דרכי החיים החפשים ימתקו להם כמים גנובים ושאיפתם תמיד לחירות ברמיון תגרום להם, כי בצאתם מבית־מדרשם, בית כלאם, דמיונם לאסור נמלט מביט

כלאו ותינוק בורח מבית ספרו ועלולים הם להתהפך לאנשים אחרים מן הקצה אל הקצה. וזה נתקבלו לראשי הלמודים במחלקת הרבנים ומחלקת המורים על פי התכנית הזאת:

בלשונות חניכי הרבנים למדו: כתבי הקדש עם המפרשים והתרגומים; לשונות עברית וארמית; דעת הניאוגרפיה של ארץ הקדושה; מבוא המשנה והתלמוד, השנון על פי „הסדר“ (לבקיאות Cursarisch) והלמוד בעיון (למוד השיטות והסוגיות, להעמיק בחריפות Statarisch) את המשנה והתלמוד הבבלי והירושלמי והספרים הקרמונים המתחסיים להם (הספרא, ספרי, מכילתא ותוספתא), ספרי הפוסקים, תורת דיני ממונות ודיני נפשות, ביחוד תורת מצות הזכרון (אורח חיים), תורת איסור והיתר ותורת המשפחה (טיב גימין וקרושין) על פי דת משה והיהדות, תולדות עם ישראל בחכור והתייחסות לתולדות הספרות הישראלית בכל תקופותיהן; תורת הפילוסופיה הדתית ותורת המוסר וחובות הלבבות; המדרשים בפירוש ושום שכל, חכמת הדרשנות (Homiletik), תורת הלשונות העתיקות וחכמות הטבע והשעור (Realien). ולתוכן הלמודים בהמחלקה לחניכי המורים קצבו: כתבי הקדש עם המפרשים הראשונים בעברית מתורגמת לאשכנזית, תורת לשון עברית, המשנה ודעת תורת הדינים שבמצות הזכרון, מנהגי בית הכנסת וכו' (ש"ע אורח חיים), ספרי המוסר וחובות הלבבות, תולדות עם ישראל ותולדות ספרות ישראל, תורת החנוך ודעת ההדרגה וההדרכה (Padagogik u. Methodik), ראשית דעת פרק בשיר וזמרה במקלה וכתובה תמה בעברית (כתב משימ"א).

להקוראים מבתי מדרשינו בארצנו, אלה שהמיתו עצמם באהלי התורה אשר לנו, תראה התכנית הזאת לקלה ומעטת האיכות וגם כמות הלמודים. אך באמת המועט הזה מחויק את המרובה, כי לא התכנית העיקר כי אם הוצאתה לפעלה. התכנית היא רשימת הלמודים וראש הישיבה הוא המשים קצב ונכול לכל למוד לפי ערכו ותכליתו. ברבי זכריה פראנקעל מצאנו המדה שנמצא רק מעט בין המשתמשים בשני כתרים: כתר התורה וכתר החכמה, כי מעולם לא הכריעה אצלו הכף במדה יתרה לצד האחד או השני. הוא היה דורש חכמה ורב הלמודי בכל משמעות שני השמות האלה. בקיאותו בתורת התלמודים וספרי הראשונים והאחרונים לא היתה לשם חכמת ישראל, כי אם לשמה של תורת ישראל, חריפותו היתה חריפות רב תורני, אך תורני אשר בכח חכמתו ידע למצוא סדר למשנתו ושיטה הגיונית לתלמודו. ועל כן (למצער בעשר השנים הראשונות) השגיח כי תלמידיו ילמדו תורה כמשמעה, תורת הש"ס והפוסקים — ודבר הזה בכל דרכיו והליכותיו עם

תלמידיו נראו בו מדות החסד שבגבורה — כי בכל אהבתו את תלמידיו היה מתנהג עמהם במדת דין קשה במה שנוגע לתלמוד תורה. וכאשר יראו קוראינו לא היה אז גם אפשר להעלות על הדעת שיתן לתלמידיו ללכת סחור סחור להלמודים העבריים ולהפטר מהם בלא כלום, כאשר ראינו בעינינו ב"בתי מדרש לרבנים" שממעם הממשלה בארצנו¹). לעמת זה יש גם להעיר, כי גם בבתי הישיבות שלנו לא שמענו מעולם, כי יתנו מקום ל"שעורים" מלבד סוגיות ש"ס בבלי וארבעת המורים והשו"ע עם נושאי כליהם גם לתלמוד ירושלמי, לספרא וספרי וכו' ותוספתות. רבנינו שהקנו להם דעת מקצעות התורה אלה עשו זאת מעצמם, אך מעולם לא נכנס העסק בהם בגבול "שעורי הלמודים" מפי ראשי הישיבה, ואין צריך לאמר שמעולם לא נתנו מקום בישיבה לבינה במקרא ותורת לשון עברית. רבי זכריה היה כמעט האחד באשכנז שעסק בתורה המדברת ע"ד הדינים שאינם נהוגים בזמנינו, לאמר: מדרי נזיקין וקדשים ומקצת סדר נשים בדברים הנוגעים לדיני ממונות. כי גם מבלעדי דעת

¹ ער היבן הגועה מדת הלמודים להוראה ולדעת התלמוד בעשר השנים הראשונות בבית המדרש שבברעסלוי נראה מזה, כי בשנת תרכ"ד יצאו לראשונה שלשה הניכים מוכתרים בשם דוקטור בהאנוניוירסיטה והשיגו התרת הוראה מרז"פ ומרבנים מובהקים מגדולי התורה. בעת הנסיון נבחנו לראשונה כנהוג בשאלות להשיב כמעמד המורים לא בעל פה כי אם בכתב, ותהינה השאלות האלה:

(א) עוף שנשחט ונתערבה רביעית שומן ממנו בכ' רביעיות של עוף אחר וכוית כשר ממנו בכ' כזיתים אחרים. כ"א רביעיות שומן אלה נתערבו במאה רביעיות אחרות, כ"א כזיתים כשר אלה במאה כזיתים אחרים, אח"כ נמצאה מכה בצומת הגידין של זה העוף, איך יש להורות בשומן ואיך בכשר ואיך בקורקבן ממנו שנתערב בקורקבות אחרים? השאלה הב' היא גם כן בתערובות ריאה סמוכה לדופן באונה ואומה וכו', השאלה הג' בדיני מליחה — היודע דרכי ההוראה ידע כי ג' השאלות האלה נוגעות לכללי תערובות באסור והיתר בחתיכה נעשה נבלה. בכטול אחר כטול וכו' וכו', שאלות שדרוש היה מהתלמידים לענות בתשובות ארוכות מוכיחות על בקיאותם בחלק ראשון יורה דעה מהתלמוד עד המחבר והרמ"א ונושאי כליהם. שתי שאלות קשות כאבן העזר בדיני גיטין בהכחשת שתי כתי עדים בדבר שם הבעל, ודיני כתיבת ומתן בגט, גם כן להשיב לא בעל פה, כי אם בכתב ועל יסוד הגמרא ומשא ומתן של האחרונים והראשונים, שלשת הנכתנים הראשונים אלה היו אלה הנודעים היום בחכמתם, אף שאין דעותיהם שוות ובאלה השלשה יש נוטים לימין ויש נוטים לשמאל והם: ר'א"ה מער הרב במאגניבורג היום, הדי"ר גידעמאגן בווינא — ופערלעס ז"ל במינכען. על אלה השלשה נוטל להשיב בע"פ משא ומתן בשלש סוגיות: המקדיש מעשה ידי אשתו בכתובות ג"ח (ד"ר פערלעס), סוגית קנין במעמד שלשתן בניטין י"ג (ד"ר גידעמאגן), סוגית נכתב ביום ונתתם כלילה בניטין י"ז (ד"ר ראהמער). עיין מאנאטשעריפט 1862 ע' 161.

ההלכה למעשה היה חביב עליו ההגיון התלמודי. כל זה בדברנו על כוונת רז"פ ומחשבתו הרצויה, אך האם השיג את התכלית הרצויה? זאת היא שאלה אחרת שקשה עלינו למצוא לה תשובה מוחלטת בחיוב, ואולם בכל אופן אם גם לא השיג כל חפצו היה זה בכח תנאי המקום והזמן שלא היו בידו לשנותם, וע"ז נדבר בקצר בסוף הפרק הזה.

ורבי זכריה פראנקעל לא היה דן יחיד בהתיסדות המפעל הזה ובסדרו, כי נמצאו לו או חברים חכמים מופלאים ורצויים לרוב אחיהם: רבי צבי ד"ר גראַמץ ורבי יעקב בערנאיים. שניהם כבר או היו לשם במפעלותיהם על שדה החכמות, האחד בתולדות בני שם וחכמת ישראל והשני בפיפותו של יפת. על הראשון לא נרבה לדבר במקום הזה. תולדתו נודעת לכל קהל קוראי עברית וכבר הודיע כותב המורים האלה טיבו של החכם החוקר הלאומי. יש רבים שאינם מסכימים לדעותיו של גראַמץ ביחוד בכקרת המקרא. בין הרבים האלה נמנה גם כותב הספר הזה, אבל אין אשר לא יורה, כי היה אוהב ודבק בתורתו ובעמו, אוהב אהבה לכלי חק וגבול את הלאם הישראלי תורתו הלאומית ומאמין בנצחיות שניהם; ועל כן נראה בו תמיד מתנגד גמור למפשיטי הגשמות מתורת ישראל ומבמלי היהדות המעשית, בהיותם זונים אחרי עדות ותעודות לישראל שלא בא לעולם רק להיות לאור גוים, ומחודו נתן החכם הזה על בית המדרש כימי ארבעים שנה. פחות מזה ידע הקהל העברי הקורא עברית את טיבו של החכם רבי יעקב בערנאיים, כי לפי ידיעתנו לא נמצא עד היום זכר לו בהספרות העברית והאיש מופלא מאד ומצוין ברוחו וראוי להציב יד במקום הזה להאיש החכם המופלא, אשר בשתים עשרה שנה הראשונות היה גם איש ימינו של פראנקעל ומכבוד חלקו ויקר לישיבה של מעלה אשר בברעסלוי.

רבי יעקב דוקטור בערנאיים (Bernays) נולד לאביו הרב הגדול רבי יצחק בערנאיים החכם לעדת האשכנזים בהאמבורג בראשית שנת תקפ"ה. אביו החכם כבר עשה לו שם בתולדות ישראל, בהיותו נצב כעמוד ברזל וחומת נחשת נגד בעלי הריפורמה בעלי ההיכל בהאמבורג (עין למעלה עמוד 76 ותולדותיו נמצאו בפרטות בכנסת ישראל לשפ"ר שנה ראשונה). בבית אביו חונך על ברכי התורה וגדל בתורה ויראת שמים. מימי ילדותו נראו בו סימני גאונות וטוב טעם, וכשרון גדול לתלמוד חכמת נתוח הלשונות העתיקות נוסף על דעתו את התורה התלמודית וכתבי הקדש. כבן עשרים בא להאוניוורסיטה בעיר באָנן לשמוע לקח בחכמת הפילולוגיה מפי המאורות הגדולים בחכמה הזאת

וועל קער ורימשל. שם כבר חבר ספרו הראשון בפילולוגיה ויהי לעזור לרבו החכם רימשל בעריכת ספר העתי Der rheinische Museum ושם כתב ספר יקר בחקרי מגלותיו של החכם היוני הירקליטי מעיר עפֿיזוס ובל חכמי הזמן וראשי המורים בהאנויוורסיטה הכירו, כי ראוי הוא לשבת בקתדרא של פרופֿיסור. אך הלא הוא יהודי ובפרוסיה של הזמן ההוא לא ישב עוד איש יהודי על כסא ההוראה בישיבה של מעלה כזאת, ויהי רק למורה פרטי (פריוואט־דאצענט). מני אז הרבה לחבר ספרים שבהם האיר עיני החכמים בספריו אשר כתב רק למלומדים והמוכחרים שבהם הם: פירושים ובאורים על ספרי חוקר העתיקות שעמד לאירופה בימי המאה השש עשרה למספרם, י. סקאליגער (הבן); דעות אריסטו ע"ד תכונת חזיוניתו (טראגֿאדיה), ספרים ומאמרים בכירור ספרי היהודים־היונים (ההיליניים), אלה יהודי אלכסנדריא של מצרים ומדינות הים, ועוד ספרים רבים בהמחלקה הזאת (הפילולוגיה היונית) ויצא לרבי יעקב בערנאיים שם בכל אירופה, כאחד מיחידו דורנו בחקר ספרות היונית העתיקה. אך הרבר המפליא יותר בהחכם הזה שתקע עצמו כל ימיו לחקר חכמת יונית, היה אך ורק יהודי, כן נגפשו המשכלת וכדרכי מחשבותיו והגיוני לבו, וכן בהנהגתו מטל ילדותו עד יומו האחרון. מכל החכמות למודים הם בני האדם לחשוב כי הפילולוגיה, בהיותה בלה נשענת על דיוקים ודקדוקים, בהיותה בלה צרופי שרשים ואותיות, עלולה לעשות את האיש שתקע עצמו ללמודיה לדיקן (פעדאנט) ביותר, למקפיד על קוצו של יוד, מסיח דעתו ממחשבות ומחקרים נכבדים, בכדי לכרר נתוחי הדבורים השונים; ועל כן רובם של הפילולוגים הם בעלי דקדוקי עניות. מדת הדיקנות ודקדוקי עניות כזאת לא נמצאה ברבי יעקב בערנאיים לא בספריו הרבים ולא בהצעת שעוריו לפני תלמידי האנויוורסיטה ובית המדרש לרבנים בכרעסלוי. הדיקנים אניני הדעת לא היו מעולם חביבים על התלמידים האוחזים לשמוע מפי מוריהם תורת־חיים והקירה משיבת נפש, ורוח חיים כזאת ידע בערנאיים להפיח בדרשותיו ממרומי הקתדרא בישיבות של מעלה. האיש הזה היה יהודי ואדם שלם בכל דרכיו. מנעוריו בבית אביו הצדיק התמים הורגל להיות נוהר במצוה קלה כבחמורה, אבל מעולם לא היה ירא חטא ושומר תורה מפני ההרגל, כי אם בדעת נפש ומן דרשתו בהקתדרא היה נפנה לקרן זווית להתפלל תפלת המנחה בכוונה עצומה. ובין רובי תלמידיו, רובם נוצרים ומעוטם יהודים שהיו כרוכים אחריו ואוהבים אותו באהבת בנים לאביהם, לא נמצא אף אחד שיעז פניו להקל ראשו נגד מורהו היהודי שומר אמונים — היהודי האורתודוכסי.

ובאמת לא נאות לו השם אורתודוכסי. כנודע היה גם אביו חוקר מקורי. והירותו במצות המעשיות היתה תולדת השקפתו הכללית, השקפה מושכלת, שהביאה אותו לראות תעורת האיש הישראלית להביא גאולה לעולם, כהיותו מופת לבני האדם, איך להדבק במדותיו של הקב"ה, לשבור האילים והעצבים, אשר עשו להם בני האדם, בעזבם דרך החיים והאשר האמתי. דברו היה, כי היהדות לעולם תעמוד, והיהדות היתה לו כל מה שהשתלשל במרוצת הזמן בחיי הכנסיה ברוב מנינה ובנינה והתפתחה בקרבה. היעוד הלאומי של העם הישראלי חי בקרבו ומקרבו ואינו נאות לאור עמים אחרים רק במדה שהאורות והניצוצים האלה לא יכהו אור התורה שנתנה בסיני. כאביו ראה גם רבי יעקב בערנאיים בחפץ בעלי הריפורמה להסיר לב העם מאמונת הגאולה העתידה, אמונת התחיה הלאומית, הפצם ושייפתם לחתור חתירה תחת קיום העם ולהביא עליו כליון חרוץ. והשקפתו זאת של בערנאיים הבן נקבעה בלבו מנעוריו בבית אביו — שנחשב (אם גם לא בצדק), בתור רבו של רבי רפאל שמשון הירש, לאבי האורתודוכסיה הישראלית באשכנז — אשר בכל היותו חרד על דקדוקי דיני הדינים בהנהגתו הפרטית כרבי זכריה פראנקעל, הנה, כמוהו, לא שם גבול ומעצור לרוח הקירתו. בחדרי משכיתו היה חוקר מופלא ובחדרי לבו איש מלא יראת שמים ואהבת תורת ישראל, וזה האיש השוגה כל ימיו ביפירתו של יוון היה אומר: „תעורת המשפחה האנושית ועבודתה צריכה להיות לאחד את כתבי הקדש ורוח עם ישראל ותורתו עם ההשכלה העתיקה, השכלת יוון ורומא“. כותב תולדותיו (1) יספר: פעם בקר את רבי יעקב בערנאיים אחד מהיהודים המשבילים ברוסיה, ויחפוץ גם הוא להתהדר לפני החוקר והפילולוג המהולל או באירופה וירבה להרצות לפניו השערות שונות בנוסחאות כתבי הקדש והגהתם ככל העולה על רוחו, באחת: להתנאות לפניו בבקרת המקרא. והנה בערנאיים, אשר לו היו הרברים נוגעים להומירוס ויתר חכמי היונים ומשורריהם היה צוחק בקרבו על דברי האיש וחלומותיו, אך בשמעו דברים כאלה נוגעים בכתבי הקדש התעורר באף וחמה ויקרא מנהמת רוחו: על מי הרימות יד? על הספר הגדול והקדוש, אשר לולא הוא שהיה

(1) תולדתו (יותר נכון קיום ושרטוטים מפניו המאירות ופרצוף פניו הרוחני ודרכי מחשבותיו עם עבודתו בהחכמה הכללית) נמצאה במאנאטסשריפט לשנת 1881 337-347, 395-405, ואעפ"י שאין איש חתום על המאמר אבל הסגנון ודרכי הרבור מוכיחים בבירור, כי כותב המאמר הגדול הזה הוא—גראטץ.

לנו, כי אז כצוענים נחשבנו, הספר שעמד לנו, לבלי נפחד מעם בכל ימי רדיפותינו וענויינו, הספר שהיה לנו לארץ מולדת ולכל בו חיינו ועתידות לאמנו!

הפרופיסור ר' יעקב בערנאיים יצא מבאָנן לשבת על כסא ההוראה בהסימניריום בברעסלוי ויחד עם הרז"פ וגראָמץ היה עסוק בסדר התכנית לבית המדרש הזה, ויכהן בכהונתו זאת בימי שלש עשרה שנה עדי נקרא שנית לשבת בקתדרא בהאוניוורסיטה בבאָנן למלא מקום רבו הגדול רימשל ולהיות למשגיח הביבליאטיקה. החכם הזה לא נשא אשה מימיו, כי נפשו חשקה בתורה וחכמה ויאסף אל עמיו בשנת תרמ"ב ויתאלבו עליו כל חכמי אשכנז הגדולים יהודים ונוצרים. בשלשה אלה: רבי זכריה פראנקעל, רבי צבי גראָמץ ורבי יעקב בערנאיים נתגשמו: תורת ישראל התלמודית והמחקרית, תולדות ישראל וחקרי קדמוניותו ויפיותו של יפת באהלי שם והם הקימו את הבית וייסדוהו. מלבד שלשה אלה היו לראשונה למורים עוזרים ואחרי כן למורים ראשים: ד"ר ב. צוקקערמאָנן לחכמות הטבע והשעורים, ד"ר מ. יואל ללשונות העתיקות ולחכמת הדרוש והר"ר האלענדער לתורת לשונות אשכנז וצרפת, מלבד מורים לשיר ונגון וחלוץ עצמות.

מתנאי בית מדרש מסוג הזה הוא שיהיה לו בית אוצר ספרים גדול ומספיק לצרכי המורים והתלמידים בעבודתם המדעית וגם הדבר הזה השיג במשך הזמן. לראשונה נקנה אוצר ספרי ישראל וכ"י שהניח אחריו הח' סארוואל בטריאסטי, ואחרי כן הלך האוצר וגדול עדי גדל מאד, כאשר על פי צוואתם קמו אוצרות הספרים אשר לרבי זכריה פראנקעל ולידו ורעו כאח לו בערנהארד בעער גם לנחלה לבית המדרש. מפני שאין מכוונת הספר הזה לתת דין וחשבון מבית מדרש לרבנים הראשון שנתסד באשכנז, כי אם תולדות מיסדו, מכווננו ומנהליו בימי חצי יובל שנים, לא נרבה דבר על דבר צורת הבית החיצונית, על מקור הכנסותיו, כי אם על תורת הבית והעודתו, כפי התכנית והצביון שנתנו לו מאת פראנקעל. ובפנה זאת עלינו לאמר, כי מגרעות נתנו לבית הזה מראשית הנסדו. פראנקעל בעצמו מודה, כי אין התורה נקנית אלא בגיוסא דינקותא ובלמוד ושנון בכל ימי הבחרות, ואם כן יסוד בית מדרש לרבנים, ביחוד במלכיות ומדינות ששם כמעט נשתכחה התורה מישראל, היה צריך להיות בית תלמוד או ישיבה של מטה לנערים למצער עד בני שמונה עשרה, באופן שהנכנסים לישיבה של מעלה כבר היו מזוהים ומזוינים בידעית התלמוד ונושאי כליו ובהלשון העברית וספרותה במדה הגונה ועם זה לא יקשה עליהם להקנות להם ראשית למורים

בהמחלקות התחתונות והאמצעיות בהגיסמוניה. תלמיד כזה שהקנה לו הידיעות העבריות בהיותו כבר בשנות בינה ידע לאהוב את תלמודו אהבת עולם, ובכניסתו לישיבה של מעלה היה מכנים עמו גם את רוח ישראל וחזון לב איש ישראל רבך בתורתו ולאמו. תלמידי ישיבה של מטה כזאת היו צריכים להיות גם כן במספר מצומצם מאד עשרים או שלשים לכל היותר, מבני שנים עשרה שנה ולמעלה עד חמשה עשר, וגם הם, כבני הישיבה של מעלה היו צריכים להתקבל רק בעמדם בנסיון על פי התחרות (קאנקורס-פריפונג). גם הלמודים העבריים היו צריכים להיות על פי נסיון. לדעתנו, הסבה העיקרית לשכחת התורה והלשון העברית ועם זה כבוי נר ישראל, נר התורה והרגש הלאומי, היתה למוד הלשון העברית כשפה מתה. מזה יצא, כי רוב היהודים המלומדים באשכנז רואים עד היום את אלפי אלפים אחיהם בני עמם, לא כבני עמם אך כבני בריתם בתורה ודת, אחיהם באמונה אשר—לפי דעתם—נכללו בה עקרים ושרשים או מרות ודעות שבאו גם להם בירושה מאבותיהם. הלשון העברית כפי שמשתמשים בה חמש מאות רבוא אחיהם היום, לא לבד לצרכי הדת כי אם גם לצרכי החיים, לא נחשבה להם לעברית, כאשר לא תחשב היום לשון יונית החדשה המדוברת בפי היונים ללשונם של הומירוס, אריסטו ודימוסטיין. לו הונהגה בבתי ישיבה של מעלה לחכמת ישראל באשכנז, הלשון העברית להביע בה הגות-לב, כי בימי הבחינה תהיה החובה על התלמידים להעלות את עניני-הבחינה על ספר לא באשכנזית, כי אם לראשונה בעברית ואחרי כן לתרגם אשכנזית, כי מאמרי החכמה תנובות חקרי לב המורים והתלמידים יהיו כתובים לכתחלה בעברית ומתורגמים לאשכנזית, כי אז היה הרב היהודי והתלמיד היהודי מיחד לבו ורגשותיו לעם יהודה. אז היה חש ומרגיש יותר את הרוח הלאומי השוכן במעמקי לבו, ואז לא היה לאשכנזי בן דת משה כי אם ליהודי אורח במלכות אשכנז, ואז היתה נפשו המשכלת מתכללת ומתיחדת ביותר בנפשה של האומה הישראלית והיה חי חיים רוחניים שלמים ברוח עם ישראל, אר-אז היו מתקיימים למודי המורים שלומי אמוני תורה והלאם גם בלב תלמידיהם, ומבית מדרשו של רבי זכריה פראנק על לא היו יוצאים רבנים מכחישי מציאות האומה הישראלית כראמה ער, קלעמפער ער ואחרים. להקלקלה הזאת אין עוד תקנה בזמן הזה, כי ספו תמו המורים לבני ישראל, אשר תהיה להם היכלת להביע הגיוני לבם בעברית ואם הרב לא שנה התלמידים מניין להם? אך להדבר הזה מחויבים לשום לב אלה החושבים לקבוע בתי מדרש

כאלה בארצות אחרות, כמתכנתו של בית המדרש הראשון לחנוך רבנים שיסד רבי זכריה פראנקעל. כבר הזכרנו, כי בלמוד התלמוד והפוסקים היו ה"שעורים" ששנה פראנקעל לתלמידיו (ועל ידו עזרו יתר המורים) מספיקים במדה הדרושה לרבני ישראל באשכנז; אבל חזרנו על כל פרטי תכן הלמודים דבר שנה בשנה גם בהשנים שרבי זכריה היה ראש הישיבה, ולא מצאנו בהם זכר לעבודה ספרותית בהלשון העברית. בזה עוד לא נאמר כי לא ידעו התלמידים את הלשון העברית; אדרבא רבים מהם ידעו אז תורת הלשון ודקדוקה אולי עוד יותר מסופרים רבים בארצנו, אבל דא עקא, כי חשבו אז, וחושבים הם רבני אשכנז גם היום, את הלשון העברית כסגנונה וצביונה היום, ללשון חדשה שאינה לא עברית ולא תלמודית, ובגלל הדבר הזה רבים מהם מלבישים הדברים הראויים להאמר רק בלשון העברית-הרבנית להיות נחלת כל העם—בשולית שאולה, וזאת היא הסבה שרבים גם מהרבנים החרדים, אינם יודעים היום לקרוא בספר בלתי מנוקד. בגלל הדבר הזה רוחם זרה אל הכנסיה הישראלית וחכמיה ההוגים ומביעים הגות לבם בשפת לאמנו, בשפת כתבי הקדש והמשנה והתלמוד.

עוד יותר נפלא הרבר, כי חכם מופלא כרז"פ דמה, כי אפשר הדבר אשר מבני ארבע עשרה עד בני עשרים ואחת שנים תמצא יד גם בעל כשרון גדול לסגל לו ידיעות התורה הכתובה והמסורה, ידיעות הדרושות לתעודת-כבוד ככל תכן הלמודים בנימוניה, להשיג תואר "דוקטור" וגם, התרת הוראה". נרמה כי התקוה הזאת מעולם לא נתקיימה. אמנם גם הקצבה הזאת לבדה, אם גם לא יצאה לפעלה, גם היא גבדה מוקת לההתפתחות המדעית של התלמידים, כי רואים הם את עצמם מוכרחים למהר בעסק התורה והחכמה לבל יהיו מן הנחשלים; בעניני התנוך כבעניני החיים בחברה ומדינה, אין לגזור גזרה שאין הצבור יכול לעמוד בה.

ובכל אלה, מכל האמור עד הנה ומכל דברי הרבנים מכל המפלגות ומכל הגוונים, מקריאתם שקראו ברבים והדברים שדברו השכם ודבר באזני בני עמם ליסד מעון ומכון לדרישת התורה באשכנז, מכל זה הגנו למדים, כי יסוד בתי מדרש לרבנים או "ישיבה של מעלה לחכמת ישראל", לא נחשב שם לצעד קדימה על הדרך פריקת עול התורה, כאשר נראה הדבר הזה או (ובפנים ידיעות גם היום) לרוב מניגה ובניגה של הכנסיה הישראלית ברוסיא. ואולם אמת נכון הדבר, כי התיסרות בית המדרש לרבנים הראשון באשכנז, היה אות למטובה, אות שיבת היהודים לתורת היסודות ובבחינת שמירת התורה היה המאורע

הזה עוד יותר חשוב ורב עליליה מיסוד כנסיה אורתודוכסית הראשונה בפראנקפורט ע"נ מאין, כי בעת ההיא כבר הספיקו רבני הריפורמה כמעט לכוון קבר להיהדות באשכנז, וכבר ראו רבים קצה הקרוב לבא, על כן היה דבר יסוד בית מדרש לתורת היהדות ובית חנוך לרבנים כאות התחיה להיהדות. הדבר אשר שלח פראנקעל ככנסת ישראל שבאשכנז לאמר: התורה והחכמה תתאחדנה באחדות שלמה לקיים את תורת היהדות בישראל, להתרחק מנטיה יתרה לקצוות, לחזק כח היהדות למען תגבר חילים ותוכל לעמוד בפני סערות הזמן גם בימי המאה התשע עשרה למספרם, סערות הזמן אשר התחוללו להרוס את חומת כל הדתות והתורות, להוציא את התורה המונחת בקרן זווית, לשים אותה לפני כל העם הישראלי ולהחזיר את עטרתה ליושנה, כי ישובו כל בני העם, כל בעלי המפלגות לראות בהתורה את הבריה התיכון המבריה והמחבר את כל חלקי העם והכנסיה לאחד, והעם המפורד והמפורד במקום לא יתפרד ולא יתגדר עוד גם לאגודות ברוח—באמונת ודעות.

להיחידים השרידים שלומי אמוני התורה והלאם הישראלי היו הרברים האלה לסימן טוב מבשר שיבת העם אל התורה. עד כמה מצאו דברי פראנקעל מסלות בלב כל טובי העם הישראלי אשר באשכנז נראה מזה, כי נמצאו יחידים גדולי ישראל וקהלות נכבדות שמהרו לתת ידם למפעל ר"פ ולחזקו ולסייעו בסיוע שיש בו ממש, ובין המחזקים והמסייעים את בית המדרש בתמיכת כסף ובתמיכה מוסרית ורוחנית נמצא את בני החרד והצדיק רבי עקיבא לעהרען באמשטרדם, אשר כנודע היה בדרו לעמוד התוך שכל היהדות האורתודוכסית באשכנז נשענת עליו. הרב הגאון החכם רבי שלמה יהודה ליב ראפאפארט (שי"ר) היה מראשוני הראשונים לברך את מיסדי בית המדרש ולספר בשבח המפעל הזה, ואז גם נלוו אל המיסדים ראשי קהלות ישראל כפראג ובווען ובערי שלזיאה ועוד בערים רבות באשכנז (בהנובר ע"י החברה "תפארת בחורים") ועוד יותר באוסטריא, לקצוב סכומים מסוימים תרומת נדבה לבית המדרש מדי שנה בשנה. בכלל היו התלמידים הטובחרים בבית המדרש ילידי אוסטריא, כאשר עד הנה טובי הרבנים באשכנז היוודעים את תורת ישראל וזוכרים עוד גירסא דינקותא המה רובם ככלם לא ילידי אשכנז, כי אם ילידי אוסטריא-אונגריא. לטובה גדולה נחשבה אז להחניכים ילידי ממלכת אוסטריא הדת שנתנה מטעם המיניסטרוים שעל השכלת העם בהממלכה הזאת לתת רשות להתלמידים המבקרים את בית המדרש הזה לגמור חק למוריהם בו לפני

צאתם לצבא לכל יהיה הפסק בשנות למורדיהם, וכי יהיה רשות להיוצאים מבית המדרש להיות לרבנים בכל קהלות ישראל אשר בהממלכה. אלה הן תולדות הבית הזה בהבנתו בראשית שנות הוסדו. ויתר דברי הבית הזה, התפתחותו ופעולתו וכל מה שעלתה לו בימי עשרים שנה ויותר—כלולים בתולדות החכם יוצר המפעל, מיסדו ומנהיגו עד יומו האחרון; כי נשמתו של רבי זכריה היתה תלויה בהבית הזה ולכל בו חיי רוחו, ועוד נשוב נראה, כי כל עמלו וכל הוננו הגשמי ורכושו הרוחני היו קדושים לבית המדרש הזה שעמד בראשו עד עזבו ארצות החיים בשנת תרל"ד. ועל כן נשים להם מקום בספרנו תולדות האיש ראש פנת הספר הזה. אך כפי הדברים האמורים בראש הספר הזה, עיקר הכוונה של בעל הספר לתת יד לטובי המשכילים שלומי אמוני עמנו בארצנו להבין כמראה ובחון עתותי העבר—בלתי־נשלם של אחינו בני המערב, להוציא משפט מה טוב ומה נאות לנו מאות רבואות ישראל יושבי ארצות הסלבים, ומבחינה זאת הננו נוטלים לנו רשות לחוות דעת גם בדבר התנועה במחנה טובי משכילינו ליסד בית־מדרש לחכמת ישראל או בית חנוך לרבנים גם בארצנו, כמתכנתם של בתים כאלה במלכיות אשכנז ובאוסטריא.

* *

*

בהתנועה הזאת במערכות החכמים־המשכילים המעטים בכנסת ישראל שברוסיה—ליסוד בית מדרש וישיבה של מעלה לתורת ישראל תולדתו וחכמתו, בה בעצמה וכשהיא לעצמה אנו רואים אחד מאותות התחיה הלא־צמית, הכרת בני האומה את עצמם וחפצם ומגמתם לרפא שבר עמם, שבר רוחני וגופני. כגבוה שמים מעל הארץ כן גבהו דרכי אנשי הלב והמעשה בארצנו היום המרבירים והמעוררים ליסוד בית מדרש כזה, מדרכי המשכילים בראשית ימי המאה הזאת למספרנו המעוררים והמיסדים את בתי הספר לרבנים בארצנו. ה"משכילים" הראשונים בשנות ת"ר—תר"י פנו אל רהבים וישימו בשר זרועם, וכאשר נודע היום נתכרר הדבר, כי נוסדו הבתים במחשבה תחלה לרופף יסודות הדת ולערות חומותיה, להקים לבני עמנו לא רועים כלבבם, כי אם כלבב בעלי הכח והזרוע. לא כן המה משכילי הרבים אשר לנו היום המיחרים לכם להוציא את המפעל הזה למענהו. המה בצרת ישראל גם להם צר. יחירי סגולה אלה אינם לא "משכילים", השם שהוא היום כמטבע שנמחה צורתו, כי אם "חכמים" דורשי טובת עמם וקיום התורה בישראל. אמנם כן הרבר, הראשונים יסדו את בתי המדרש לרבנים למען שתתגב

ההשכלה בישראל בהתחפשה בחלוקא דרבנן, ה"השכלה" היתה להם לעיקר והתורה אף לא למפל, והאחרונים דורשים יסוד ישיבה של מעלה לחכמת ישראל לקיים בנו אהבת תורה ודעת היהדות. הראשונים—אם לא כלם, ואף לא רובם, הנה בלי ספק נמצאו ביניהם רבים, אשר מחשבתם תחלה היתה הריסה בכח ההשכלה, והאחרונים כונתם היא הבנין והנשעיה ולא ההריסה ועקירת נסוע. רואים הם טובי המשכילים בארצנו, כי היהדות מתמוטטת והולכת בהערים הגדולות. קורות התקופה האחרונה אמנם קרבו לב רבים לאלהיהם ועמם, אך גם הרחיקו רבים לא לבד מבית חיינו—תורתנו, כי אם הציבו אותם על דרך מלאה קוצים וברקנים... תנאי החיים הקשים, הגדרים והסייגים הסותמים את מעינות הפרנסה הכבידו מאד את המלחמה בעד הקיום ועמל האדם לפיהו ולפי הטף אשר ברגלו, והרעה היותר גדולה: שטמטמו את לבו ועכרו את רוחו. על כן—כן יאמרו טובי משכילינו חובבי עמנו—אם לא נעשה דבר לקיים בנו תורה וחכמת ישראל ותפול סוכת היהדות תחתיה גם במדינותינו כאשר נפלה ואין מקים, וכנפלה לא תהיה עוד לה חלילה תקומה ותחיה כאשר באשכנו, כי הלחץ והדחק של הפרנסה, תנאי הכלכלה הקשים, אשר לא ידעו ולא ירגישו אותם אחינו בני עמנו באשכנו, שוללים ממנו הרחבת הדעת והחפץ האדיר להתאזר עז בפני המאורעות ולהתגבר עליהם. נוסף לזה עינינו הרואות כי כבוד התורה הולך ומתדרדר, ה"רבנות התורנית" הולכת ומתנוצצת, באשמת הרבנים בעצמם, משרבו ביניהם קמני המוח ומעוטי תורה ועם זה שואפי כבוד ובצע. עוד יעברו עשרות בשנים וכבוד התורה יהיה חדש עמה בשורות התחתונות שבעם, אבל סוף כל סוף גם בהם ידבק חטא זלוול מורים וירידת מעלת התורה אשר בשדרות החברה העליונות. בגלל כל אלה אומרים הם להקדים רפואה למכה ביסוד בית מדרש לתורה בחכמה, בית גדול לגדל בו רועי ישראל, אשר יצאו ויבאו לפניו, להורות לבני דור נולד ארחות אמונה בתבונה, לקרב לבם של הקרובים שנתרחקו לתורתם ועמם, ועם זה לבנות בית נאמן לדרישת התורה בכל מקצועותיה, להשיב את עמרתה ליושנה בצורה חדשה, בפנים יותר מאירות ובלשון מדברת אל לב בני הרור שסגלו להם דעת וטוב מעם אשר להשכלת אירופה המערבית, זאת ההשכלה, אשר אם נאבה ואם נמאן, עתידה היא להיות נקלטת במוחם ונקבעת בלבם, לבא כמים בקרבם וכשמן בעצמותיהם. כללו של דבר, דורשי יסוד סימינריום היום אינם אומרים לעשות את התורה כלי שרת להשכלה, כי אם להרבות לומדי תורה בחכמה, סדר ושיטה, אם גם לא ללמוד להורות הוראות

אסור והיתר, אך בכל אופן לדעת את היהדות, כן במקצוע התורני המעשי וכן במקצוע העיון וההגיון. בית גדול שממנו תצאנה תורה ואורה גם לאלה מבני עמנו, אשר עד הנה היו רחוקים מתורה ודעת היהדות, לא חפצו לא מרוע לב כי אם מחסרון דעת. עוד זאת שמו על לבם, כי הרבנות הכפולה, שכבר הונהגה במדינות הללו זה כארבעים שנה, קבלה עתה בהסגר בתי מדרש לרבנים זה כחצי יובל שנים ובתי גדול לרבני סדממעם אינם עוד—צורה משונה שלא תוכל להיות לכבוד גם לתורתנו וגם לעמנו בין בני עמי הארץ אשר בקרבם הננו יושבים, כי מתמנים ל"רבנים" הדיוטים נמורים בתורה וגם פעושים בהשכלה, כרופאי בהמות, רקחים, רופאי שנים ועוזרי עורכי הדינים. ואם גם על האנשים האלה רק שם "רבנים" נקרא עליהם, אך גם שמו מילתא היא. והממשלה המרכזית והרוממות בחפצה לדעת פתרון לשאלות דת ודין בתורת ישראל הפנה אל ה"רבנים" האלה ולא להרבנים שהמיתו עצמם באהלה של תורה ועוסקים בהתורה התלמודית להלכה ולמעשה. עוד זאת ראו ושמעו על לבם החכמים הנלכבים אשר במציעי ההצעה ליסוד בית מדרש וישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו: הנה נא גם הספרות העברית לעברים לא תעשה פרי ישיה להעם ולמשכיליו בתורה וחכמה ותורת ישראל וחכמתו הולכות ודלות, בעוד אשר אוצר החכמה הזאת גדול מאד, והחזון המעציב הזה הוא בסבת עניות הדעת של רבים הלוקחים לעצמם את השם סופרים, מבלי לסגל להם תורה וחכמה במדה מספקת לעוסק בחכמת הספרות. כל זה בא מהעדר בית גדול להגדיל בו תורת ישראל וחכמתו ולהאדירן, בית אשר מוריו ותלמידיו ייחדו לבם לדעת את התורה, להגות בה בשום שכל, ללמוד אותה וללמדה בהרבה והדרגה ודרך מדעי ועיוני. ובהיות מונתם רצויה אין ספק שמעשיהם יהיו גם כן רצויים ואין מקום לפחד אשר יפחדו התמימים החרדים או אלה המתמים עם תמימים.

אבל בכל אשר נתן צדק למחשבתם הטובה וכוונתם הרצויה לא נוכל להעלים עינינו, כי גם הישיבה של מעלה הראשונה באשכנז, ישיבת רבי זכריה פראנקעל, שהיתה בלי ספק הטובה והמובחרת מאחיותיה אשר נוסדו אחריה, גם הישיבה הזאת לא תוכל להיות למופת להנלכבים הנכבדים בעלי-החפץ להוציא יסוד ישיבה כזאת לפעולת ידים. העולם הקטן—עולמו של ישראל—והעולם הגדול הסובב אותנו ועל פיו ותנאיו עלינו לכלכל ארחות חיינו, שונה ומשונה הוא מעולמה של כנסת ישראל באשכנז היום ומה גם אז לפני חמשים שנה. רבי זכריה פראנקעל וסיעתו אמרו לחזיר ליושנה את עמרת התורה ולהשיב את שוכחי דבר

אלהים לאלהיהם ועמם—ואלה האחרונים היו תשעים וחמשה אחוזים ממאה אשר בכל קהל ישראל יושב במלכיות אשכנז. ידיעת התורה במדה מספקת לתת כבוד להרב בעיני בני קהלתו לא היתה גדולה וכבדה, כי בני עם מרעיתו כבר שכחו אז גם הקריאה העברית. התנאי המוכרח לכל רב (אחת היא אם רב מורה הוראה או רב דרשן ומטיף ועומד לפני הרוטמות בתור מליץ לעם ישראל ותורתו) שיהיה מכובד על בני מרעיתו, שלא יראו בו שומר ופקיד, כאשר כבר הורגלנו כלנו לראות את הרבנים-מממעם, כי אם מורה צדק מורס מעם, ולמצער לחבר-האנשים אשר בחרו בו לשים אותו אלוף לראשם. והנה בארצנו עוד ת"ל יודעי התורה והלשון העברית נמצאים במדה מרובה מאשר בארצות המערב—ומהכלל הזה לא נאמר חוץ גם בדברנו ממחוזות הדרום אשר בממלכת רוסיא, ששם יודעי התורה מעטים מאשר במחוזות אשר בצפונות מערבית רוסיא, ובכך ידיעת התורה שהיא מספקת לרב בינוני בקהלה בינונית באשכנז (וקהלה כזאת באשכנז היא קמנה על פי מספר בתי אבות מעיר קמנה בארצנו)—קהלה בינונית היא בעלת מאתים או שלש מאות משפחות) היא עוד פחותה מידיעתו של בעל הבית הגון בכל עדה מישראל במדינותינו. ומוזה יוצא, כי האיש העתיד להיות רב או גם דרשן ומורה תורה צריך בהכרח לרכוש לו דעת התורה שנקנית על ידי הלמוד בשקידה והתמדה בימי הילדות והבחורות. רב אשכנזי, אם גם לא ידע כתוב עברית שורה אחת כהלכתה, והנושא עליו שם רב במדינותינו אם לא יהיה שליט בהלשון העברית להביע בה בכתב את הגות לכו, או אם ישוב דבר לשואליו במכתב כתוב בלה"ק בלשון לועזית, ונקלה כבודו בעיני רבים. ההנהגה הרתית בהתורה המעשית צריכה להיות נקיה מכל שמוץ דופי, באופן שמנוי רב כזה לא יתן יד בשום אופן לפלגות בישראל ופרוד גמור, כאשר—למשל—באינגריה שהחרדים או שומרי אמונים מזה והמחדשים (Neologen) מזה, הם כשתי אומות שונאות ורודפות זא"ז ונפרדים איש מעל אחיו בחייהם ובמותם. לנו, על פי מעמדנו ותנאי מקומנו, פרוד כזה הוא כעין כליה חלילה לישראל, ודרוש לנו למנוע אפשרות הקרע הזה בכל מה שנוכל.

והנה במה שאמרנו בזה יש עוד מקום לרון ולהתוכח, אבל, נדמה, כי זאת לא יכחיש כל משכיל השופט מישרים, כי לנו להמנע מן הקלקולים שראינו בין אחינו שבמערב. כבר הזכרנו, כי רבי זכריה פראנק על שנה בזה שבנה עליה באין בית תחתיה: יסד ישיבה של מעלה לחכמת ישראל ולא יסד באותה העת בעצמה ישיבה של מטה, להכין תלמידים בעלי תורה ודעת במדה ידועה, שכבאם לישיבתו כבר יהיו מוכנים ומזומנים לתעודתם;

בישיבות של מטה כאלה היה על החניכים ללמוד עד היותם בני י"ז או י"ח שנה, למנות גם שם מורים על פי רוחו ואו בלי ספק הצליח יותר, ואם גם לא בבחינה מדעית ולמדורת, אך בבחינה מוסרית, כי הרבנים היוצאים מבית מדרשו היו אז גדלים מילדותם הם ותורתם וחכמתם עמם, ולא נראו בין היוצאים מבית מדרשו אלה שהיו מתנהגים כיראת חטא למראה עין ובעוד רגע, כאשר נתקבלו לקהלות גדולות, שנו מעמם לפי מעם הפרנסים שקראו אותם ויהיו לריפורמים מבטלי השבת והמילה. זה הוא הסוד להצלחת רבי רפאל שמשון הירש שברכו לפי שימתו, כי לא מצא נכון לפניו ליסד לראשונה בית מדרש גבוה ובהר ליסד גימנויה ריאלי וברי ספר לעם עפ"י רוח היהדות לפי הלך-רוחו ושימתו וכיסוד ישיבה של מעלה לחנוך רבנים הניח מקום לרעהו הרב רבי עזריאל הילדס היימער להתגדר בו. — השגיאה השניה היא העבודה בתורת ישראל ובחכמת ישראל בלשון לעז. וכבר הרחבנו הדבור בזה והוכחנו, כי בשיטה הזאת, לעשות רק הלשון הלועזית לכלי שרת וכלי ראשון בעבודתם החנוכית-הספרותית התנכרו חניכי הרבנים להיסוד העברי שהוא רוח הלאמי הקשורה בתורתנו כשלהבת בגחלת.

ומלבד שני התנאים הנזכרים הנוגעים להנהגת בית המדרש הפנימית, הנה יש לשום לב גם על ההבדל העצום שבינינו ובין אחינו המערבים בפנה זאת בכל הנוגע לתכונת בית המדרש ותמינותו וצביונו פנימה וחוצה. כחן של ישיבות של מעלה אשר באשכנו היה יפה בזה, שמיסדי הישיבה ומנהליה היו אדונים לעצמם ושוררים בביתם, בני חורין מכל השפעה חיצונית ורוח היום הנושבת מן החוץ. תנאי החיים למפעל כזה, אשר דרוש כי חותם התורה והלאם יהיה טבוע עליו נכבד. מאד הוא להשגת התכלית הרצויה בישיבה של מעלה כזאת, שלא יהיה כל הפסק בשנות הלמוד, ואם כן מחויב הדבר, כי תכיר הרוממות את בית המדרש לטובה לתת ארכא לתלמידיו בהגיע תור צאתם לעבודת הצבא, כחק לבתי הספר הבינונים ובתי מדרש החכמה העליונים—גם התנאי האחרון הזה תנאי החיים להמפעל הזה ובלעדו לא יוכל קום. העלם המפסיק את תלמודו בימי שנים אחדות לעבודתו בצבא לא יהיה עוד ראוי לשוב למשנתו על פי הלך-רוחו ודרכי מחשבותיו.

ואחרי כל אלה אי אפשר למפעל כזה שיצא לפעלו וישיג תכליתו, אם בראשו לא יעמוד איש מופלא בחכמה, מורם מעם ורצויו לכל אחיו, שיהיו בו ממדותיו של רבי זכריה טראנקעל ובמדה גדולה ויתרה ממנו. גבור בתורה, בעל יראת שמים ברגשות לבבו, בלי אבק צביעות והתחסדות, אך אפים ונוח לבריות אך תקיף בדעותיו ונוהג נשיאותו

ברמה מבלי לשאת פני איש, בן חורין מכל שעבוד לדעת הקהל ועוד פחות מזה לדעת פרנסי הקהלה או הקהלות. בית מדרש כזה צריך שהכנסותיו תהיינה בטוחות מכל צד ולא רק לשעה כי אם לדורות, ובכך על המציעים והמשתדלים ביסוד ישיבה של מעלה לחכמת ישראל לגשת אל המפעל רק אם יש בידם למלא אחרי התנאים האלה:

(א) כי מלבד ישיבה של מעלה יקדימו לקבוע ישיבות של מטה או בתי תלמוד תורה, למען אשר הבאים לישיבה של מעלה יהיו מוכנים, כן על פי ידיעותיהם וכן על פי הכנת לבם וכשרון נפשם. למלא אחרי תעורת הישיבה של מעלה ותכליתה הנשגבה.

(ב) הלמודים הישראליים יהיו רק בעברית לעברים. אין כוונתנו בזה כי השקלא ופריא תהיה בלשון הקדש, דבר שאי אפשר בארצות הגולה, כי אם שהלשון העברית תהיה כלי השרת בכל עניני הבחינה והלמוד העברי, בתנאי מחויב להעתיק הדברים אחרי כן להשפה השלטת. על יד בית המדרש יוסד ספר עתי בלשון עברית יוצא לחדשים, אשר בעקרו יכיל בקרבו תנובת העבודה הספרותית של המורים והתלמידים וחכמי הדור בכל פנות תורת ישראל וחכמתו.

(ג) בתורת הבית והנהגתו לא יתערב כל זר והיה יהיה ישיבה של מעלה לחכמת ישראל על פי רוח העם הישראלי בלי שמץ תערובות כוונות אחרות והשפעות חיצוניות. העיקר הוא שמבית המדרש יצאו יהודים נאורים מזוינים בתורה וחכמות העולם, ומלאים רצון חזק להקדיש לבם ונפשם כל ימיהם להרמת קרן התורה והעם.

(ד) כי תכיר הממשלה הרוממה לטובה את הישיבה של מעלה, לתת להתלמידים הוכות לגמור חק הלמודים בלי הפסק בהגיע תור עבודתם בצבא.

(ה) ראשי הישיבות של מטה ושל מעלה יהיו בעלי תורה וחכמה ורצוים לרוב אחיהם על פי חכמתם, תורתם, מצוינים ביראת שמים ואהבת עמם.

(ו) הכנסות הבתים האלה תעמודנה תמיד לפקודת הועד המפקח, וקיום הבתים ועמידתם לא יהיו תלויים ברצון פרנסי הקהלות. באחת, כי תהיה להבתים האלה עמדה בטוחה בפני עצמם.

(ז) מיסודי הבתים האלה יאחזו בהכלל תפשת מרובה לא תפשת. יותר טוב ראשית הבתים מצער על פי מספר התלמידים, כן בישיבה של מטה וכן בישיבה של מעלה. ולכל היותר לא ירבה המספר בשנים הראשונים מעשרים עד שלשים, והתקבלות התלמידים בחישיבות תהיה על פי נסיון בהתחרות, ורק בחירי הבחירים יכנסו לפרוודור ומשם למרקלין.

תכנית הלמודים צריכה להיות לגמרי אחרת מתכנית הלמודים בהסימינריום שבארצות המערב, אך הדבור במקצע. הוה הוא רחב מאד ומסור להחכמים המופלאים שיקבלו עליהם תעודה רוממה אך גם קשה ורבת האחריות בזאת.

זאת היא התורה היוצאת לנו בשימת עין על ישיבה של מעלה לחכמת ישראל, שקמה ותהי על פי נדבת נדיב לב אחד מגריבי עם אלהי אברהם ונתיסדה נתבצרה ונתחוקה בפעולת איש אחד גבר חכם בעז, רב פעלים לתורה וחכמת ישראל. ומעתה עלינו לשוב ולספר על הסדר תולדות האיש הגדול ראש פנת ספרנו ובית מדרשו ועבודתו בחכמת ישראל.

* * *

שש השנים הראשונות ליסוד ישיבה של מעלה בברעסלוי היו לפראנקעל השנים המאושרות בשנות חייו. כל תאות לבו נתנה לו מאת ההשגחה: היה לזקן יושב בישיבה ומרכיץ תורה וחכמה ברבים, את תכנית למודיו התורנים והסדרים והשיטות שקבע בהם ואשר סדר לו בינו לבין עצמו בימי שבתו בדרעזרען החל עתה להוציא לפעלם. שעוריו היו פרי הגיונו בתורה, אשר הורה והונה בכל ימי הבחורות והשחרות, ממאמרי חכמה שפרסם בימי התקופה הזאת הנכבדים המה „רוח ההגדות בהתלמוד הבבלי והירושלמי [המכילתא], (בהירחון לשנת 1853); „עתיקות כנען" (Phönizische Alterthümer), (בהנ"ל לש' 1855). המאמר היותר יקר ונכבד שיצא מעטו בימים ההם היה: לתולדות ויכוחי הדת בישראל (Zur Geschichte der jüdischen Religionsgespräche). המאמר הזה כתוב בחכמה עמוקה ולשון למודים המושך את הלב. מקדים לדבר בהצעה על תכונת הויכוחים בכלל, על הטבע הנמוע בנפש האדם לחלק מדעותיו לאחרים; אך לעומת זה רחוק מאד, כי הרעות הדתיות, שהנה תולדות רוח בני האדם על פי ציורי־הנפש מימי הילדות, הרעיונות והרעות שהתפתחו בתולדות העם והמשפחה ונהיו לקנין נפש האדם ומבעו השני, כי הרעות האלה תהיינה עלולות להשתנות על ידי מלחמת־דברים, נוסדים גם כן על יסודות אמונה ודברים שהם למעלה מן הטבע. גרועים מאד הם הויכוחים בין המושל התקיף והחזק ובין החלש והעבד הנכנע. אחרית ויכוחים כאלה היתה תמיד רעה ומרה ליהודים, למן העת אשר התורה הנוצרית היתה לשלמת בכל ארצות אירופה המערבית. אולם ויכוחי הדת החלו שנות מאות לפני צמיחת הברית החדשה—בימי תלמי פילומיטר כאלכסנדרריא של מצרים

ספרי הוצאת חברת "אהיאסף":

כתי סבור
ק' ר' ק' ר'

- מגלת ספר, ר' יעקב עמדין, תולדות חייו זמנו וספריו ומחלקותיו עם גדולי דורו כתובים בידי עצמו עם תמונת אביו הג' חכם צבי.
- 1.— 1.30 התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים, דר. מ. גידעמאן, הרגום א. ש. פריעדברג, כולל הליכות עמנו בארצות אשכנז, צרפת ואיטליא, סדרו הנוכס ולמודותם וכו'.
- 1.50 1.20 חלק ראשון (מחברות א—ג)
—40 חלק שני (מחברות ד')
—50 (מחברות ה')
(מחברות ו')
- ירמיה הנביא מאת פרופ' מ. לאצארוס, העתקת ה. פריינדל, עם הקדמה חדשה מהמחבר. השקפה פסיכית לזנות על חיי הנביא ופעולותיו.
- 60 —40 דברי הימים לבני ישראל מימים קדמונים עד תרבן ביתר מאת מ. ברונשטיין (מבש"ן) עם מסת ארץ ישראל בזמן הבית הראשון וספר מלים, הכולל כל המלים הנמצאות בספר הזה ותרגומן לש' רוסיא. מהדורא שני ה. ספר-למוד לבני הנעורים מצוין במינו נדפס באותיות גדולות מנוקדות.
- 1.30 1.— ר' יום טוב ליפמאן דר. צונץ, חייו זמנו וספריו, תמצית תכנס ודוגמאות מכל אחד מהם מאת ש. פ. ראבינאד וויץ (שפ"ר).
- 1.90 1.60 דעת אלהים תולדות הפילוסופיא הרתית בישראל מאת דר. ש. ברנפלד.
- 40 ספר ראשון: מומן כתבי הקדש עד סיום תקופת הסופרים.
- 55 ספר שני: מומן התנאים עד סמוך לדור הרמב"ם.
- 55 ספר שלישי: הרמב"ם ושיטתו בפילוסופיא.
- ספרות ישראל מאת פרופ' מ. שטיינשניידער תרגום דר. צבי מאלטער עם תקונים והוספות חדשות מאת המחבר. כולל השקפה נאמנה ומקפת על כל חלקי ספרותנו בכל ענין ולשון.
- 40 ספר ראשון
- 45 ספר שני
- תולדות עמי המזרח הקדמונים, פרופ' ג. מספירו, תרגום א. לודוויסאל. ראשית תולדות העמים, מצרים כשדים.
- 30 ספר ראשון: מצרים ויאה.

B
241.
1.

41-I.

כללי ספרד ספור

		תולדות השלמת האדם, ליפפערט, כרך ג'
	—40	מחברת נ"ח
		הגיתו החדש, חיוון בן ארבע מערכות מאת דר. ת. הירצל,
		תורגם ברשיון המחבר מאת ר. בריינין. החיוון הזה
		לקוח מחיי היהודים המערביים ויתאר את מצוקותיהם
		המוסריות ואת הנסיגות אשר ינסו לצאת מן המצב הזה
—60	—40	מן „הגותו" המוסרי.
1.40	1.—	לוח אחיאסף שפורטו ושמושו עם תמונות תרנ"ז.
2.40	2.—	תרנ"ח (נשארו כמעט אך מעט עקו').

מוזמין לזמן:

		I. הקונגרס הבולאי, דר. תיאודור הירצל, עם תמונתו.
	—15	II. על ציון ועל מקראיה, ש. פ. ראבינאוויץ.
		III. רעיונות ע"ד הקונגרס הציוני השני, דר. מרדכי
	—15	ע. הרענפרייז.
	8.—	דער יודישער קאנגרעס אין באָועל פון שלום עליכם.
	8.—	איין וואס דארפֿען יודען אַ לאַנד?
	8.—	צו אינווערע שוויטסער אין ציון
		Записки Давидова Дома по Рекендорфу и Фридбер-
		гу, перев. Л. Яфее. Лопатка
		שני ספרים יפים ונחמדים מתובלים בשירים ערבים מעשי
—40	—35	ידי המשורר יאזקארו והמעתיק ל. יפה.

הערות להקונים:

- (א) בל המקחים הקצובים בקאטאלאג הם ליחידים, הקונים עקובם אחד או שנים, ודמי המשלוח על השבון הקונה.
- (ב) הספרים ישולחו גם כנאכאנהמע נגד דמי קרימה.
- (ג) חותמו „השלח" והקונים ספרים עבור סך 10 רוב"כ כבת אחת, ספרים מרדכי הפארטא.
- (ד) למו"ם וסוכנים ולבתי עקר ספרים ינוכה ראבאט לפי כמות הפדיון.

בית מוסחר הספרים

אשר על יד „אחיאסף" יקבל למכירה בקומיסא ספרים בשפת עבר וגם בשאר השונות מן הנוגעים ליהודים (Judaica) ויסבור ספרי השכלה הרשומים בכל קאטאלאג שהוא למקחים נמוכים.

Издательство „Ахиаסף" Варшава.

Verlag „Achiasaf" Warschau.

בכתבת לתלגרמות צריך להוסיף מעון „אחיאסף".

Марианская № 6. — (Marianska № 6).

